

A scroll with a quill pen is centered on a red background with a repeating geometric pattern. The scroll is unrolled, showing a yellowish parchment-like surface. A quill pen is positioned diagonally across the left side of the scroll. The title is written in blue Gujarati script on the scroll.

વસ્તુપાઠ અને તેજપાઠ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

વસ્તુપાળ અને તેજપાળ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ



ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

VASTUPAL ANE TEJPAL
by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2015

This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-082-6

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by



www.e-Shabda.com

અર્પણ

હલ્દીઘાટમાં મહાપરાક્રમ બતાવનાર

અને

પોતાનો પૂરો ખજાનો રાષ્ટ્રના ચરણે ધરી દેનાર

મહાન શ્રેષ્ઠી ભામાશાને

આદરપૂર્વક અર્પણ.

સચ્ચિદાનંદ

ભારતના બધા સમાજોમાં સંખ્યામાં નાનો હોવા છતાં સૌથી શક્તિશાળી સમાજ જૈનોનો કહી શકાય. આર્થિક ક્ષેત્રમાં તે સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર પહેલાં પણ રહ્યો હતો અને આજે પણ છે. ત્યાગપ્રધાન ધર્મથી પ્રેરિત હોવા છતાં આવક અને વૈભવની દૃષ્ટિએ તેનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે. વ્યાપાર અને ઉદ્યોગમાં તેની બરાબરી કરી શકે તેવો બીજો સમાજ દેખાતો નથી. તેની વૈભવ – સમૃદ્ધિ કોઈ પણ નગરમાં કે કસ્બામાં નજરે ચઢી જ જાય. તેની ઉદારતા અને દાન પણ ઐતિહાસિક તથ્ય બની ગયાં છે. તેમ છતાં કેટલાક લોકોનું માનવું છે કે તેની ઉદારતા અને દાનની પ્રવૃત્તિ પોતાના ધાર્મિક ક્ષેત્ર અને ધાર્મિક સમાજ સુધી જ સીમિત થઈ જતી હોય છે. જોકે ભૂતકાળમાં અને અત્યારે પણ કેટલાક શ્રીમંતો – ખાસ કરીને યુવાનો માનવતા તરફ વળ્યા છે પણ તે પ્રમાણમાં ઓછા કહી શકાય.

આ દેશ ઉપર અનેક વિદેશી અને વિધર્મી આક્રમણો થયાં જેમાં લાખો લોકોનું જબરજસ્તી ધર્મપરિવર્તન થયું, પણ એવી આંધીમાં પણ જૈન સમાજ પોતાને બચાવી શક્યો કહેવાય. “વાણિયો વટલાય નહીં”ની કહેવત ચરિતાર્થ કરી. લોભ-લાલચ કે ભય વગેરે દ્વારા જૈનોએ ધર્મપરિવર્તન કર્યું હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. તેથી કહી શકાય કે તે પોતાના ધર્મમાં વધુ મક્કમ અને દઢ રહ્યો છે. સાથેસાથે એ વાત પણ ખરી કે જે ધર્મવિસ્તાર બૌદ્ધોએ મેળવ્યો તે જૈનો ન મેળવી શક્યા. ખરેખર તો જૈન ધર્મ પ્રસારેબલ નથી, તેથી બહુ સીમિત સંખ્યામાં ભારતના અમુક ભાગોમાં જ સમેટાઈને રહી ગયો. સંખ્યા નાની હોવા છતાં શક્તિમાં તે નાનો નથી. તેની ગુપ્ત અને પ્રગટ શક્તિ ‘મહાજન’ છે. પ્રાચીનકાળમાં સમાનાન્તર બે સત્તાઓ રાજ્ય કરતી: એક રાજસત્તા અને બીજી મહાજનસત્તા. મહાજનોને વ્યાપારમાં જ રસ. રાજ્ય ભલે ગમે તે કરે, લગભગ બધા રાજાઓ સાથે મેળ રાખીને, નમ્રતાપૂર્વક વ્યાપાર કરવો એ તેમનું લક્ષ્ય રહ્યું છે. પણ જો રાજા જુલમ કરે, ખાસ કરીને ધાર્મિક જુલમ કરે તો ગમે તેવી સત્તાને પણ ઉથલાવી નાખવાની આવડત તેનામાં રહી છે. વલ્લભીના શિલાદિત્યને ઉથલાવનાર અને બંગાળના સિરાજુદોલ્લાને પણ ઉથલાવનાર વાણિયા જ હતા. બળ કરતાં કળનો પ્રયોગ વધુ કરતાં આવડે, અનાવશ્યક દુશ્મનો ઊભા ન કરવા, બોલીને બગાડવું નહીં, અનાવશ્યક મિત્રો પણ ભેગા ન કરવા, જરૂર પડે તો દુશ્મનનો પણ ઉપયોગ કરી જાણવો આવા બધા અનેક ગુણો આ સમાજ ધરાવે છે. તેથી ગમેતેવા વિરોધીઓ વચ્ચે પણ તે રહી શકે છે અને જીવી શકે છે.

આરબો વ્યાપારી હતા અને યોદ્ધાઓ પણ હતા, અંગ્રેજો વ્યાપારી-યોદ્ધા તો હતા જ સાથેસાથે વૈજ્ઞાનિક પણ હતા. આરબો પાસે વિજ્ઞાન ન હતું. આપણી પાસે આ ત્રણે તત્ત્વોની કમી હતી. વર્ણવ્યવસ્થાથી વ્યાપારીઓ ઓછા હતા અને યોદ્ધાઓ પણ ઓછા હતા. જ્ઞાન-વિજ્ઞાન માત્ર એક જ વર્ણમાં સમેટાઈ ગયું હતું અને તે સંતોષી અને પ્રારબ્ધજીવી થઈ ગયો હતો. બાકીનો વિશાળ વર્ગ શૂદ્રો, મહાશૂદ્રો અને અંત્યજોનો હતો. જે પ્રભાવહીન હતો. આવી સ્થિતિમાં વિદેશી આક્રાન્તાઓને વિજય મેળવવામાં સરળતા રહી ગઈ.

પરિસ્થિતિનું માપ કાઢીને જૈન સમાજે સામનો કરવા કરતાં મેળ કરવાનું વધુ યોગ્ય માન્યું. તેથી તે ભયંકર દાવાનળમાં પણ બચી ગયો.

જૈનો વિશ્વના સર્વોચ્ચ વ્યાપારીઓ મનાય છે. તે ગમે ત્યાં ગમેતેવો વ્યાપાર કરી જાણે છે પણ જૈનો સર્વોચ્ચ યોદ્ધા નથી. અહિંસાવાદી ધર્મે શસ્ત્રત્યાગ કરાવ્યો. આરબો અને અંગ્રેજો શસ્ત્રત્યાગી ન હતા. શસ્ત્રત્યાગી વહીવટ તો કરી શકે પણ શાસન ન કરી શકે. તેથી બહુ જ ઓછા જૈન રાજાઓ થયા. મોટા ભાગે મંત્રીઓ થયા. રાજા થવા માટે પરાક્રમ જોઈએ. પરાક્રમનું પ્રતીક તલવાર છે. મંત્રી થવા માટે મુત્સદ્દીગીરી જોઈએ. તલવાર ન હોય તોય ચાલે. જોકે તલવાર વિનાની મુત્સદ્દીગીરી કેટલીક વાર લુચ્ચાઈ પણ થઈ જતી હોય છે.

યોદ્ધા ન હોવાની કમજોરી તેણે સંઘશક્તિથી ઓછી કરી નાખી કહેવાય. પહેલાં મજૂરો, કારીગરો, ખેડૂતો વગેરે હડતાલ ન પાડતા. પાડી શકતા જ નહીં. સંગઠન જ નહોતું. તેથી તેમનું શોષણ થતું રહેતું. પણ મહાજન હડતાલ પાડતું. મહાજન હડતાલ પાડે એટલે મોટામાં મોટી સલ્તનત ધ્રૂજી ઊઠે. આ રીતે મહાજન સત્તા ઉપર થોડા પ્રમાણમાં પણ નિયંત્રણ રાખી શકતું.

વાણિયાના પાણિયા ન હોય. કારણ કે વાણિયો ધીંગાણે ન ચઢે. રાજપૂતને ચઢાવી દે. બીજાના પાણિયા કરે. ભારતના લશ્કરમાં કોઈ

જૈન બટાલિયન નથી. કારણ કે આ ક્ષેત્ર તેની રુચિનું નથી. તેમ છતાં અપવાદરૂપે કોઈકોઈ મહાનુભાવો આ ક્ષેત્રમાં પણ જોવા મળતા હશે.

ધોળકાના રાણાએ જ્યારે વણિકપુત્રો વસ્તુપાળ અને તેજપાળને મંત્રીઓ બનાવ્યા. તેમાં પણ તેજપાળને સર સેનાપતિ બનાવ્યો ત્યારે રાજપૂતોએ હાંસી ઉડાવેલી. વાણિયો સેનાપતિ બને તે કલ્પનાબહારની વાત હતી. કોઈએ કટાક્ષમાં કહ્યું પણ ખરું કે, “રાણાજી! આમને ત્રાજવાં તોળતાં સારું આવડે છે. ત્રાજવાં તોળવાના કામમાં આવશે.”

ત્યારે તેજપાળે ગર્જના કરીને કહેલું કે, “હા હા, હું વાણિયો છું અને મને ત્રાજવાં તોળતાં આવડે છે. પણ હું શાકભાજી નથી તોળતો, દુશ્મનોનાં માથાં તોળું છું!”

અનેક યુદ્ધો કરીને-જીતીને તેણે આ વાત સાબિત કરી દીધી. આબુ પર્વતના યુદ્ધમાં દેરાસર તોડવા આવેલી યવન સેનાનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો અને યવન યોદ્ધાઓનાં મડદાં ગાડેગાડાં ભરીને ધોળકા મોકલાવ્યાં. જેથી પ્રજાના મનમાંથી યવનભય નીકળી જાય.

આ જ વસ્તુપાળે જૈન સાધુ ઉપર હાથ ઉપાડનાર પાટણના રાજા વિશળદેવના સગા મામાને હાથ કપાવી ઉપાશ્રયના ચોકમાં વાંસડા ઉપર લટકાવેલો. જેથી ફરી કોઈ આવું કાર્ય ન કરે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળનું જીવન મુત્સદ્દીપૂર્વકના પરાક્રમથી ભરેલું છે. તેજપાળની પત્ની અનોપ તો અનુપમા જ કહી શકાય. તેની કોઈ ઉપમા જ ન આપી શકાય. અને આવાં મહાન નરરત્નોને જન્મ આપનાર વિધવા માતા કુંવરબાઈને તો વંદન જ કરાય. અને આ કુંવરબાઈની કૂખને રત્નોની ખાણ સમજીને તેમાંથી મહાન રત્નો વસ્તુપાળ-તેજપાળ પેદા કરાવનાર આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીને તો લાખલાખ વંદન કરવાં ઘટે. તેમણે ધાર્યું હોત તો કુંવરબાઈને દીક્ષા આપીને પોતાના ટોળામાં વધારો કરી શક્યા હોત. કદાચ તેવું થયું હોત તો કુંવરબાઈને મોક્ષ મળ્યો હોત પણ દેશની ગુલામી વધી ગઈ હોત. મોક્ષને બાજુએ મૂકીને નરરત્નો પેદા કરવા કુંવરબાઈને પુનર્લગ્ન કરવાની પ્રેરણા આપી તે પણ તે સમયે મહાન કાન્તિ કહેવાય. કાન્તિ સફળ રહી. ગુજરાતને વસ્તુપાળ અને તેજપાળ મળ્યા. તેમણે બૃહદ ગુજરાત બનાવ્યું. લોકોને સુશાસન આપ્યું.

આ પુસ્તક લખવા પાછળનો એક જ હેતુ છે કે જૈન યુવક-યુવતીઓ જીવનથી ભાગે નહીં. પરલોક પછી, પહેલાં આલોકને રૂપાળો બનાવવાનો છે. હરિભદ્રસૂરિજી વારંવાર કહેતા શક્તિનાં ત્રણ કેન્દ્રો છે: બ્રાહ્મણ, વાણિયા અને ક્ષત્રિયો. આ ત્રણેની એકતા કરો. સરવાળો કરો. લડાવો નહીં. બાદબાકી ન કરો. વસ્તુપાળે સંઘ કાઢ્યો તો તેમાં જૈનેતરોને પણ સાથે લીધા અને દ્વારકા – સોમનાથનો પણ ઉમેરો કર્યો. અનોપ અન્નપૂર્ણા હતી. તેને રસોડે અઢારે નાતનાં ગરીબગરબાં જમતાં. કશા ભેદભાવ વિના તે સૌને જમાડતી.

ફરીથી હરિભદ્રસૂરિજી અને વિજયસેનસૂરિજી જેવા કાન્તિકારી સૂરિજી પ્રગટે અને યુવક-યુવતીઓને વસ્તુપાળ-તેજપાળ થવાની પ્રેરણા આપે તો અનાજ તોળનારાં ત્રાજવાં દુશ્મનોનાં માથાં તોળતાં થાય. જેથી ફરીથી મંદિરો અને મૂર્તિઓનો વિનાશ જોવાના દિવસો ન આવે.

આ પુસ્તકમાં ઐતિહાસિક તથ્યોની કોઈ ક્ષતિ જણાય તો વાચકો ક્ષમા કરે. પુસ્તકનો એકમાત્ર હેતુ પ્રજાને બળવાન બનાવવાનો છે, તે જ ધ્યાનમાં રહે.

આ પુસ્તક રાષ્ટ્રીય શાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત “ગુજરાતનો જય”ને આધારે લખાયું છે એટલે શ્રી મેઘાણીનો ખૂબ ખૂબ હાર્દિક આભાર.

પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાનો ખૂબ ખૂબ આભાર, તેમણે જોડણી સુધારી આપી છે. પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી હવે છેલ્લી પથારીવશ થઈ ગયા છે તોપણ હજી તેમની અમીદષ્ટિ રહે જ છે.

ગૂર્જરના શ્રી મનુભાઈ શાહને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ. તેમની તત્પરતાએ મને પુસ્તકોનો સો આંક વટાવતો કરી દીધો.

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માને લાખ લાખ વંદન. આ તેની જ પ્રસાદી છે.

તા. 11.1.2015

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ
શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ
પેટલાદ-દંતાલી, પો. બો. નં. 19,
જિ. આણંદ ગુજરાત 388450
ફોન: 02697 252480
www.sachchidanandji.org

1. વૈર ઉપર વાત્સલ્યનો વિજય

સંસારનું મૂળ માયા છે. મોહ પમાડે તેને માયા કહેવાય. સુખમાં દુઃખ દેખાડે અને દુઃખમાં સુખ દેખાડે તેને મોહ કહેવાય. સ્ત્રીનાં હજાર રૂપ છે. તેમાંનું એક રૂપ મોહિની અને કામિની પણ છે. પત્ની જ્યારે મોહિની કે કામિની રૂપવાળી હોય છે, ત્યારે પતિની પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવવા તેને છેતરે છે. મોહાંધ વ્યક્તિને બહુ સરળતાથી સ્ત્રી છેતરી શકે છે. સ્ત્રીની સૌથી મોટી છેતરપિંડી વિશ્વાસઘાત અથવા ગદારી હોય છે.

વિક્રમ સંવત 1252ની વાત છે. ધોળકાના જાગીરદાર લવણપ્રસાદ રાજપૂતનું તેજ તપતું હતું. બધી વ્યક્તિઓ તેજસ્વી નથી હોતી તેથી બધાનું તેજ તપતું નથી હોતું. તેજ વિનાનું જીવન નમાલું જીવન કહેવાય. તેજસ્વિતા અગ્નિની ઝાળ જેવી છે. તેમાં રોટલા પણ શેકી શકાય અને હાથ પણ દઝાડી શકાય. યથોચિત દૂરી રાખે તે જ રોટલા શેકી શકે, પણ જે સાવ ઉપર પડતા જાય તે હાથ દઝાડે. લવણસિંહને રૂપાળી પત્ની. રૂપ અને જોબનને સાચવવું સોનાને સાચવવા કરતાં પણ અઘરું. સોનું તો તિજોરીમાં મૂક્યું સચવાય પણ રૂપ-યૌવનને સાચવનારી તિજોરી હજી કોઈ પંચાલે ઘડી નથી. તે પોતાની મેળે સચવાય તો જ સચવાય. જો પોતે જ પોતાને હરાજ કરવા નીકળે તો સો તલવારો પણ તેને સાચવી શકે નહીં.

લવણસિંહને પત્ની ઉપર અપાર પ્રેમ. પ્રેમ અપરાધ નથી. દંપતીને પ્રેમ તો હોવો જ જોઈએ પણ પત્નીને લવણસિંહથી પૂરો સંતોષ નહીં. કામભોગનો કદી સંતોષ હોય જ નહીં. સંતોષ માનો તો જ સંતોષ થાય. અસંતોષ તેનું સ્થાયી સ્વરૂપ છે. સંતોષ તેનું દૈવી સ્વરૂપ છે. લવણે પત્નીની ઈચ્છા પૂરી કરવા ઘરમાં ત્રણ લોક હાજર કરી દીધા. કામિની પત્ની સગવડોથી સંતુષ્ટ ન થાય. હજાર સગવડો હોય પણ જો કામભૂખ ન સંતોષાય તો બધું ધૂળ બરાબર. અને કશી સગવડ ન હોય પણ જો કામભૂખ સંતોષાય તો ધન્યધન્ય થઈ જાય.

કામભૂખી સ્ત્રી ચંચળ હોય. તેની ચંચળતા મદાનગી શોધતી રહે. પછી એ મદાનગી નોકર-ચાકરમાં હોય કે આડોશ-પાડોશમાં હોય. ગમે ત્યાં હોય. સંપર્કો ઊભા કરીને પણ તે શિકાર કરી લે. ચોકીપહેરા ખાંડ ખાય છે.

લવણપત્ની એક ગામના સામાન્ય ખેડૂતના સંપર્કમાં આવી અને ઢળી પડી. મોહિની કે કામિની સ્ત્રીનું ઢળી પડવું એ તેની પ્રકૃતિ બની જતી હોય છે. દેવરાજની મદાનગીની મજામાં તે આંધળી થઈ ગઈ. વાસના આંધળી હોય છે. તે ઋષિમુનિને પણ આંધળા કરી શકે છે, તો બિચારા દેવરાજની શી ઔકાત!

દેવરાજ પણ લટ્ટુ થઈ ગયો. એક દિવસ બંને મળીને લવણસિંહનું ઘર છોડીને ભાગી છૂટ્યાં. જે પ્રેમસંબંધ લોકમાન્ય નથી હોતો તેમાં ભાગવું જ એકમાત્ર રસ્તો બનતો હોય છે પણ સ્ત્રીને દશ વર્ષનો બાળક હતો. જેનું નામ વીરધવલ. તેને પણ સાથે ભગાડી ગઈ. કેટલીક વાર એવું બને કે યારને પામવા માટે સ્ત્રી પતિની સાથે સંતાનની પણ હત્યા કરી નાખે. તો કેટલીક વાર એવું પણ બને કે સંતાનને સાથે લઈને યારનું ઘર આબાદ (બરબાદ) કરે.

પોતાના પુત્ર વીર ઉપર લવણસિંહને અનહદ પ્રેમ. પત્ની અને પુત્ર બંને તેના જીવનનાં પ્રેમકેન્દ્રો હતાં. ઓચિંતાનાં બંને ગાયબ થઈ જતાં લવણને ભારે આઘાત લાગ્યો. પ્રેમભંગ થવાની સાથે આબરૂભંગ પણ થવાયું હતું. આવા મોટા મૂંઝાણા જાગીરદારની પત્ની એક સામાન્ય ખેડૂત સાથે ભાગી જાય તે કેમ સહન થાય? લોકો જ સહન કરવા ન દે. લોકવાયકા જીવનને ઊપણી નાખે. લવણનું જીવવું કઠિન થઈ ગયું. એક તરફ પત્ની અને પુત્રનો વિયોગ તો બીજી તરફ ફાડી ખાતી લોકવાયકા. ભાગી જનારી પત્નીને પતિનો વિચાર જ ન આવ્યો. પતિનાં પ્રેમ અને આબરૂની પરવા કર્યા વિના તે ભાગી ગઈ, કારણ કે તે મોહાંધ બની હતી. મોહાંધ સ્ત્રીને લાંબું ન દેખાય. તેને માત્ર પોતાનું દેહસુખ જ દેખાય.

સમય વીતતો ગયો. દેવરાજ અને તેની પત્ની જીવનમાં બરાબર ગોઠવાઈ ગયાં. વીર પણ નવા ગામના નવા ઘરમાં ગોઠવાઈ ગયો.

ગોઠવાઈ ગયેલું જીવન જ સુખી થતું હોય છે. જે ખુરશીને ઊંચાનીચા પાયા હોય તે બરાબર ગોઠવાય નહીં. ડગમગ થયા કરે. સંસારનું પણ આવું જ છે. બધાને બધા પાયા સરખા મળે તો જ જીવન સુખી થાય. પૈસાદારને ભાગ્યશાળી ન કહેવાય. જેને સરખા પાયા મળ્યા હોય તેને ભાગ્યશાળી કહેવાય.

એક તરફ દેવરાજ ભાગ્યશાળી જીવન જીવી રહ્યો હતો તો બીજી તરફ લવણસિંહ મહાદુર્ભાગી જીવન જીવી રહ્યો હતો. ધનહીન જીવન જીવવું તે દુર્ભાગી કહેવાય, પણ સૌથી વધુ દુર્ભાગી તો તેને કહેવાય જેના ઘરનાં માણસો જ ગદારી કરે. તેમાં પણ પત્નીની ગદારી તો અસહ્ય દુર્ભાગી કહેવાય. લવણ ઊંઘી શકતો નથી. તે ધરાઈને ધાન નથી ખાતો. તેનું જીવન નરક બની ગયું છે.

તેનો આઘાત નફરતમાં બદલાયો અને નફરત વૈરમાં બદલાઈ ગઈ. “જેણે મારું ઘર ભાંગ્યું તેનું ઘર સળગાવી દઉં.” રાજપૂત વૈરી બને તો વૈરાગ્નિમાં બળે અને બાળે. કારણ કે વૈર કદી અગ્નિ વિનાનું હોતું જ નથી. વૈર અને શાંતિ સાથે ન રહી શકે. શાંતિ પ્રવૃત્તિની પ્રેરક નથી હોતી. પ્રવૃત્તિનું પ્રેરકત્ત્વ વણઉકેલાયેલા પ્રશ્નો હોય છે. બધા પ્રશ્નોમાં સૌથી પ્રબળ પ્રશ્ન વૈરની વસૂલાતનો હોય છે. પાણીદાર માણસો વૈરાગ્નિમાં શાંત નથી રહી શકતા. તે વૈરશમન માટેની કાંઈ ને કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરતા રહે છે. જે કશું નથી કરી શકતા તે નિંદા કરીને સંતોષ માને છે.

લવણસિંહ વાઘેલાને વૈરાગ્નિએ શાંતિથી રહેવા ન દીધો. તેની પોતાની પ્રેમાળ પત્નીના અપહરણ કરતાં પણ પ્રિય પુત્ર વીર ધવલનો વિયોગ વધારે પીડા દેતો હતો. પ્રેમની કસોટી વિયોગ છે. વિયોગમાં જે ઝૂરી-ઝૂરીને મરે તેને પ્રેમ કહેવાય. ઝૂરવા વિનાનો વિયોગ ઠાલા પ્રેમની નિશાની કહેવાય. ઝૂરવાની પણ હદ હોય, લવણસિંહના ઝૂરવાની પણ હદ આવી ગઈ. તેણે નક્કી કર્યું કે જે દેવરાજે પોતાની પત્ની અને પુત્રનું અપહરણ કર્યું છે અને પોતાના સુખી સંસારમાં લ્હાય લગાડી છે તેને જીવતો રહેવા નહીં દઉં. હું વિયોગમાં બળ્યા કરું અને પેલો મારી જ પત્ની સાથે રંગરેલિયાં મનાવે તે મારાથી સહન નહીં થાય. તેણે દેવરાજની હત્યાની યોજના બનાવી લીધી. બધી તૈયારી પૂરી કરી સાંઢણી ઉપર સવાર થયો અને સૂર્યાસ્ત સમયે દેવરાજના ગામ પહોંચી ગયો.

સાંઢણીને ગામ બહાર આવેલા મહાદેવના મંદિર આગળ અંધારામાં ઊભી રાખીને જેહુલ નામના ચાલકને સાંઢણીની દેખરેખ સોંપીને અંધારામાં લપાતો-છુપાતો જેમતેમ કરીને દેવરાજની ખડકીમાં પેસી ગયો. દેવરાજ હજી ખેતરથી આવ્યો ન હતો. ઉઘમી ખેડૂતો સવારે વહેલા ખેતરમાં જાય અને સાંજે મોડા આવે. આળસુ અને વ્યસની ખેડૂતો સવારે ઘણા મોડા ખેતરે જાય અને સાંજે વહેલા ઘરે આવી જાય. દેવરાજ મહેનતુ માણસ હતો તેથી તેની કોઠીઓ અનાજથી ભરેલી રહેતી. અનાજથી ભરેલી કોઠીઓ ખેડૂતને મનોબળ અને ખુમારી આપે છે. ખાલી કોઠીઓથી ખુમારી ન આવે અને ખુમારી વિનાનું જીવન એ મડદાલ જીવન કહેવાય. પ્રત્યેક ગામમાં ખુમારી વિનાનાં કેટલાંય મડદાં શ્વાસ લેતાં હોય છે.

લવણસિંહ લપાતો-છુપાતો ઓશરીમાં ઊભી કરેલી કોઠીઓની પાછળ સંતાઈ ગયો. ઓશરીમાં પેલી પત્ની ચૂલા ઉપર રોટલા ટીપી રહી હતી. બાજરીનો લોટ મસળી-મસળીને દડા જેવા ફૂલેલા રોટલા ઉપર ઘી ચોપડતાં તેને પળેપળે દેવરાજ યાદ આવતો હતો. આવા ઘીથી નીતરપીતર રોટલા અને ઘરની ભેંસનું દૂધ મળે તો બત્રીસ પકવાન ફિક્કાં થઈ જાય. જેને પ્રેમાળ પત્ની ગરમ-ગરમ રસોઈ જમાડતી હોય તેને હોટલોનાં ફાસ્ટફૂડ ધૂળ જેવાં લાગે. નજરેય જોવાં ન ગમે. ફાસ્ટફૂડ ખાવા પુરુષો નથી જતા, ફૂવડ પત્નીઓ તેમને ખેંચી જતી હોય છે. શું કરે બિચારી! એક તો રસોઈ નથી આવડતી, બીજું પ્રેમ નથી અને ત્રીજું હોટલોમાં નવા મિત્રો શોધવામાં સરળતા રહે છે અને વળી પાછાં મોડર્ન કહેવાય.

પત્નીએ ઉમળકાભેર આસન પાથર્યું અને દેવરાજને જમવા બેસવા આગ્રહ કર્યો. ખેડૂતોને કકડીને ભૂખ લાગતી હોય છે. એક તો શ્રમ ઘણો કરવાનો અને બીજું વચ્ચે કાંઈ ખાવાનું નહીં. તેથી કકડીને ભૂખ લાગે. આવી ભૂખ લાગી હોય અને પ્રેમાળ પત્ની પીરસનાર હોય તો ભલેને રોટલો-કઢી જ હોય, પણ સ્વર્ગનું જમણ ધરતી ઉપર ઊતરી આવે. દેવરાજના ઘરમાં અત્યારે સ્વર્ગ ઊતર્યું હતું.

પણ દેવરાજ પોતાના સાવકા પુત્ર વીરુ વિના કદી એકલો જમતો નહીં. આજે વીરુ ક્યાંય દેખાતો નથી. તેણે વીરુને હાંક મારી પણ

વીરુ ક્યાંયથી બોલ્યો નહીં. પત્નીએ કહ્યું પાડોશમાં રમવા ગયો હશે. તમે જમી લો. પછી તે મારી સાથે જમી લેશે.

સામાન્ય રીતે સાવકાં સંતાનો લોકોને ગમતાં નથી હોતાં. કેટલીક વાર તો તેમના પ્રત્યે નફરત પણ થઈ જતી હોય છે અને આવી નફરતનો ભોગ બનેલાં અભાગિયાં સંતાનો માટે પોતાની બાલ્યાવસ્થા પીડાભરી યાદગીરી બની જતી હોય છે પણ અહીં ઊલટું હતું. દેવરાજને સાવકો પુત્ર પ્રાણપ્રિય હતો. આંગળિયાતો સાથે નાતરું કરનારી સ્ત્રીઓને રાજી રાખવી હોય તો તેના આંગળિયાત સંતાન સાથે સાવકા બાપે મન મૂકીને પ્રેમ કરવો જોઈએ. નફરત તો ન જ કરવી જોઈએ. આવું જ સાવકી માતા માટે પણ કહી શકાય.

વીરુને સાથે જમાડવાની દેવરાજે હઠ પકડી. પત્ની વીરુને ખોળવા ગઈ, કોઠીની પાછળ સંતાયેલો લવણસિંહ વાઘેલો આ બધું જોઈ રહ્યો છે. તેને નવાઈ લાગી કે મારા વીરધવલ પ્રત્યે દેવરાજ આટલો બધો પ્રેમ કરે છે! નક્કી આ સાચો પ્રેમી છે. લુચ્ચો નથી. હું મારી પત્નીનો પ્રેમ જીતી ન શક્યો તેથી તે મારાથી દૂર ભાગી. જાગીરદારને પડતો મૂકીને સામાન્ય ખેડૂતને પકડ્યો. કારણ કે ખેડૂતે તેને પ્રેમ આપ્યો. પ્રેમ આપીને પ્રેમ જિતાય. રુઆબ કરીને પ્રેમ ન જિતાય. ચૂલા આગળ રોટલા ટીપતી પોતાની ભૂતપૂર્વ પત્નીનો આટલો પ્રસન્ન ચહેરો તેણે કદી પોતાના છત્રીપલંગ ઉપર પણ જોયો ન હતો. આ પ્રસન્નતા પ્રેમની છે. વૈભવની ઝાકમઝોળ તો હોય પ્રસન્નતા ન પણ હોય.

પત્ની ધૂળ ધૂળ થયેલા વીરુને પકડી લાવી. “ચાલ બેસી જા જમવા, તારા બાપુ ભૂખ્યા છે, તારા વિના જમતા નથી, બેસી જા.”

વીરુ જમવા બેસી ગયો. બાપદીકરો બંને પ્રેમથી જમતા રહ્યા. પત્ની જમાડતી રહી. લવણસિંહ કોઠી પાછળ સંતાઈને જોતો રહ્યો. આવું દશ્ય મારે ત્યાં તો કદી જોવા મળ્યું નહીં. મારા જાગીરદારી અહંકારે અને ઉચ્ચ કુલીનતાના ભારે મને અકડુ બનાવી દીધો. અકડુને વળી પ્રેમ કેવો? લવણસિંહ પસ્તાવા લાગ્યો. દેવરાજનું માથું ઉડાવી દેવા બહાર કાઢેલી તલવાર ફરીથી મ્યાન કરી દીધી. અણધારેલું દશ્ય ઊભું થયું. લવણસિંહની આંખો ભરાઈ આવી. કૂરતા કરુણામાં બદલાઈ ગઈ. તે ચૂપચાપ આ હેતાળ દશ્ય જોતો રહ્યો. હેતાળ દશ્યો જોવાં અને તેને સ્વીકારવાં એ પણ જીવનની ધન્યતા જ કહેવાય. બધાંને આવાં દશ્યો જોવા નથી મળતાં અને જેને મળે છે તે બધાં સ્વીકારી નથી શકતા. ભારતમાં સૌથી વધુ ઈર્ષ્યા હેતુની થાય છે.

જમવા-જમાડવાનું પૂરું થયું. વીરુ પાછો મિત્રો સાથે રમવા દોડી ગયો. પત્ની પણ ક્યાંક આડીઅવળી કામે ગઈ. હવે લવણસિંહથી રહેવાયું નહીં. તે કોઠીની પાછળથી બહાર નીકળ્યો. તેને જોતાં જ દેવરાજ કાંપી ઊઠ્યો. સાક્ષાત યમરાજ આવી પહોંચ્યો હોય તેમ તે ફફડવા લાગ્યો. તેનો ફફડાટ જોઈને લવણસિંહ બોલ્યો, “દેવરાજ! ડરીશ નહીં. હું તને મારવા આવ્યો હતો પણ વીરુ પ્રત્યેના તારા વ્હાલને જોઈને હું બદલાઈ ગયો છું. હવે તને મારવા નહીં તારવા આવ્યો છું.” એમ કહીને તે દેવરાજને ભેટી પડ્યો. કટ્ટર દુશ્મનોને લડતા તો જોયા હશે પણ કટ્ટર દુશ્મનોને હેતથી ભેટતા જોવાનું દશ્ય દુર્લભ કહેવાય. તલવારના વિજય કરતાં હેતનો વિજય ઘણો વધુ પ્રભાવશાળી હોય છે.

“હું તમારો અપરાધી છું. ખુશીથી મારું માથું કાપી નાખો. હું રાજપૂત છું, એક હરફ નહીં બોલું.” એમ કહીને દેવરાજે ગરદન ધરી દીધી. લવણે તેની ગરદન ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું, “હવે નહીં... હવે નહીં. હવે તું મારો અપરાધી રહ્યો નથી. હવે તું વીરધવલનો ત્રાતા અને સર્જક છે. જે કામ હું ન કરી શક્યો તે કામ તું કરી રહ્યો છે. મારો વીરુ હવે તારો છે.”

એમ કહીને ચૂપચાપ વિદાય થઈ ગયો. જતાં જતાં કહેતો ગયો કે “જોજે હો, મારા આવવાની વાત વીરુ કે તેની મા જાણે નહીં. જય સોમનાથ!” કહીને તે સડસડાટ ચૂપચાપ અંધારામાં ઓગળી ગયો.

દેવરાજ દિડ્ડૂઢ થઈને દિશાઓને જોતો રહ્યો. બે દાના શત્રુઓ ક્યારે જિગરજાન મિત્ર થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. મિત્રતા પછીની શત્રુતા જેટલી ભયંકર હોય છે તેટલી જ શત્રુતા પછીની મિત્રતા દિવ્ય હોય છે. જો બંને પક્ષે નિખાલસ અને ઉચ્ચ ખાનદાની હોય તો.

વીરુ ને તેની માતા પાછાં આવી ગયાં. તેમની ગેરહાજરીમાં ઘરમાં શું-શું ઘટી ગયું તેની તેમને કલ્પના પણ નહોતી. ગૃહસ્થોનું ઘર

રહસ્યોનું મહાકેન્દ્ર હોય છે. અહીં કેટલાંયે રહસ્યો ઘટતાં રહે છે. સારું છે કે બધાં પ્રગટ થઈ જતાં નથી. કેટલાંક રહસ્યો જીવનભર ધરબાયેલાં રહે એમાં જ કલ્યાણ. બધાં રહસ્યો પ્રગટ થઈ જાય તો હાહાકાર થઈ જાય. સંસાર નરક થઈ જાય. રહસ્યોને ઢાંકવાથી જ સંસાર સ્વર્ગ બનતો હોય છે. રહસ્યોને ઢાંકવાની ધીરતા અને ગંભીરતા હોય તે જ સંસારમાં સ્વર્ગ ભોગવી શકે. બાકીના છીછરા લોકો તો હડહડતું નરક જ ભોગવે. દેવરાજ ધીરગંભીર હતો. તેણે પત્ની તથા વીરુને જરા પણ અણસાર આવવા ન દીધો. ત્રણે હેતના હિંડોળે પથારીમાં પડ્યાં અને ઘસઘસાટ સૂઈ ગયાં. ઘસઘસાટ ઊંઘવું એ જ પ્રથમ સુખ કહેવાય. ઊંઘની કિંમત અનિદ્રાનો રોગી જ જાણે.

બીજી તરફ લવણસિંહ લપાતોછુપાતો પેલા શિવાલય પાસે પહોંચ્યો. જ્યાં સાંઢણી ઝોકારીને તેનો વિશ્વાસુ ચાકર જેહુલ તેની રાહ જોતો હતો. લવણને આકોશ વિનાનો ઠંડોહિમ જેવો પાછો આવેલો જોઈને તેને નવાઈ લાગી. તે માલિકના સ્વભાવને જાણતો હતો. સાક્ષાત જ્વાળામુખી હવે હિમાલય થઈ ગયો હતો! ચૂપચાપ બંને સાંઢણી ઉપર બેઠા અને સાંઢણી આવ્યા હતા તે જ રસ્તે પાછી ધોળકા તરફ ધૂળ ઉડાડતી પવનવેગે પંથ કાપવા માંડી.

જેહુલથી રહેવાયું નહીં. તે બોલ્યો, “બાપુ, શું થયું? આમ ઢીલા કેમ થઈ ગયા?”

લવણે શાંતિથી જવાબ આપ્યો, “જેહુલ, મોટી ઘાત ટળી ગઈ. મોટો અનર્થ ટળી ગયો. સમાધાન થઈ ગયું. જે થયું તે સારું જ થયું. હવે શાંતિ છે.” એમ કહીને તેણે બધી વાત કહી.

ફૂંફાડા મારતી સાંઢણી પંથ કાપી રહી હતી અને લવણનાં નસકોરાં બોલવા લાગ્યાં. છેલ્લા કેટલાય દિવસોથી તેને ઊંઘ જ આવી ન હતી. હવે આજે ઢોલિયા વિના સાંઢણીની પીઠ ઉપર મીઠી નિંદ્રા આવી રહી હતી. માથાનો બધો ભાર ઊતરી ગયો હતો. માથાનો ભાર કોઈને ઊંઘવા ન દે. ભાર ઉતારે તેને સંત કહેવાય. લવણ હવે સંત બન્યો હતો. વૈર ઉપર વાત્સલ્યનો વિજય થયો હતો.

2. કુંવરબાઈની કથની

ભારતીય મૂળના બધા ધર્મો લગભગ ત્યાગપ્રધાન છે. બધાનું ચરમલક્ષ્ય મોક્ષ છે અને મોક્ષ ત્યાગ વિના મળે જ નહીં તેવો લગભગ બધાનો સિદ્ધાંત છે. આવા સિદ્ધાંતના કારણે વિશ્વમાં સૌથી વધુ સંખ્યામાં સાધુ-સાધ્વીઓનાં ટોળાં જોવા મળશે. બધાને મોક્ષ જોઈએ અને ત્યાગ વિના મોક્ષ મળે નહીં એટલે વીરદીક્ષા લેનારા કરતાં ત્યાગદીક્ષા લેનારાનું પ્રમાણ અનેકગણું થઈ ગયું છે. બધા ધર્મોમાં જૈન ધર્મ તો સાક્ષાત ત્યાગનો જ અવતાર કહેવાય. જે પરાકાષ્ઠાનો ત્યાગ આ ધર્મના સાધુઓમાં જોવા મળશે તેવો ત્યાગ બીજે ક્યાંય જોવા નહીં મળે. ત્યાગ વૈરાગ્યથી થાય અને વૈરાગ્ય કેટલાકને જન્મજાત હોય પણ મોટા ભાગનાને ઉપદેશો દ્વારા ચઢાવવામાં આવ્યો હોય. જે જન્મજાત હોય તે લાંબો ટકે પણ જે ચઢાવેલો હોય તેને ઊતરી જતાં વાર ન લાગે. ઊતરેલો વૈરાગ્ય વ્યક્તિને ઝાંખો પાડી દે. જેમ સોનાનો ઢોળ ચઢાવેલો દાગીનો ઢોળ ઊતરી ગયા પછી ભૂંડો દેખાય તેમ માણસ પણ ભૂંડો દેખાય. આવું ન થાય એટલા માટે કડક આચારોનાં નિયંત્રણ મૂકવાં જ પડે. કડક નિયંત્રણો આચારના ઉપરી તત્ત્વને સાચવી રાખે. ભલે અંદર ગમેતે હોય પણ ઉપર તો ત્યાગ જ દેખાવો જોઈએ. લોકો ઉપરની સપાટી જુએ છે. પેટાળ સુધી નજર પહોંચતી નથી તેથી બધું રૂંડું લાગે છે. આનું નામ તો સંસાર કહેવાય.

કુદરતસહજ જીવન જીવવા માટે ઉપદેશકોની જરૂર પડતી નથી. તે સહજ હોય છે. પશુ-પક્ષીઓને ભાગવત સપ્તાહની જરૂર પડતી નથી પણ માણસ ખસતો-ખસતો કુદરતથી ઘણો દૂર ચાલ્યો ગયો છે. કુદરતી ભોગના બંને છેડે તે કુદરતથી વિમુખ થઈ ગયો છે તેથી ઉપદેશકોની જરૂર પડે છે.

માલાસણ ગામમાં શ્રાવકોની વસ્તી વધારે. ભારે જાહોજલાલી સાથે શ્રાવકો હવેલીઓ બાંધીને રહે. તેમાં આભુશેઠ નામના એક ધનાઢ્ય શ્રાવક. તેમને લાછલવાઈ નામની પતિવ્રતા ધર્મપત્ની. શેઠે પાટણમાં બહુ વ્યાપાર કરીને અઢળક ધન કમાયું. પૈસો કમાતાં વાણિયાને આવડે અને પૈસાનું પાચન કરતાં પણ વાણિયાને આવડે. ધન-વૈભવનું ગૌરવ વતનમાં થાય. વતન વિના ગમે ત્યાં ગમે તેવી હવેલીઓ બાંધો તેની કશી કિંમત ન થાય. પણ વતનમાં હવેલીઓ બાંધી હોય તો પરિવાર અને સમાજમાં જયજયકાર થઈ જાય. જયજયકાર કરાવવો સૌને ગમે. ત્યાગીઓને તો વળી સૌથી વધુ ગમે. અરે! ભગવાનને પણ જયજયકાર તો ગમે જ છે ને!

આભુશેઠ વળી પાછા જૈન સંઘના આગેવાન. શ્રીમંતાઈ આપોઆપ આગેવાનીની હક્કદાર થઈ જતી હોય છે. વૈભવસુખ કરતાં પણ આગેવાનીનું સુખ વધારે હોય છે. એટલે તો આગેવાન થવા માટે લોકો લડી મરતા હોય છે.

આભુશેઠને સંતાનમાં એક જ દીકરી. નામ કુંવરબાઈ, કુંવરબાઈનાં બહુ ધૂમધામથી કોઈએ ન કર્યાં હોય તેવાં લગ્ન કરી સાસરે વળાવી. પ્રાય: એવું અનુભવાયું છે કે જે કન્યાનાં અતિશય ધૂમધામથી લગ્ન થયાં હોય છે, તે સુખી નથી થતી. કુંવરબાઈ બે જ મહિનામાં વિધવા થઈને પિયરે પાછી આવી. ચૌદ વર્ષની વિધવા પુત્રીને જોઈને આભુશેઠનો આત્મા બળી જતો, પણ કરે શું? વિધવાવિવાહ થાય નહીં. જીવન કાઢવું કેવી રીતે? એકલો પુરુષ રખડી-ભટકીને કદાચ જીવી શકે પણ એકલી સ્ત્રી ન જીવી શકે. સ્ત્રીને કોઈ ને કોઈનો આધાર જોઈએ. આધાર વિનાની સ્ત્રી નિરાધાર થઈ જાય. જે ઊંચા સમાજોમાં વિધવાવિવાહ નથી થતા હોતા તેમણે કેટલાક ઉપાયો કાઢ્યા. તેમાં સતીપ્રથા, દેવદાસીપ્રથા અને સાધ્વીપ્રથા પણ ખરી. દયાળુ સમાજોએ પ્રથમના બે ઉપાયો કરતાં સાધ્વીપ્રથાનો વધુ સ્વીકાર કર્યો. પણ સાધુ-સાધ્વી તો વૈરાગ્યથી જ થવાય. કુદરત કોઈને સાધુ-સાધ્વી નથી કરતી. આર્થિક કે સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ કેટલીક વાર જીવની દિશા બદલાવે છે. પણ જો વૈરાગ્ય થાય તો પ્રશ્ન ઉકલી જાય. વૈરાગ્ય ઉપદેશોથી થાય. એટલે ત્યાગ-વૈરાગ્યના ઉપદેશોનું આયોજન વારંવાર કરવામાં આવતું હોય છે.

આભુશેઠે માલાસણમાં તે સમયના સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીને ચાતુર્માસ કરવા બોલાવ્યા. સૂરિજી પોતાના સેંકડો શિષ્ય-શિષ્યાઓના મંડળ સાથે માલાસણ આવી ગયા. ખૂબ ધૂમધામથી સામૈયું કરીને તેમની પધરામણી કરી. લગ્નમાં ન વાગે

તેટલાં વાજિંત્રો શેઠે સામૈયામાં વગડાવ્યાં. વાજિંત્રોથી આખું ગામ હિલોળે ચઢ્યું. વાતાવરણ જમાવવું પડે. જામેલું વાતાવરણ કાર્યની સફળતાને સરળ બનાવે, પછી તો શું! જૈન-જૈનેતર બધાં મહારાજનાં પ્રવચન સાંભળવા હેકડેઠઠ ભરાઈ જાય. વળી જૈનો પ્રભાવના પણ વહેંચે. તેનું આકર્ષણ ખરું.

સોળ વર્ષની કુંવરબાઈ રોજ બંને સમય પ્રવચનોમાં હાજરી જરૂર આપે. તે ગુણિયલ નાર હતી અને સંસ્કારી પણ હતી. પરમેશ્વરે તેને મદમસ્ત જુવાની આપી હતી અને સાથેસાથે અદ્વિતીય રૂપ પણ આપ્યું હતું. રૂપ અને જુવાની તરફ સૌની નજર જાય. નીચી નજરે ચાલનારા સંયમી લોકો પણ તિરછી આંખે એક ઝલક મેળવી લેવા લલચાય. આમાં કોઈનો દોષ નથી. રૂપ તત્ત્વ જ એવું છે. એટલે જૂના જમાનામાં સ્ત્રીઓ રૂપ ઢાંકતી. ઢાંકેલું રૂપ અને ઢાંકેલું ધન સચવાતું હોય છે. ઉઘાડું રૂપ અને ઉઘાડું ધન લૂંટાઈ જતું હોય છે. હવે સ્ત્રીઓ રૂપ ઢાંકતી નથી. જાણીકરીને છતું કરે છે. તે આમંત્રણ આપે છે કે આવોઆવો અમને લૂંટે, લૂંટે. અમે લૂંટાવા તૈયાર છીએ.

કુંવરબાઈ કદી ઊંચી આંખે કોઈને જુએ નહીં. તેણે રૂપ અને યૌવન બંનેને પચાવ્યાં હતાં. તેની નજર હંમેશાં નીચી જ હોય પણ લોકોની નજરો તો ચારે તરફથી માત્ર ને માત્ર કુંવરબાઈ ઉપર જ મંડાયેલી હોય. બધી નજરો વિકારી જ હોય તેવું ન બને, કેટલીક પવિત્ર પણ હોય, કેટલીક દયાળુ પણ હોય. લોકો વિચારે “અરેરે, બિચારી કુંવરનું શું થશે? આનું જીવન કેમ પાર પડશે? અરે, ભગવાન! જો તારે એને વિધવા જ કરવી હતી તો પછી આવું રૂપ કેમ આપ્યું?” આવા સુહૃદ વિચારો કરનારાં પણ હતાં. પણ આભુશેઠની ઇચ્છા ખરી કે મારી દીકરી દીક્ષા લઈને સાધ્વી થઈ જાય મારી ચિંતા મટે અને તેનો જન્મારો સફળ થઈ જાય. સૌસૌની ગણતરીઓ હતી પણ કુંવરબાઈની માતા લાછલબાઈની ગણતરી જુદી હતી. તે સાધ્વી જીવનના અંતરંગ જાણતી હતી. ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા. સાધુ-સાધ્વી થઈ જવા માત્રથી જીવનના બધા પ્રશ્નો ઉકેલાઈ જતા નથી. આપણે આહાર અને આવાસને જીવનનો મુખ્ય પ્રશ્ન માનીએ છીએ, પણ આહાર અને આવાસના પ્રશ્ન ઉકેલાતાં જ કુદરતી આવેગો અને લાગણીઓના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. જે સમય જતાં વિકટ થઈને વિકરાળ થઈ જતા હોય છે. વણઉકેલાયેલા આ પ્રશ્નો વ્યક્તિને અંદરથી મારી નાખતા હોય છે. અંદરથી મરી ગયેલી વ્યક્તિ પછી મડદાલ જીવન જીવતી થઈ જતી હોય છે. તેના ચહેરા ઉપર તેજ કે નૂર નથી હોતું. લાછલબાઈને આ બધું નજીકથી દેખાઈ ગયું હતું. તેથી તે કુંવરબાઈ માટે કાંઈક બીજું જ વિચારી રહી હતી. સળગતા પ્રશ્નો વિચારો પેદા કરે અને વિચારોમાંથી રસ્તો નીકળે. લાછલબાઈને રસ્તો મળી ગયો.

હમણાં થોડાં જ વર્ષોથી આભુશેઠની પેઢીમાં એક નવો વાણોતર આવ્યો હતો. નામ હતું આસરાજ. આસરાજના વડવાઓ સિદ્ધરાજ સોલંકીના દરબારમાં ઊંચા મંત્રીપદે હતા પણ પછી ઘસાતાં-ઘસાતાં દરિદ્ર થઈ ગયેલા. આસરાજ ચીંથરેહાલ થઈને નોકરીની શોધમાં માલાસણ આભુશેઠની પેઢીમાં આવેલો. મોટી પેઢીઓ વડલો કહેવાય. જેમ ઘેઘૂર વડલો હજારો પશુ-પક્ષીઓને આશ્રય આપે તેમ મોટી પેઢીઓ પણ અનેક બેકારોને નોકરી આપે. આભુશેઠ આ ચીંથરાના રતનને પારખી ગયા. “કર્મ છૂપે નહીં ભભૂત લગાયા”ની પંક્તિ પ્રમાણે ખાનદાની અને ક્ષમતા પારખી કાઢે તેને પારખ કહેવાય. આભુશેઠ પારખ હતા. આસરાજને તરત જ નોકરીએ રાખી લીધો. તે નામું લખવામાં ભારે હોશિયાર. વ્યક્તિની ખાનદાની બે રીતે પરખાય: આંખથી અને હાથથી. જેની આંખ અને હાથ ચોખ્ખાં હોય તે નક્કી ખાનદાન હોય. જેની આંખ મેલી અને હાથ ચોર હોય તે બ્રહ્માનો પુત્ર હોય તોય કથીર હોય. આસરાજ ત્રણ વર્ષથી નોકરી કરતો હતો પણ કદી કોઈ સ્ત્રીવર્ગ ખાસ કરીને કુંવરબાઈ તરફ ઊંચી આંખ કરીને જોતો પણ ન હતો. આંખો નીચી ઢાળીને રહેતો અને વાતો કરતો. આંખના ઉલાળા કરતી-ફરતી સ્ત્રીઓને છેલબટુક પુરુષો ગમે અને છેલાને છેલી ગમે. પણ ઉચ્ચ ખાનદાની સ્ત્રીઓને છેલા પ્રત્યે ચીઢ ચઢે. અલબત્ત, ખાનદાન સ્ત્રીઓને પણ ખાનદાની પુરુષનું આકર્ષણ તો થાય. યુવાન સ્ત્રી આકર્ષણ વિનાની ભાગ્યે જ હોય. આકર્ષિત થવું એ પાપ નથી, કુદરતી પ્રક્રિયા છે. વાસનાકર્ષણ પાપ થઈ શકે છે, ગુણાકર્ષણ નહીં. પતન કરાવે તેને પાપ કહેવાય. ગુણાકર્ષણ પતન ન કરાવે, ગુણો વધારે. કુંવરબાઈને પણ આ જુવાન વાણોતર પ્રત્યે ગુણાકર્ષણ થયેલું. જુવાનનો સૌથી મોટો ગુણ નેત્રસંયમ હતો. નેત્રસંયમ મનસંયમની પ્રતીતિ કરાવે. સંયમી માણસ મળવું બહુ દુર્લભ કહેવાય. દુર્લભનો દુર્લભ સાથે યોગ થાય તો ધન્યતા પ્રગટે.

બીજી તરફ લાછુબાઈને પણ આસરાજ ગમી ગયેલો. પ્રત્યેક કુંવારી યુવાન કન્યાની માને પ્રત્યેક યુવાનીમાં થનગનતા યુવાનમાં પોતાના જમાઈનાં દર્શન થતાં હોય છે. “બબલીને લાયક છે” આવો જ વિચાર આવીને જતો રહેતો હોય છે. પછી જે વિચાર સ્થિર થાય ત્યાં વાત

આગળ ચાલે.

જે સંબંધોની વાત ગોઠવાવાની હોય છે તેને સહજ ટેકા મળી જતા હોય છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીનાં પ્રવચનોમાં કુંવરબાઈ સન્મુખ બેસે. કથા તો સન્મુખ બેસીને જ સંભળાય. વિમુખ થઈને કે પાર્શ્વમુખ થઈને બેસે તેને કથા ગુણ ન કરે. કથાકાર મહારાજની દષ્ટિ અવારનવાર કુંવરબાઈ ઉપર પડે. તે સૌથી જુદી જ તરી આવે તેથી તેના પ્રત્યે સૌનું આકર્ષણ થાય. પ્રવચનની આગળ-પાછળની સેવા પણ કુંવરબાઈ ખૂબ ભાવથી કરે. ઘણી વાર મહારાજશ્રી તેના વિચારે ચઢી જતા. શિષ્યો અને શિષ્યાઓનું મોટું ટોળું ભેગા કરનારા સાધુઓને પ્રત્યેક મુમુક્ષુમાં શિષ્ય અને શિષ્યા જ દેખાય. પણ આ મહારાજશ્રી કાંઈક જુદી માટીના હતા. તેમને વિચારો આવતા – માણકી ઘોડીનું નખ્ખોદ ન કઢાય. જો તેનો વંશ વિસ્તરે તો લોકોને હજારો માણકીઓ મળે. કેસર આંબાને કાપી ન નખાય. જો તેનું આંબાવાડિયું કરવામાં આવે તો હજારો કેસરોથી ધરતી મધમધી ઊઠે. એમ આવી રૂપ-ગુણસંપન્ન ઉત્તમ સ્ત્રીની કૂખને સીલ મારી દેવાય નહીં. આ કૂખમાંથી અનેક નરરત્નો પેદા કરાય. મહારાજ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષશાસ્ત્રના જાણકાર હતા. તેમણે ભવિષ્ય જોયું કે આ સ્ત્રી અગિયાર બાળકોની માતા બનવાની છે અને બધાં બાળકો મહાન થવાનાં છે. વિશ્વને મહાન બાળકની ભેટ આપવી એ પણ વિરાટ બ્રહ્મની પૂજા જ કહેવાય. જો મહાન કૂખોને સીલ કરી દેવાશે તો વિશ્વ આંબાવાડિયાની જગ્યાએ બાવળવાડિયું થઈ જશે. મહારાજશ્રીએ કુંવરબાઈને દીક્ષા આપવાની જગ્યાએ પરણાવી દેવાની દિશા તરફ વિચારવા માંડ્યું. આને સાચા આચાર્ય કહેવાય. આંખ મીંચીને બધાંને દીક્ષાના કૂવામાં નાખવાથી આચાર્ય ન થવાય. જો પાત્રાપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના આંખ મીંચીને જેને-તેને દીક્ષા આપી દેવાય તો તે કૂવો જ થઈ જાય. મહારાજશ્રીની નજર પણ આસરાજ ઉપર ઠરી. “બરાબરની જોડી છે” મનોમન વિચારવા લાગ્યા. પણ આગળ વધવું કેવી રીતે! ફૂંકી-ફૂંકીને પગલાં ભરે તેને વાણિયો કહેવાય. ઓચિંતાનો કૂદકો મારે તે કણબી કહેવાય અને દોડવા માંડે તેને દરબાર કહેવાય.

મેળ બેસાડવો બહુ કઠિન હતો. કુંવર વિધવા હતી. વિધવાવિવાહનું નામ પણ ન લેવાય. આભુશેઠ સાંભળે તો ધોકો મારે. વાત કરતાં આવડે તેને વાણિયો કહેવાય. મહારાજશ્રીએ ધીરેધીરે દાણો ચાંપવા માંડ્યો. લાછુબાઈમાં દાણો બરાબર ચંપાયો. કુંવર અને આસરાજને મનથી નજીક લાવવાનો પ્રયત્ન લાછુબાઈએ કર્યો. બંને નજીક આવ્યાં. કુદરત તો ટાંપીને બેઠી હોય છે. જો સામાજિક દીવાલો ન હોય તો કુદરત તો બધાંને એકાકાર કરી મૂકે. હવે બંને એકબીજા વિના તડપવા લાગ્યાં. પ્રેમ તડપ વિનાનો હોય નહીં. અને તડપ અગ્નિ વિનાની ન હોય. આ અગ્નિમાં પૂરેપૂરા શેકાય તે જ પકવ થાય. પકવપ્રેમ એ જ સંસારનું અમૃત. પણ લગ્ન કર્યા વિનાના પ્રેમને સમાજ સ્વીકારતો નથી અને અહીં લગ્નની શક્યતા જ નથી. કન્યા વિધવા છે અને વર વાણોતર છે. આભુશેઠનું નાક કપાઈ જાય. હાહાકાર થઈ જાય. કૃત્રિમ સંસ્કૃતિએ હજારોનાં જીવન રગદોળી નાખ્યાં છે. અંતે માતા લાછુબાઈએ જ રસ્તો કાઢ્યો. કોઈને ખબર ન પડે તેમ આસરાજના કાનમાં વાત કરી, હિંમત આપી, ખરચી આપી. આભુશેઠ આદર્શવાદી છે. માતા લાછુબાઈ વાસ્તવવાદી છે. વાસ્તવવાદનો જય થયો.

એક રાત્રે પવનવેગી સાંઢણી ઉપર આસરાજ કુંવરને ભગાડી ગયો. જૂના ચીલાની ઊંડી ઘરેડોમાં હવે વાહન ચાલી શકતાં નથી. ઘરેડો તોડીને નવા ચીલા પાડનારા વીરપુરુષો જ સમાજને તાજો રાખે છે.

આસરાજે કુંવરબાઈનું હરણ કર્યું. માલાસણમાં હાહાકાર થઈ ગયો. આભુશેઠ પોકે ને પોકે રોવા બેઠા. મહારાજશ્રીએ પૂર્વનાં કર્મોની દુહાઈ આપીને આશ્વાસન આપ્યું. અને લાછુબાઈ તો હજીયે છાની નથી રહેતી. સંસાર નાટક છે, સૌ પોતપોતાનાં પાત્રો ભજવે છે.

આસરાજ અને કુંવરબાઈએ ભાગીને દૂર દક્ષિણમાં સોપાર બંદરને રહેણાક બનાવ્યું. ભારતમાં પ્રેમીપંખીઓ પોતાના બાપદાદાના વનમાં ન રહી શકે. તેમણે તો ઊડીને કોઈ દૂરના વનને વાસો બનાવવો પડે. બંનેને બહુ દુઃખ પડ્યાં પણ સાચો પ્રેમ દુઃખોને સહન કરવાની તાકાત આપતો હોય છે. વીસ વર્ષ નીકળી ગયાં. કુંવરબાઈ અગિયાર બાળકોની માતા થઈ ગઈ હતી. છતાં તેનું શરીર યુવાનીને શરમાવે તેવું પ્રભાવશાળી હતું. અનિચ્છનીય સંયમ શરીરને વહેલું ઘરડું બનાવે છે અને પ્રેમભર્યા મર્યાદિત ભોગો શરીરને તેજસ્વી અને યુવાન રાખે છે.

કુંવરબાઈની કઠણાઈ કે તે ફરીથી વિધવા થઈ.

પ્રિય પતિ આસરાજ તેને રોતી-કકળતી મૂકીને એક દિવસ દેહ છોડીને ચાલ્યો ગયો. બધાં અનાથ થઈ ગયાં. પણ કુંવર હિંમત ન હારી. બાળકોને લઈને તે પાછી વિરમગામ પાસેના માંડલ ગામે આવીને રહેવા લાગી. હવે બાળઉછેર એ જ તેનું જીવનલક્ષ્ય હતું. કોઈ મોક્ષ માટે ટાંટિયા ઘસતાં હોય તો ઘસે. મારે તો મારાં બાળકોને સંસ્કારી બનાવી મહાન બનાવવાં એ જ મારો મોક્ષ છે, મારા પતિનું અધૂરું કામ પૂરું કરવું એ જ સાધના છે. એક સમયની નગરશેઠની દીકરી દરિદ્ર હાલતમાં માંડલમાં બાળઉછેર કરવા લાગી.

12-12-14

3. પાઠશાળામાં પ્રસ્થાન

ભારતીય સ્ત્રીનાં ત્રણ રૂપ છે: 1. કન્યારૂપ, 2. સોહાગણરૂપ અને 3. વિધવારૂપ. ત્રણે રૂપના પોશાક જુદા અને આચાર-વ્યવહાર પણ જુદા. સ્ત્રી જ્યારે કન્યાના રૂપમાં હોય ત્યારે ચણિયો-ચોળી અને પછેડો ઓઢે, માથું ખુલ્લું રાખે. તેની બધી જવાબદારી માતા-પિતાની હોય, કોડભરી કન્યા પોતાના કોડોને મનમાં જ રાખે. કોઈની આગળ કશું બોલી ન શકે. પણ માતાપિતા અને ભાઈઓ તેના બધા કોડ પૂરા કરવા પૂરા પ્રયત્નો કરે. કન્યા જાતજાતનાં ઘણાં વ્રતો કરે.

કન્યા જ્યારે પરણીને સાસરે જાય ત્યારે તેને સોહાગણ કહેવાય. હવે તે ચણિયા ઉપર સાડી પહેરે. માથું ઢાંકે. સેંથો પૂરે, ચાંલ્લો કરે, હાથમાં ચૂડીઓ, બંગડિયો વગેરે પહેરે. સૌ વડીલોની માનમર્યાદા રાખે. સોળ શણગાર સજવાની તેને છૂટ હોય અને શક્તિ પ્રમાણે તેને સોના-ચાંદીના દાગીના પહેરાવાય.

કોઈ સોહાગણનો પતિ પહેલાં મરી જાય તો તે વિધવા થાય. વિધવા થતાં જ તેની ચૂડી અને ચાંદલો નંદવાઈ જાય. હવે તેના હાથ બૂચા થઈ જાય. કપાળે કંકુનો ચાંલ્લો ન થાય. માથાની પાંથીમાં સિંદૂરનો સેંથો ન પુરાય, બધા શણગાર છૂટી જાય. કેટલીક વિધવાઓનું માથું મુંડિત થઈ જાય, વસ્ત્રો બદલાઈ જાય, જ્ઞાતિ પ્રમાણે ધોળાં, કાળાં, લાલ, ગૂઢાં કે ઉદા રંગનાં જ વસ્ત્રો પહેરાય, કોઈ શુભ કાર્યમાં ભાગ ન લેવાય. અપશુકન થાય.

આ વિધવાનાં પણ ત્રણ રૂપ છે: 1. સંતાન વિનાની વિધવા, 2. સંતાન સહિતની વિધવા પણ વારસા વિનાની વિધવા. 3. સંતાન સહિતની વિધવા પણ અઢળક વારસા સાથેની વિધવા.

ત્યારે મોટા ભાગની વિધવાઓ અભણ રહેતી તેથી સરકારી કે પેઢીનો વહીવટ કરી શકતી નહીં. સારાં સગાં હોય તો ઠીક નહીં તો વારસો હોય તોપણ ભેળાઈ જાય. પુનર્લગ્ન તો થાય જ નહીં તેથી અનાથ થઈને જીવવાનું થતું.

મૂળ વાત પર આવીએ. પતિ આસરાજના મૃત્યુ પછી કુંવરબાઈ ફરી પાછી વિધવા થઈ. સોળ વર્ષની ઉંમરે તેણે આસરાજનું ઘર માંડ્યું હતું. ચારે તરફ વિરોધી વાતાવરણમાં પતિ-પત્ની પહેરેલે કપડે બાપના ઘર માલાસણથી ભાગ્યાં હતાં અને છેક દક્ષિણમાં સોપારા બંદરમાં ગુપ્ત રીતે રહીને વીસ વર્ષ સંસાર ભોગવ્યો હતો. આ વીસ વર્ષમાં કુંવરબાઈની ફળદ્રુપ કૂખથી અગિયાર સંતાન થયાં હતાં. છત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તે વિધવા થઈ હતી. હજી પણ તે પચીસ વર્ષની માંડ દેખાતી હતી. પતિનો પ્રેમ પત્ની માટે સૌથી મોટું યોગિક હોય છે.

જો પતિનો પ્રેમ ભરપૂર મળે તો પત્ની ઘી-દૂધ ન ખાય તોપણ લાલ ચણોટી જેવી રહે. વિધવા કુંવરને વારસામાં કશી મિલકત મળી ન હતી. ઉપરથી અગિયાર બાળકોના ઉછેરની જવાબદારી મળી હતી. આટલાં બધાં બાળકોને ઉછેરવાં કેવી રીતે? ભીખ તો મગાય નહીં અને આવી ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રી કોઈનું વૈતરું કરવા પણ જઈ શકે નહીં. વળી પાછું રૂપ અને જોબન તો હજી પણ એવું ને એવું જ હતું. પણ હવે તે દુશ્મન બની ગયું હતું. ચારે તરફના લંપટોથી બચીને જીવવું બહુ કઠણ હતું. છોકરા હજી નાના હતા. સ્ત્રી સ્વરક્ષક નથી હોતી, પુરુષરક્ષક હોય છે. પછી તે પતિ હોય, પિતા હોય, ભાઈ હોય કે પુત્ર હોય, પણ પુરુષની ઓથ તો જોઈએ જ.

કુંવરબાઈ બધાં બાળકોને લઈને માંડલ આવી ગઈ. વીસ વર્ષ વીતી ગયાં હોવાથી બધું ઠંડું પડી ગયું હતું. ગમે તેવી વિકટ ઘટના ઘટી હોય પણ સમય જતાં બધું ઠંડું પડી જતું હોય છે.

કુંવરબાઈએ મન મજબૂત કરીને ત્રણ છોકરાઓને પાઠશાળામાં વિદ્યા ભણવા મોકલવાનો નિર્ણય કર્યો. ત્યારે પાટણમાં કુમારદેવના આશ્રમમાં સંસ્કૃતની પાઠશાળા ચાલે. દૂર-દૂરથી વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવે. અહીંથી જે ભણીગણીને નીકળતા તે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન બની

જતા. ઘર આંગણે રખડીને મોટા થયેલા છોકરાઓ મા-બાપનું વ્હાલ તો પામે પણ વિદ્યા ન પામે. કુંવરે હૃદય ઉપર પથ્થર મૂકીને ત્રણે દીકરાઓને પાટણ મોકલવાનો કઠોર પણ કલ્યાણકારી નિર્ણય કર્યો હતો. જીવનમાં કઠોર નિર્ણયો વિના મહાનતા પ્રાપ્ત થતી નથી. રમત-રમતમાં મહાનતા નથી મળતી અને કદાચ કોઈને મળી જાય તો તે લોટરીની ટિકિટ કહેવાય. લોટરી લાગ્યા પછી પણ જો લાયક ન હોય તો મળેલું ભોગવી શકાય નહીં. કુંવરબાઈએ પોતાના વસ્તિગ, તેજિગ અને લુણિગ એમ ત્રણે પુત્રોને થીંગડાંવાળા ડગલા પહેરાવી એક ઘોડું ભાડે રાખીને પાટણની કુમારદેવ ગુરુની પાઠશાળામાં ભણવા માટે રવાના કર્યા.

ત્રણે બાળકોને જ્યારે કુંવરબાઈ રવાના કરી રહી હતી બરાબર ત્યારે જ ધોળકાનો જાગીરદાર લવણસિંહ ઘોડે સવાર થઈને નીકળ્યો. તે પણ પાટણ જતો હતો. લવણસિંહ અને બાળકો વચ્ચે થોડી વાર્તાલાપની ચક્રમક ઝરી. લવણસિંહે બાળકોને વિધવાના પુત્રો તરીકે અને દરિદ્રતાના નિમિત્તે ચિઢાયા. માતા કુંવર શાંત રહી. તેને ત્રણે બાળકોમાં ભવિષ્ય દેખાતું હતું. “મારે અત્યારે કશો જવાબ આપવો નથી. આ મારાં બાળકો મોટાં થઈને પૂરેપૂરો જવાબ આપશે.” વિધવા માતા શત્રુઓથી ઘેરાયેલી હોય તો તેના માટે એક અરમાન બાળકો હોય. મારો બાળક મોટો થશે અને બદલો વાળશે.

આંસુ પાડતી-પાડતી માતા બાળકોની વિદાય જોતી રહી.

4. પાઠશાળામાં પ્રવેશ

સંસારનો એક અનિવાર્ય ક્રમ હંમેશાં કામ કરતો રહે છે. ચઢતી અને પડતી. વ્યક્તિથી માંડીને ચક્રવર્તી રાજા-મહારાજાઓ સુધી બધાને આ ચઢતી-પડતીના ક્રમમાંથી પસાર થવું પડતું હોય છે. ખાસ કરીને નગરશેઠની પેઢીઓ અને રાજગાદીઓ આ ક્રમના લપેટામાં આવતી જ હોય છે. બધું પોતાનાં કર્મોથી જ થતું હોય છે, તેવું માનવું બરાબર નથી, તેમ જ બધું દૃષ્ટિની જ સૃષ્ટિ છે તેવું માનવું પણ બરાબર નથી. કોઈ પોતાના પતનનાં કર્મો ન કરે અને કોઈ પોતાના પતનની દૃષ્ટિ પણ ન કરે. સૌને ઉન્નતિ અને જાહોજલાલી ગમતી જ હોય છે.

ગુજરાતની સમૃદ્ધ રાજધાની તરીકે અણહીલપુર પાટણે વર્ષો સુધી ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વનરાજ ચાવડાથી સોલંકી રાજાઓએ તેને ભવ્ય અને વિશાળ નગરી બનાવી હતી. પણ અજયપાળ અને ભીમદેવ આ સમૃદ્ધ નગરના પતનમાં નિમિત્ત બન્યા. ખરેખર તો તેની સમૃદ્ધિ જ તેની દુશ્મન થઈ ગઈ. રૂપ અને વૈભવ જો સાચવતાં ન આવડે તો દુશ્મન થઈ જાય. પાટણના વૈભવે વિદેશી – વિદર્ભી સુલતાનોને આકર્ષ્યા. ગઝનીથી ધાડેધાડાં આવવા લાગ્યાં અને ગીધ જેમ મડદાંને ચૂંથે તેમ પાટણને ચૂંથતાં રહ્યાં. અહીંના રાજાઓએ અહીંના રાજાઓની સાથે યુદ્ધ કરવા જેટલી જ સેના તૈયાર રાખેલી. અહીંના રાજાઓ પરસ્પર વારંવાર લડતા રહેતા. તેમનાં યુદ્ધો બહુ ભયંકર ન બનતાં, હારજીત તો થતી પણ કોઈ-કોઈની સ્ત્રી ઉપર હાથ ન અડાડતા. સ્ત્રીમર્યાદા અને ધર્મમર્યાદા પૂરેપૂરી સચવાતી. પણ વિદેશના વિદર્ભીઓ આવી મર્યાદામાં માનતા નહીં. તે ધર્મવિરોધી જેહાદી હતા અને સ્ત્રીઓને તો ચીજવસ્તુ સમજીને ટોળેટોળામાં ગુલામ બનાવીને લઈ જતા હતા. તેમની સાથે બધો દુર્વ્યવહાર કરાતો અને અંતે ઢોરોની માફક જુલમ ગુજારી તેમને વેચી દેવાતી હતી. તેમના યોદ્ધાઓ વધુ શક્તિશાળી અને વધુ પૈતરાબાજ હતા. તેમની યુદ્ધસામગ્રી પણ ચઢિયાતી રહેતી. બીજી તરફ રાજપૂત યોદ્ધાઓ વ્યસની થઈ ગયા હતા. અફીણ વિના તે લડી શકતા જ નહીં. તણખલાના તાપના જેવું તેમનું શૂરાતન ભડકો થઈને પછી ઓલવાઈ જતું. રાજપૂત સિવાય કોઈ લડનારું નહીં. વર્ણવ્યવસ્થા અને અહિંસાપ્રધાન ધર્મોએ પ્રજાને શૌર્યવિમુખ બનાવી દીધી હતી. ત્યાગ-વૈરાગ્યની વાતો વધી ગઈ હતી તેથી યોદ્ધાઓ કરતાં યતિઓનાં ટોળાં ઘણાં વધી ગયાં હતાં.

ભારત અને ગુજરાતની જનશક્તિનાં ત્રણ મુખ્ય કેન્દ્રો હતાં: 1. બ્રાહ્મણ, 2. ક્ષત્રિય અને 3. વણિક. આ ત્રણે પરસ્પરમાં ખૂબ બાખડતા હતા. એવું કહેવાય છે કે પાટણમાં એક હજાર શિવાલયો અને એક હજાર જિનાલયો હતાં. બધાં સમૃદ્ધિથી ઊભરાતાં હતાં પણ આ બધામાં જે એકતા અને સદ્ભાવ સિદ્ધરાજ – કુમારપાળના સમયમાં હતાં તે રહ્યાં ન હતાં. પ્રજાના મોટામોટા વર્ગોમાં સદ્ભાવ કે દુર્ભાવ વધારવાનું કામ ધર્મનેતા અને રાજનેતા કરતા હોય છે. હવે હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા ધર્મનેતા રહ્યા ન હતા. તેથી ઉપરના નેતાઓ પરસ્પર વિખવાદ કરતા રહેતા હતા. વિખવાદ વધારવો બહુ સરળ છે પણ વિખવાદના ભડકાને ઓલવવો બહુ અઘરો છે. શૈવો અને જૈનો વચ્ચે અવારનવાર નાનામોટા ભડકા થયા કરતા હતા. ધર્મનેતાઓ એ ભડકાને પંખો નાખતા હતા. રાજા પ્રભાવહીન હતા. આ બધાનો લાભ ગઝનીના સુલતાને અને પછી તેના સુબેદારે ઉઠાવ્યો. આ બધાએ પાટણને અનેક વાર લૂંટ્યું. મંદિરો – દેરાસરો ધ્વસ્ત કર્યાં. હવેલીઓ અને મહેલો તોડી નાખ્યાં. આખું પાટણ ભંગારનો ઉકરડો બની ગયું. ભીમદેવ ત્યારે પરાક્રમ વિનાનો નામમાત્રનો રાજા હતો. જોકે આક્રમણ વખતે તે જીવ બચાવવા ભાગી છૂટ્યો હતો પણ આકાન્તાઓના ચાલ્યા ગયા પછી ફરી પાછો આવીને નફ્ફટ થઈને ગાદીએ બેસી ગયો હતો. તે વિદર્ભી આકાન્તાથી એવો ડરી ગયો હતો કે મહેલમાં જ પુરાઈ રહેતો અને સુરા તથા સુંદરીમાં સમય વિતાવતો રહેતો હતો. ચારે તરફ નિરાશા જ નિરાશા હતી. આવી ઘોર નિરાશામાં સરસ્વતી નદીના કિનારે કટુકેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં કુમારદેવ નામના આચાર્ય મોટી આશાથી એક પાઠશાળા ચલાવતા હતા. કેટલાક લોકો પ્રકૃતિથી નિરાશાવાદી હોય છે. તેમને જો નિરાશાવાદી દર્શન મળે તો તે જીવનમાં પલાયનવાદી થઈ જતા હોય છે. ભારતનાં કેટલાંક દર્શનો શ્રદ્ધાળુઓને પલાયનવાદી બનાવે છે. તેમનો ઉપદેશ હોય છે કે સંસારમાં કશો સાર નથી. સંસાર દુઃખમય છે. સંસાર કદી સુધરી શકે જ નહીં. તેથી સંસાર ત્યાગો, સંસારથી ભાગો. ભાગનારાને મહાન માનવામાં આવે છે અને પૂજવામાં આવે છે. આ પલાયનવાદ કહેવાય. બહુ થોડાં દર્શનો આશાવાદી છે. તે કહે

છે કે સંસારમાં ઘણો સાર છે. તેને સુધારી શકાય છે. ભાગવાનું નામ ત્યાગ નથી પણ ઝઝૂમવાનું નામ ત્યાગ છે. તે ઝઝૂમતાં શિખવાડે છે. કુમારદેવ આશાવાદી હતા. તે ઝઝૂમતાં શિખવાડતા. પોતાની પાઠશાળાના માધ્યમથી તે આવનારી નવી પઢીને તૈયાર કરતા હતા. જે પાટણનાં શિવાલયો અને જિનાલયો ભાંગીને ભંગાર થઈ ગયાં હતાં ત્યાં જ રહીને ફરીથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા માગતા હતા. પાટણની ઘણી વસ્તી ભાગી ગઈ હતી. ગલીઓ સૂમસામ પડી હતી. કુમારદેવને પણ બીજી સુરક્ષિત જગ્યાએ ભાગી આવવા ઘણા ચાહકોએ આગ્રહ કર્યો હતો, પણ કુમારદેવનો એક જ જવાબ હતો. “હું વૃક્ષ છું, વૃક્ષ ભાગે નહીં. સુકાઈ જાય, બળી જાય પણ હોય ત્યાં જ રહે. હું અહીં જ રહીશ.” તેમની મક્કમતા આગળ બધા લાચાર હતા. મક્કમતા વિના મહાનતા ન હોય. આચાર્ય કુમારદેવ કોઈ ચંદ્રગુપ્તની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા. સદીઓ પહેલાં એક બ્રાહ્મણ ચાણક્યે રઝળતા ચંદ્રગુપ્તને મહાન સમ્રાટ બનાવી દીધો હતો. કુમારદેવ પણ આવા જ કોઈ ચંદ્રગુપ્તની રાહ જોઈને સરસ્વતીના કિનારે અડીખમ આસન જમાવીને બેઠા હતા.

એવામાં માંડલથી આવેલા કુંવરબાઈના ત્રણ દીકરા પાઠશાળામાં આવી પહોંચ્યા. મોટો તો મરવાને વાંકે જીવી રહ્યો હતો. તેનું હાડપિંજર સરખું શરીર ઊભું પણ રહી શકતું ન હતું. પણ બાકીના બે પૂરેપૂરા સ્વસ્થ હતા. આ શ્રાવક બાળકોમાં આચાર્યને ચંદ્રગુપ્તનાં દર્શન થયાં. ચંદ્રગુપ્ત પણ ક્યાં ક્ષત્રિય હતો? તેની મૂરા નામની માતા વાળંદ દાસી હતી. કુળની ડંફાસ મારવાનો કશો અર્થ નથી. કબીરનું કયું કુળ હતું?

આચાર્ય કુમારદેવને સોમદેવ નામનો પુત્ર હતો, પુત્ર પણ પિતા જેવો જ આશાવાદી કર્મઠ હતો. આશાવાદ કર્મઠતા પેદા કરે છે. નિરાશાવાદ કર્મત્યાગ – પલાયનતા પેદા કરે છે. ત્રણે શ્રાવક બાળકોને જોઈને સોમદેવ હર્ષભેલો થઈ ગયો. તેને ગોઠિયા જોઈતા હતા તે મળી ગયા.

શ્રાવક બાળકોએ સરસ્વતીમાં ખૂબ સ્નાન કરી થાક ઉતાર્યો અને પછી ગુરુકુળમાં કામે લાગી ગયા. અહીં પેલા લવણસિંહ પણ મળી ગયા.

5. બે ધારાઓનો સંગમ

રાજકીય પડતીનું મૂળ વિખવાદ છે અને ચઢતીનું મૂળ સંપ છે. ચારે તરફના વિખવાદથી પાટણની પડતી થઈ. વિદેશી – વિધર્મીઓ નિમિત્ત બન્યા. સૌથી મોટો વિખવાદ ધાર્મિક હતો. સંપ્રદાયો સ્વભાવથી જ અસહિષ્ણુ અને સંકુચિત વિચારના હોય છે. સંપ્રદાયોનું સુકાન જ્યારે માત્ર પોતાંપંડિતોના હાથમાં આવી જતું હોય છે ત્યારે તેની સંકુચિતતા અને અસહિષ્ણુતા વધી જતી હોય છે. આ સુકાન જ્યારે કોઈ સંતના હાથમાં આવે છે ત્યારે જ સહિષ્ણુ અને ઉદાર બનતા હોય છે. સંપ્રદાયો વ્યાખ્યાને અધીન હોય છે. અને વ્યાખ્યા વિદ્વાનોને અધીન હોય છે. વિદ્વાનો જો કોરા પંડિત હોય તો દાટ વાળી દેતા હોય છે. પણ વિદ્વાનો જો સંત પણ હોય તો જ કલ્યાણકારી વ્યાખ્યા પ્રગટ થતી હોય છે. હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સંત આચાર્યના હાથમાં જ્યાં સુધી સુકાન રહ્યું ત્યાં સુધી જૈન ધર્મ ખૂબ સહિષ્ણુ અને ઉદાર રહ્યો. આવું જ શૈવ ધર્મનું પણ હતું પણ પછી સુકાન બદલાયાં અને બંને વચ્ચે તિરાડ વધી. આ તિરાડ એટલી વધી ગઈ કે બંનેએ એકબીજાનાં માથાં કાપવા માંડ્યાં. પાટણની પડતી અહીંથી થઈ. આનો લાભ ગઝનીવાળાએ અનેક વાર લીધો અને પાટણનું પૂર્ણ પતન થઈ ગયું. હવે તેને બેઠું કરવું હોય તો સર્વપ્રથમ જનશક્તિને સંગઠિત કરવી અતિ જરૂરી હતી. જનશક્તિનાં ત્રણ મુખ્ય કેન્દ્રો હતાં: બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વાણિયા. ખેડૂતો અને મજૂરો પ્રભાવહીન હતા. તેમની કશી ગણતરી જ ન હતી. તેઓ કર ભરનારા વેઠિયા જેવા હતા. ખરી શક્તિ ઉપરના ત્રણ વર્ગોમાં હતી. બ્રાહ્મણો પાસે વિદ્યા હતી, ક્ષત્રિયો પાસે શસ્ત્ર હતાં, તો વાણિયા પાસે લક્ષ્મી અને ડહાપણ હતાં. આ ત્રણે જો ભેગાં થાય તો જ પાટણનો પુનરુદ્ધાર થઈ શકે તેવું કુમારદેવ માનતા હતા. તેથી જ તેમણે પોતાની પાઠશાળામાં શ્રાવકોના બાળકોને પ્રવેશ આપ્યો હતો.

મહિનાઓ વીતતા ગયા અને બાળકો પાઠશાળામાં ભણતા રહ્યા. જીવનમાં અધ્યયનકાળ એ ખરેખર સાચી તપસ્યાનો કાળ કહેવાય. તેમાં પણ આહાર અને આવાસની પરાધીનતા સાથે અધ્યયન કરવું એ તો સાચે જ મોટું તપ કહેવાય.

એવામાં ભંગાર પાટણમાં આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજી શિષ્યોના સમૂહ સાથે પધાર્યા. સૂરિજી હવે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને કાયમી માંદગીમાં સપડાઈ ગયા હતા. સાધુજીવનની વૃદ્ધાવસ્થા અને માંદગી બહુ દુઃખદાયી હોય છે. કારણ કે મોટા ભાગે કોઈ સેવા કરનારું નથી હોતું. જો સાધુ પ્રભાવહીન હોય તો ઔષધિ વગેરે માટે પણ લાચારી રહે. જોકે જૈન સંઘે વેચાવચ્ચ માટે પૂરી વ્યવસ્થા કરી જ હોય છે. પણ લાગણીભર્યા સેવકો ક્યાંથી લાવવા? જૈનેતર સાધુઓ માટે કશી વ્યવસ્થા નથી. કારણ કે કોઈ સંઘ નથી. કોઈની કશી જવાબદારી નથી. સૌસૌનું ભોગવે.

હરિભદ્રસૂરિજી આ બાબતમાં બહુ ભાગ્યશાળી હતા. તેમને વિજયસેન- સૂરિ નામનો શિષ્ય હતો. જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ગુરુની સેવામાં હંમેશાં ખડેપગે ઊભો રહેતો હતો. સૂરિજીનો પ્રભાવ પણ ઘણો એટલે શ્રાવકો પણ સેવાતત્પર રહેતા હતા.

એક દિવસ સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે બ્રાહ્મણ કુમારદેવે ત્રણ શ્રાવક બાળકો અને પોતાના પુત્ર સોમદેવ સાથે ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કર્યો. શૈવ અને જૈનો વચ્ચે બાપે માર્યા વૈર ચાલતાં હોવા છતાં કુમારદેવ સામા પગલે હરિભદ્રસૂરિજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. જો જીવનમાં કોઈ મહાન લક્ષ્ય સાધવાનું હોય તો અકડુપણું ન ચાલે. તો નમ્રપણું જ સફળતા આપે. કુમારદેવ નમ્ર બન્યા હતા.

હરિભદ્રસૂરિજી હવે લગભગ મરણપથારીએ હતા. શરીરમાત્ર મરણધર્મી છે. શરીર કદી અમર હોય જ નહીં. જો જન્મ હોય તેનું મરણ હોય જ. પણ લાંબું જીવવું એ રુગ્ણાવસ્થા સાથે જોડાયેલું તત્ત્વ છે. કોક જ ભાગ્યશાળી વીરલો હોય જે પૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સાથે લાંબું આયુષ્ય ભોગવે. આરોગ્ય સાથે લાંબું જીવન જીવનારા લોકોનું અધ્યયન કરશો તો જાણવા મળશે કે તેઓ વધુમાં વધુ કુદરતી જીવન જીવતા હતા. યથાયોગ્ય આહાર યથાયોગ્ય ભોગો ભોગવવા, યથાયોગ્ય શ્રમ કરવો, હસીમજાક કરવી, ટેન્શન વિનાનું હળવું જીવન જીવવું આને કુદરતી અને વૈજ્ઞાનિક જીવન કહેવાય. જે લોકો અતિભોગી કે અતિસંયમી એટલે કે નિગ્રહી હોય છે તે કુદરતી જીવન નથી જીવતા. મોટા ભાગે એકાકી જીવન જીવતા અને અકુદરતી આહારવિહાર કરતા વહેલા મરી જતા હોય છે અને તે પણ રોગિષ્ઠ થઈને. રોગિષ્ઠ

થઈને મરવું એ કાંઈ પાપ નથી. શરીર માત્ર વૃદ્ધ થાય એટલે રોગોનું શિકાર બને જ. પણ યુવાવસ્થામાં રોગી થવું, શરીરને હાડપિંજર બનાવી દેવું અને પછી પોતાની ભૂલોના પરિણામને સ્વીકારવાની હિંમત કર્યા વિના આ બધું પૂર્વજન્મનાં કર્મોથી થયું છે તેવું કહેવું એ અપરાધ ગણવો જોઈએ. તેમાં પણ કોઈકોઈ તો કહેવડાવે કે મારા રોગો એ મારા નથી મારા ભક્તોના લીધેલા રોગો છે, તે તો મહાઅપરાધ મનાવું જોઈએ. કાશીમાં મહાત્યાગી અને મહાવિદ્વાન શંકરચૈતન્ય ભારતીજી મરતી વખતે બહુ રિબાયા હતા. તે અમને કહેતા કે “આ મારી ભૂલોનું પરિણામ છે. છોકરાઓ! તમે આવી ભૂલો ન કરશો. મારા રસ્તે ન ચાલશો.” અમે નવાઈથી તેમની વાત સાંભળતા રહેતા. આ તેમની બહાદુરી હતી. અવૈજ્ઞાનિક અને અકુદરતી જીવન જીવવાથી તે મહાત્યાગીનું માન પ્રાપ્ત કરતા હતા, તે ભૂલ હતી તેવું તેમને હવે સમજાયું હતું અને તેથી મરતાં પહેલાં તેને પ્રગટ કરી ચોખવટ કરી અમારા જેવા નાના સાધુઓને ગુમરાહ થતા બચાવવા બહાદુરીપૂર્વક તેમણે એકરાર કર્યો હતો. પણ આવો એકરાર પોતાની મોટાઈનો કુગ્ગો ફોડી નાખશે તેવા ભયથી ભૂલોને ઢાંકવી અરે! તેને તે મહાસાધના મનાવીને આવનારી પેઢીને ગુમરાહ કરવી તે મહાપાપ કહેવાય. મોટા ભાગનું સાધુજીવન અકુદરતી અને અવૈજ્ઞાનિક હોય છે. દિવસો સુધી ખાવું જ નહીં અને પછી અકરાંતિયા થઈને ખા ખા કરવું એને ન તો કુદરતી કહેવાય ન વૈજ્ઞાનિક કહેવાય. પણ આ બધું છોડીને ચીલો ચાતરી સહજ કુદરતી જીવન જીવવાની કોઈ હિંમત કરે તો કોડીનો થઈ જાય. ખોટા તો ખોટા પણ કરોડના થઈને જીવવું સારું. આ જ મજબૂરી કહેવાય.

કુમારદેવે બહુ જ નમ્રતાપૂર્વક મરણપથારીએ પડેલા વયોવૃદ્ધ – જ્ઞાનવૃદ્ધ હરિભદ્રસૂરિજીને વંદન કર્યા. સાધુદર્શને આવનારે યથોચિત વંદન કર્યા પછી જ આગળની પ્રક્રિયા શરૂ કરવી. સૂરિજીએ અડધા બેઠા થઈને કુમારદેવને આવકાર આપ્યો. તેમનામાં વધુ બેઠા થવાની શક્તિ નહોતી. કુમારદેવે તેમને પાછા સુવાડી દીધા. પ્રાથમિક વ્યવહાર આગળની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ ઉપર મોટો આધાર રાખે છે.

કુમારદેવે સાથે આવેલા બંને શ્રાવક બાળકોને બતાવીને સૂરિજીને પૂછ્યું “સાહેબજી, આ બાળકોને ઓળખ્યા?”

સૂરિજી ટગર-ટગર જોતા જ રહ્યા. કાંઈ ઓળખાણ ન પડી. વૃદ્ધાવસ્થાનો એક રોગ વિસ્મૃતિ પણ છે. બધું ભુલાઈ જાય. અરે! કેટલાકને તો તદ્દન વિસ્મૃતિ રોગ લાગુ પડી જાય. કોઈને પણ ન ઓળખે. સ્મૃતિ ફંક્શન ડિલિટ થઈ જાય. માણસ બહુ દુઃખી થાય.

કુમારદેવે જ પરિચય આપ્યો. “આ બંને બાળકો માલાસણના આભુશેઠની દીકરી કુંવરબાઈના છે. યાદ કરો. એ જ વિધવા કુંવરબાઈનાં લગ્ન તમે જ વાણોતર આસરાજ સાથે કરાવ્યાં હતાં.” સૂરિજીને બધો ભૂતકાળ યાદ આવી ગયો. થોથવાતી જીભે તે બોલ્યા, “આ મારા વિચારપુત્રો છે. પંડિતજી! તેમને બધી વિદ્યા ભણાવો.” એમ કહીને સૂરિજીએ બંને બાળકોના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો. આપણે માનીએ છીએ કે પુણ્યાત્માના હાથ અને પગમાંથી આશીર્વાદનું સ્રોત વહેતો હોય છે. એટલે પુણ્યાત્માના ચરણસ્પર્શ કરવાની પ્રથા છે. અને પુણ્યાત્મા માથા ઉપર હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપતા હોય છે.

સૂરિજીએ કુંવરબાઈ અને આસરાજના સમાચાર પૂછ્યા. આસરાજના મરણના અને કુંવરબાઈના વૈધવ્યના સમાચાર જાણીને સૂરિજી દુઃખી થયા. સુખ-દુઃખ સૂર-નર-મુનિવર સૌને હોય છે. જેને સ્વજન હોય તેને સુખદુઃખ હોય જ. જેને સ્વજન ન હોય તોપણ સુખદુઃખ હોય. કીડી-મકોડી, પશુ-પક્ષી સ્વજન નથી હોતાં પણ તેમની કતલથી મુનિઓને પણ દુઃખ થતું હોય છે. સુખદુઃખની સંવેદનાથી સંતો પણ દયાપ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે. સંવેદનાહીન થવું તે જ્ઞાનીનું લક્ષણ ન કહેવાય. તે તો પથ્થરનું લક્ષણ કહેવાય. જેનું હૃદય કરુણાથી પીગળી જાય તેને જ સંત કહેવાય. પથ્થર પીગળે નહીં, ભલેને સંતનો વેશ ધારણ કર્યો હોય.

સૂરિજી અંતિમ શ્વાસ લઈ રહ્યા હતા. અંતિમ શ્વાસે પણ તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠા ઝગારા મારી રહી હતી. તે ત્યાગી હતા પણ જડત્યાગી ન હતા. જડત્યાગ વાંઝિયો હોય છે. જે ત્યાગમાં ત્યાગી પોતે દુઃખો સહન કરે પણ સ્વહિત કે લોકહિત ન થાય તેને જડત્યાગ કહેવાય. સૂરિજી વાસ્તવવાદી હતા. તેમની જ પ્રેરણાથી કુંવર અને આસરાજનાં લગ્ન થયાં હતાં. કારણ કે તે મહાનાયકની શોધ કરી રહ્યા હતા. પતન પામેલા ગુજરાતને કોઈ મહાનાયક જ ઉગારી શકે તેવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી.

સૂરિજીએ શિષ્ય વિજયને જે વાક્યો કહ્યાં તે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રપ્રેમીએ યાદ રાખવા જેવાં કહેવાય:

6. લુણિંગનો દેહત્યાગ

વ્યક્તિની બધી ઇચ્છાઓમાં મરણ વખતની પ્રબળ ઇચ્છાનું ભારે મહત્ત્વ માનવામાં આવે છે. બધાં દુઃખોનું મૂળ ઇચ્છા છે તેવું કેટલાક જ્ઞાનીઓ કહે છે પણ કેટલીક ઇચ્છાઓ મહાનિર્માણનાં કારણ પણ બને છે. જો ઇચ્છા જ ન હોત તો મહાનિર્માણો ન થાત. દેલવાડાનાં દહેરાં કે પાલિતાણાનાં ભવ્ય નિર્માણો કોઈની ઇચ્છાનું જ પરિણામ કહેવાય. પ્રજાને ઇચ્છાહીન કરવી એટલે શક્તિહીન કરવી. ઇચ્છા મહાશક્તિ છે. તેમાંથી જ મહાગિર્જા પ્રગટે છે. ખરેખર તો આસુરી ઇચ્છાનો ત્યાગ ઉચિત કહેવાય પણ દૈવી ઇચ્છા તો થવી જ જોઈએ. દૈવી ઇચ્છા જ આસુરી ઇચ્છા ઉપર વિજય મેળવે. તેને ધર્મવિજય કહેવાય. ઇચ્છાહીનતા શક્ય જ નથી. અને કદાચ કોઈ તેવી સાધના કરે તો તે મડદાં જ પેદા કરે. મડદાંના પાળિયા ન હોય. અને જેના પાળિયા ન હોય તેનો ઇતિહાસ પણ ન હોય.

હરિભદ્રસૂરિજી મડદાં બનાવવાનો ઉપદેશ નહોતા આપતા. મડદાં બેઠાં કરવાનો ઉપદેશ આપતા હતા. યવનોના આક્રમણોથી હિન્દુપ્રજા મડદું થઈ ચૂકી હતી તેમાં પણ જૈનો તો સાવ નિષ્પ્રાણ થઈ ચૂક્યા હતા. પાટણ ભંગાર થઈ ચૂક્યું હતું અને વ્યાપારીઓ સુરક્ષિત સ્થળે પલાયન કરી ગયા હતા.

એવી ઘોર-વિકટ પરિસ્થિતિમાં ત્રણ શ્રાવક બાળકો જૂનાં શાસ્ત્રોને નવા સંદર્ભમાં નવી વ્યાખ્યા સાથે ભણી રહ્યા હતા. એક સમયે દ્રોણ ગુરુએ પાંડવો અને કૌરવોને ભણાવ્યા હતા અને મહાયોદ્ધાઓ પેદા કર્યા હતા. કાંઈક એવું જ કાર્ય સરસ્વતીના કિનારે શિવાલયમાં પાઠશાળા સ્થાપીને કુમારદેવ કરી રહ્યા હતા. દ્રોણાચાર્યે એકલવ્યનો તિરસ્કાર કરીને હિન્દુપ્રજાની જે બાદબાકી કરવાની ભૂલ કરી હતી તે કુમારદેવ કરવા માગતા ન હતા તેથી તેમની પાઠશાળા માત્ર બ્રાહ્મણ બાળકો માટે જ ન હતી, સૌને માટે હતી. તે સમયે દુશ્મન બનેલા જૈનોનાં બાળકોને પણ તે પ્રવેશ આપતા અને એકતાનો પ્રયત્ન કરતા.

કુંવરભાઈના ત્રણ બાળકો બહુ ઝડપથી શાસ્ત્રો ભણી રહ્યા હતા. નાના બે પુત્રો બહુ મેધાવી હતા. પણ ત્રીજો મોટો પુત્ર લુણિંગ ક્ષય રોગનો શિકાર બનીને જીવનનાં છેલ્લાં ડચકાં ખાઈ રહ્યો હતો.

નાના તેજિંગને સમજાઈ ગયું હતું કે હવે આ છેલ્લા શ્વાસ ગણી રહ્યો છે. તેણે ખૂબ લાગણીથી પૂછ્યું, “મોટાભાઈ, તમારી કોઈ ઇચ્છા બાકી છે? હોય તો જરૂર કહો.” લુણિંગ ચૂપ રહ્યો. માત્ર આબુ પર્વતની દિશા તરફ ટગર-ટગર જોતો રહ્યો.

નાના ભાઈઓએ જ્યારે વારંવાર આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે કહ્યું, “ભાઈઓ, મારી ઇચ્છા આબુ પર્વત ઉપર એક ભવ્ય જિનાલય બાંધવાની છે. પણ તે તમે કેમ પૂરી કરશો? છાપરું બાંધવાની તો તમારી તાકાત નથી. એટલે હું ચૂપ રહેતો હતો.” લુણિંગની છેલ્લી ઇચ્છા જાણીને બંને ભાઈઓને આનંદ થયો. ચાલો મરતી વખતે ઇચ્છા તો સાત્ત્વિક છે. કોઈ ખોટી ઇચ્છા તો નથી ને! પણ આવી ઇચ્છા આપણાથી પૂરી કેમ થાય? આપણી ઓકાત કેટલી? એવું વિચારીને બંને ચિંતામાં પડી ગયા પણ પાસે જ ચંદ્રાવતીથી આવેલા શેઠ ધરણિંગની કન્યા અનોપ ઊભી હતી તે આ બધું ક્યારનીયે જોઈ રહી હતી. તેનાથી હિંમતભેર બોલાઈ ગયું, “મોટા ભાઈ! શાંતિ પામો. તમારી ઇચ્છા શાસનદેવ જરૂર પૂરી કરશે. ખાતરી રાખજો.” બધાં અનોપ સામું જોતાં જ રહી ગયાં.

લુણિંગે શાંતિથી દેહ છોડી દીધો.

7. બે ચમત્કારો

જીવનનાં બે પાસાં છે. એક પાસામાં વ્યવસ્થા છે અને બીજા પાસામાં ચમત્કાર છે. જીવનમાં ત્રણ વ્યવસ્થાઓ કામ કરે છે:

1. કુદરતી, 2. પોતાની અને 3. લોકોની.

1. કુદરત વ્યવસ્થિત છે. કુદરતમાં ક્યાંય કશી અવ્યવસ્થા નથી. સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયસર થાય છે. ઋતુઓ સમયસર આવે છે અને જાય છે. જન્મ-મરણની પણ એક વ્યવસ્થા છે. સ્ત્રી-પુરુષની પણ ગજબની વ્યવસ્થા છે. સ્ત્રી રજસ્વલા થાય છે. ના, ના તેને ફરજિયાત થવું પડે છે. ના થાય તો કોડીની થઈ જાય. તેનું ગર્ભધારણ કરવું, માતૃત્વ પ્રાપ્ત કરવું બધું જ એક કુદરતી વ્યવસ્થાને અધીન થાય છે. જે લોકો આ કુદરતી વ્યવસ્થાની ઉપરવટ જવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ લોકો હારી જાય છે. થાકી જાય છે. કુદરત કદી હારતી નથી, થાકતી નથી.
2. બીજી વ્યવસ્થા પોતાની છે. વ્યક્તિ પોતે પોતાના માટે સુખી થવા વ્યવસ્થા કરે છે. આવેગો, લાગણીઓ અને આજીવિકા માટે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિનો સમૂહ વ્યવસ્થા કરે છે. તેમાંથી સુખ કે દુઃખ ઊભું થાય છે, બધી વ્યક્તિઓમાં સમાન સામર્થ્ય નથી હોતું. પોતપોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે વ્યક્તિઓ વ્યવસ્થા કરે છે. ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. કોઈ રહેવા માટે અનેક મહેલો બનાવે છે તો કોઈ એક નાની ઝૂંપડી પણ બાંધી શકતો નથી. પોતાની ક્ષમતા – ઓકાતને જાણે તે સ્વચ્છતા કહેવાય.
3. કેટલીક વાર લોકો તમારા માટે વ્યવસ્થા કરતા હોય છે. જેમાં રાજવ્યવસ્થા, ધર્મવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થા મુખ્ય છે.

રાજા તમારા રક્ષણની વ્યવસ્થા કરે છે.

ધર્મ તમારા સારા થવાની વ્યવસ્થા કરે છે.

અને સમાજ તમારી સામાજિક વ્યવસ્થા કરે છે. આવી બધી અનેક વ્યવસ્થાઓમાં વ્યક્તિ સુખી-દુઃખી થતી હોય છે.

પણ એક બીજી વ્યવસ્થા પણ જીવનમાં કોઈકોઈ વાર મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે જેને ચમત્કાર જ કહેવાય. અણધારી ઉન્નતિ કે અણધારી પડતી થઈ જાય તો તેને ચમત્કાર કહેવાય. બધાના જીવનમાં નહીં પણ કોઈ-કોઈના જીવનમાં આવું થતું હોય છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. ચંદ્રાવતીના ધરણિંગ શેઠ પોતાની કન્યા અનોપ સાથે પાટણમાં ઘણું રોકાયા. આ રોકાણ દરમિયાન વિજયસેન- સૂરિજીએ અનોપનાં શીલગુણની ચકાસણી કરી લીધી. કન્યા ત્રિરૂપી હોય છે: 1. શીલ, 2. ગુણ અને 3. રૂપ. રૂપ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય, તેના માટે સમયની જરૂર ન રહે. કદાચ આટલા જ માટે આપણે ત્યાં કુંવારી કન્યાઓ મોઢું ઉઘાડું રાખતી હશે! લ્યો જોઈ લો મારું રૂપ. પણ શીલ-ગુણ તરત જ ન દેખાય. તેના માટે સમય જોઈએ. સહવાસ જોઈએ. કેટલીક વાર રૂપ હોય પણ શીલગુણ ન હોય તો કેટલીક વાર શીલ હોય પણ ગુણ ન હોય. મોટા ભાગની કર્કશા સ્ત્રીઓ શીલવતી તો હોય છે પણ ગુણવતી નથી હોતી, તો કેટલીક વાર ગુણ હોય પણ શીલ ન હોય. ત્રણેનો મેળ મળવો બહુ દુર્લભ કહેવાય. શીલ-ગુણ જોયા વિના માત્ર રૂપથી અંજાઈને જે લગ્ન કરતા હોય છે તે પાછળથી રાતા પાણીએ રોતા હોય છે. અનોપમાં રૂપ ઓછું હતું. તે ગૌરવર્ણી ન હતી પણ સહેજ શામવર્ણી હતી. બહુ રૂપાળી પત્ની પતિ માટે મોટી ચિંતાનો વિષય બની જતી હોય છે. લાંબા ગાળે તેનો પતિ વહેમીલો થઈને દામ્પત્યસુખ બગાડી નાખતો હોય છે. મધ્યમ રૂપ જ ઠીક કહેવાય. અનોપમાં શીલ-ગુણ ઠસોઠસ ભર્યા હતાં. વિજયસેનસૂરિજીએ આ બધી ખાતરી કરી લીધી. તેમને ગુરુ હરિભદ્રસૂરિજીની ભલામણ ભુલાતી ન હતી. “વિજય આ અનોપનાં લગ્ન તેજિંગ સાથે કરાવજે.” વસ્તિગની સગાઈ થઈ ચૂકી હતી. સંસાર છોડાવનારા સૂરિઓમાં ન હરિભદ્ર હતા ન વિજયસેન હતા. સંસાર છોડાવીને છોકરા-છોકરીઓને પરોપજીવી બનાવવાં તેના કરતાં તેમને ભવ્ય શેઠશેઠાણી બનાવી ઉત્તમ શ્રાવક-શ્રાવિકા બનાવવાથી જિનશાસનનો વધુ વિજય થશે તેવી ગુરુ-શિષ્ય બંનેની પાકી ધારણા હતી. જીવનમાં પાકી ધારણાઓ બંધાય તો જ પાકાં કામો થાય. જેની ધારણા જ મિથ્યા હોય તે જીવનભર ઝાંઝવાનાં જળ પીતા રહી

જાય.

વિજયસેનસૂરિજીએ ધરણિંગશેઠની અનોપ સાથે તેજિંગનું ચોકઠું બેસાડી દેવાનું મનોમન નક્કી કરી લીધું. ધરણિંગશેઠ યાત્રા કરવા જતા હતા. તે માર્ગ માંડલ થઈને જતો હતો તેથી સૂરિજીએ વસ્ત્રાંગિ અને તેજિંગને પણ સાથે થઈ જવા અને બે દિવસ માતાનાં દર્શન કરી આવવા સૂચના આપી. સૂરિજીની સૂચના પ્રમાણે બંને ભાઈઓ તૈયાર થઈ ગયા. બધો સંઘ ચાલ્યો. એકાકી યાત્રા કરવી અને સંઘ સાથે યાત્રા કરવી એ બેમાં ઘણો ફરક છે. સંઘ સાથે અનેક સાધુ-સંતો-મુનિઓ-સાધ્વીઓ, શ્રેષ્ઠીઓ, શ્રાવકો, શ્રાવિકાઓ અને કુમાર-કુમારિકાઓ પણ યાત્રા કરતાં હોય છે. આ બધાંનો પરિચય થાય, મૈત્રી થાય. કેટલીક વાર વૈરાગ્યનાં તો કેટલીક વાર રાગનાં પણ ચોકઠાં ગોઠવાય. જીવનમાં યોગ્ય ચોકઠું ગોઠવાય તેના પ્રશ્ન ઉકેલાતા હોય છે પણ જો અયોગ્ય ચોકઠું ગોઠવાઈ ગયું તો પ્રશ્નો ઊભા થાય છે.

સંઘનો પહેલો પડાવ ભાલના હડાળા ગામે પહોંચ્યો. બધાં રાત રહ્યાં. આનંદ-કિલ્લોલ કર્યો. સંઘમાં ગરબા રમાય, નૃત્ય-નાટિકા થાય, સંગીત થાય અને જમણવારો થાય પછી શું જોઈએ? ગુજરાતમાં અત્યારે પગપાળા સંઘોનું બહુ પ્રચલન વધી ગયું છે. કતારોની કતારો ગાતી-વગાડતી, નાચતી લક્ષ્ય તરફ જતી હોય છે. શ્રદ્ધાળુ શ્રીમંતોએ માર્ગમાં શ્રદ્ધાળુ યાત્રિકો માટે ડગલે ને પગલે ખાવાપીવા, રહેવા-સૂવા, નંદાવાની એટલી બધી સગવડો કરી હોય છે કે સગવડો કરનારા અને સગવડો લેનારા બંને ધન્યધન્ય થઈ જતા હોય છે. માત્ર જોનારા જ ઈર્ષ્યાળુ બળતા હોય છે તે બળ્યા કરે.

આગ્રહ કરીને કુંવરબાઈને પણ સાથે લીધાં. યાત્રા કરવાનો સૌથી વધુ ઉમળકો સ્ત્રીઓને હોય છે. કારણ કે સ્ત્રી શ્રદ્ધાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. જેને ઘટઘટમાં રામ દેખાતા હોય તે ઘરમાં બેસીને મંજિરાં વગાડે પણ જેને દૂરદૂર અંબાજી કે પાલિતાણામાં ભગવાન જોવા હોય તે યાત્રાનો આનંદ લે.

કુંવરબાઈએ યાત્રાએ નીકળતાં પહેલાં ધરણિંગ શેઠને વિશ્વાસમાં લઈને ખાનગીમાં એક વાત કરી, “મારી પાસે વંશપરંપરાના થોડા દાગીના છે. રેઢા ઘરમાં રાખવા યોગ્ય નથી એટલે તમે કહો તેમ કરું.” જીવનમાં વિશ્વાસ જરૂરી છે પણ વિશ્વાસપાત્ર માણસ મળે તો જ. વિશ્વાસ ચાર પ્રકારના હોય છે:

1. ધન વિશ્વાસ. વિશ્વાસ રાખીને ધનની લેવડદેવડ કરવી.
2. ગુપ્તવાત વિશ્વાસ. વિશ્વાસ રાખીને રહસ્યભરી ગુપ્ત વાતો કરવી.
3. પ્રેમવિશ્વાસ. નર-નારીનો પ્રેમ વિશ્વાસના આધારે જ થતો હોય છે.
4. મૈત્રીવિશ્વાસ. સાચી મૈત્રી વિશ્વાસ વિના હોઈ શકે જ નહીં.

આ ચારમાંથી એક પણ વિશ્વાસનો ઘાત કરવામાં આવે તો તે મહાપાપ કહેવાય. વિશ્વાસઘાતી – મહાપાપી.

ધરણિંગ શેઠ વિશ્વાસને પાત્ર હતા. આમ નીતિકારે વાણિયાને અતિ વિશ્વાસથી વર્જિત માન્યો છે. મોટા ભાગના (બધા નહીં) વાણિયા કાયર હોય છે અને કાયરતા ભાગ્યે જ લુચ્ચાઈ વિનાની હોય. એટલે તો લોક કહેવત પડી હશે કે “વિશ્વાસે કરડે વાણિયો અને દાબ્યો કરડે નાગ.” પણ આ કહેવત બધા માટે ન હોય. જો મહારંભ કરવો હોય અને કોઈ વફાદાર વાણિયો મળી જાય તો બેડો પાર થઈ જાય પણ વફાદાર વાણિયો એટલે દુર્લભ તત્ત્વ.

અંધારી રાતના સમયે કુંવરબાઈ, બંને દીકરા, અનોપ અને ધરણિંગ શેઠ દૂર જંગલમાં ગુપચુપ ચાલ્યાં. દિવસે જઈને તેજિંગ જગ્યા નક્કી કરી આવ્યો હતો. ત્યાં પહોંચીને તેજિંગ કોદાળીથી ખાડો ખોદવા લાગ્યો. ખાડો ઊંડો થયો ત્યાં અંદરથી ચરૂ નીકળ્યો. ચરૂ દાટવા આવ્યા હતા પણ ધરતીએ સામેથી ચરૂ આપ્યો. સેંકડો વર્ષ પહેલાં કાન્યકુબ્જની રાજકુમારીને ગુજરાતના રાજાએ કાપડામાં જે સોનું આપ્યું હતું તે આ સોનું હતું. દાટે કોઈ અને ભોગવે કોઈ. ખબર નહીં આવું કેટલું ધન ધરતીમાં આજે પણ દટાયેલું હશે!!

વજનદાર ચરૂડી બહાર કાઢીને બધાં વિચારમાં પડી ગયાં. ‘આ ધન આપણું નહીં. આપણાથી ન લેવાય.’ કુંવરબાઈની ખાનદાની તરી આવી. આભુશેઠના નીતિસંસ્કાર પ્રબળ હતા. બંને બાળકોએ પણ માતાના મતમાં મત પુરાવ્યો. “ના અમારે આ ધન ન ખપે.” બંને બોલ્યા. પણ ત્યારે આ ધનનું કરવું શું? ભારે ગડમથલ ચાલી પણ કશો નિર્ણય ન લેવાયો.

અનોપકુમારી દૂર ઊભીઊભી બધું સાંભળી રહી હતી. તેણે બોલવાની રજા માગી અને કહ્યું કે “આ ધનનું ભવ્ય જિનાલય બનાવવું જેથી લુણિંગભાઈની મૃત્યુઘચ્છા પૂરી થાય.”

બધાને અનોપની વાત ગમી ગઈ. “ત્યારે પહેલાં જ બોલવું હતું ને?” કુંવરબાઈ ઠપકામુદ્રામાં અનોપ સામે જોઈને બોલ્યાં.

“માતાજી, નાના માણસે ચૂપ રહેવું જોઈએ અને કદાચ બોલવાની જરૂર જણાય તો સૌથી છેલ્લું બોલવું જોઈએ” અનોપ બોલી.

અનોપની નમ્રતા અને વિનયવિવેક ઉપર બધાં વારીવારી ગયાં. ગુણો પરિચય વધ્યા પછી પ્રસંગે પ્રગટતા હોય છે.

કુંવરબાઈએ તે જ સમયે અનોપનો હાથ તેજિંગના હાથમાં મૂકીને સગપણ નક્કી કરી દીધું. કુંવરને એકસાથે બે લક્ષ્મીઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ભૂમિની ચરૂડી અને અનોપ. આ કુદરતનો ચમત્કાર જ કહેવાય. જિનાલય જિન ભગવાને જ બનાવી દીધું.

8. વીરુ વીરધવલ થયો

જે લોકો ચુસ્ત સમાજમાં જન્મ્યા હોય અને ધર્મ અને સમાજની ઉપરવટ જઈને પ્રેમલગ્ન કરે તેમના સામાજિક પ્રશ્નો વિકરાળ થઈ જતા હોય છે. જીવન બંધારણથી ચાલતું હોય છે. ખરું કે ખોટું પણ બંધારણ તો જોઈએ જ, તેમાં સૌથી પ્રબળ બંધારણ ધર્મ, સમાજ અને રાજા તરફનું હોય છે. આપણે આ ત્રિબંધારણમાં જીવીએ છીએ. જે લોકો આ ત્રણે અથવા કોઈ પણ એકને તોડીને લગ્નજીવન શરૂ કરતા હોય છે અને જો તેમનો સમાજ ચુસ્ત હોય તો તેમને ઘણી તકલીફો ભોગવવી પડતી હોય છે. સુખી થવા ઇચ્છતી વ્યક્તિએ બને ત્યાં સુધી બંધારણની ઉપરવટ ન જવું જોઈએ. અને કદાચ ઉપરવટ જવું પડે તો અનેક મુસીબતોને સહવાની તૈયારી રાખવી જોઈએ.

દેવરાજ, ધોળકાના જાગીરદાર લવણસિંહની પત્ની મદનને હરી લાવ્યો. સાથે નાના બાળક વીરુને પણ લઈ આવ્યો. બાળકને ખબર ન પડવા દીધી કે પોતે તેનો સાચો પિતા નથી પણ પાલક પિતા છે. રાજકુમારને ખેડૂત બનાવ્યો. બીજી તરફ લવણસિંહ દુશ્મન થયો. પણ દેવરાજનું વાત્સલ્ય જોઈને તેનું સમાધાન થઈ ગયું. વૈર શમી ગયું. વાતને વર્ષો વીતી ગયાં, હવે વીરુ વીસ વર્ષનો જુવાન થઈ ગયો હતો.

ઉંમરની સાથે બુદ્ધિની પકવતા વધતી રહે છે. વીસ વર્ષની ઉંમરે તેને પાટણ અને ધોળકાના રાજકારણમાં રસ જાગ્યો હતો. મૂળમાં તો તે રાજબીજ હતો તેથી તેની રુચિ તે તરફ થાય તે સ્વાભાવિક છે. પાટણ ઉજ્જડ થઈ ચૂક્યું હતું અને લોકો ધોળકા તરફ ભાગી રહ્યા હતા. પહેલાં રાજવિપ્લવ બહુ થતા. રાજવિપ્લવમાં પ્રજા નિરાશ્રિત થઈને ઘરવખરી લેવાય તેટલી લઈને જ્યાં સુરક્ષા અને આશરો મળે ત્યાં રહેવા ભાગી છૂટતી. પ્રજામાં સ્થિરતા ન હતી, ભાગંભાગ હતું. પાટણ ભંગાર થઈ રહ્યું હતું અને ધોળકા આબાદ થઈ રહ્યું હતું. બને ત્યાં સુધી ડાહ્યા માણસે રાજધાનીની નગરીમાં સ્થાયી નિવાસ ન કરવો જોઈએ. કારણ કે યુદ્ધનાં માઠાં પરિણામ રાજધાનીને જ ભોગવવાં પડતાં હોય છે. યુદ્ધો થવાનાં જ અને રાજધાનીઓ ભંગાર થતી રહેવાની. પ્રજાને ભાગવું પડવાનું જ એટલે રાજધાનીથી દૂર રહેવું સારું. પણ જે વિકાસ રાજધાનીમાં થાય તે બીજે ક્યાંય ન થાય. સંગીત, સાહિત્ય કલા, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, વ્યાપાર-ઉદ્યોગ બધું જ રાજધાનીમાં જ ખીલતું હોય છે. તેથી તેનું આકર્ષણ એવું નથી હોતું. આ ઊથલપાથલને દેવરાજ અને વીર બંને જોઈ રહ્યા હતા. મૂળ પ્રશ્ન નેતાનો હતો. ગુજરાત નાયક વિનાનું થઈ ગયું હતું. ભીમદેવ વાઘેલો તદ્દન અયોગ્ય-અક્ષમ નેતા હતો. રાજા જ રાજ્યની રક્ષા કરે છે. એટલે તેને રાષ્ટ્રપિતા કહેવાય છે. પ્રજા તો રાંક હોય છે, ગમે ત્યારે ગમે તે આવીને તેને દબાવે છે. નાયક વિનાનું રાષ્ટ્ર લૂંટાઈ જતું હોય છે, ઘણા મહાન નાયકો જોયા પછી પાટણને નાલાયક નાયક જોવાના દિવસો આવ્યા હતા. હવે શું કરવું?

દેવરાજને થયા કરતું કે નાયક તો મારા ઘરમાં જ બેઠો છે. વીરુ, હવે તેને વીરધવલ બનાવવાના દિવસો પાકી ગયા છે. એક દિવસ તે લવણસિંહની પાસે ગયો. માફી માગી કરગર્યો અને પછી વાત મૂકી કે “મારો વીરુ એ મારો નથી. તમારો છે. હવે તે વીસ વર્ષનો થયો છે. હવે તમે સંભાળી લ્યો એ હળ ચલાવવા નથી જન્મ્યો. રાજ ચલાવવા જન્મ્યો છે.” આવું ઘણુંબધું કહીને દેવરાજે વીરુને લવણસિંહને સોંપી દીધો. ખરેખર તો દેવરાજ ક્ષત્રિય હતો અને તેનું ખરું નામ તો ત્રિભુવનસિંહ હતું.

મદને પગમાં પડીને પ્રથમ પતિ લવણસિંહની માફી માગી અને સોને મઢેલો વાઘનખ અર્પણ કર્યો. આ વાઘનખ લવણસિંહે જ વીરુ માટે જન્મ વખતે ઘડાવ્યો હતો. લવણને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ વીરુ જ છે. વીસ વર્ષ પછી પિતા-પુત્રનું મિલન થયું. ખરા સમયે મિલન થયું કહેવાય. પાટણનું નાવ હાલકડોલક થઈ રહ્યું હતું અને ભીમદેવે સુકાન લવણસિંહને સોંપીને ભાગી જવાની યોજના બનાવી દીધી હતી. લવણસિંહ પાટણ અને ધોળકા બંનેને સંભાળવા લાગ્યો હતો.

9. તેજપાળનું પ્રથમ પરાક્રમ

ડાહ્યા રાજાએ કદી પણ રાણીના ભાઈને મંત્રી ન બનાવવો જોઈએ. રાજવહીવટ હોય કે પેઢીવહીવટ બને ત્યાં સુધી નજીકનાં સગાંને વહીવટમાં જોતરવાં ન જોઈએ. જો તે ગરીબ હોય તો દૂરથી મદદ કરવી પણ અત્યંત નજીક ન આવવા દેવાં જોઈએ. લાંબા ગાળે તે બધાં માથે ચઢી જતાં હોય છે અને વહીવટને ખેદાનમેદાન કરી નાખતાં હોય છે. વહીવટ કથળે એટલે બધું કથળે અને વહીવટ સુધરે તો બધું સુધરે. રાણીનો ભાઈ કે નજીકનું સગું ભૂલો કરે કે ભ્રષ્ટાચાર કરે તોપણ હાથ નીચેના માણસો કશું બોલી ન શકે. કહી ન શકે. તેમનાથી બધાં ડરે. રાજાના સાળાથી કોણ ન ડરે!

લવણસિંહે પુત્ર વીરધવલનાં લગ્ન સૌરાષ્ટ્રની છેક દૂર આવેલી વનસ્થલીના દરબારની કુંવરી જેતલબા સાથે કર્યાં હતાં. જેતલબા પોતાના ભાઈ સાંગણસિંહને ધોળકા લઈ આવ્યાં અને દબાણ કરીને તેમને મંત્રી બનાવી દીધા. હવે ભાઈબહેનનું રાજ્ય ચાલવા લાગ્યું.

સાંગણે બધા અધિકારીઓને હાથ ઉપર લઈ લીધા અને પછી આખા રાજ્યમાં ભ્રષ્ટાચાર કરીને ધન લૂંટવા માંડ્યું. લોકો ઉપર જાતજાતના કર નાખવા માંડ્યા અને કઠોરતાથી વસૂલવા લાગ્યા. સાંગણ શિકારી હતો, શ્રાવકોની લાગણી દુઃખાય તેવી રીતે મન ફાવે તેમ પશુપક્ષીઓનો શિકાર કરે છે, શ્રાવકો કકળી ઊઠ્યા છે, પણ શું કરે? બધા ચૂપ છે. અત્યાચાર સામે ચૂપ રહેવું એ કાયરતાભર્યું ડહાપણ કહેવાય. મોટા ભાગના વાણિયા આવું ડહાપણ ધરાવતા હોય છે.

પ્રજા વિદેશી મ્લેચ્છો અને સ્વદેશી અત્યાચારીઓ વચ્ચે પીસાઈ રહી છે. એવામાં એક દિવસ એક ઘટનાએ ધોળકામાં કાન્તિની મશાલ પ્રગટાવી દીધી. કાન્તિનું મૂળ અત્યાચાર હોય છે. લગભગ પ્રત્યેક ગામમાં થોડાઘણા તો દુર્જનો રહેતા જ હોય છે, જ્યાં સમૃદ્ધ કાયરો ઘણા હોય અને પરાક્રમી રાજા ન હોય ત્યાં દબંગો ફૂટી નીકળતા હોય છે. આ દબંગો જૂવા જેવા, ઈતરડી જેવા, બગઈ જેવા, જૂ જેવા, માંકડચાંચણ જેવા હોય છે.

જૂવો જેમ પશુનાં કાન – આંખ કે એવી જગ્યાએ જઈને ચોંટતો હોય છે કે જ્યાંથી પશુ તેને ઉખાડી ન શકે. લોહી પી-પીને ટેટા જેવો થાય. આવી રીતે કેટલાક દબંગો મફતની ચા પીવા, મફતનું જમવા, મફતનું લઈ જવા વગર બોલાવ્યા પહોંચી જ જતા અને ડરપોક શ્રીમંત તે દુશ્મન ન થઈ જાય તેવા ભયથી તેને નિયમિત રીતે વારંવાર ચા-નાસ્તો-જમવાનું જમાડતો રહે છે. આને જૂવાદબંગ કહેવાય.

બીજા કેટલાક બગઈ જેવા હોય, તે એક જ જગ્યાએ ચોંટે નહીં પણ ઊડીઊડીને આખા શરીરે ચોંટતા હોય છે. તેમનો ચટકો પશુને ઊંઘવા પણ નથી દેતો. પૂંછડું હલાવી-હલાવીને પશુ બિચારું થાકી જાય. ગામના બગાઈદબંગો પણ આવા હોય છે. તે ફરી-ફરીને ચટકા ભરતા હોય છે અને લોકોની ઊંઘ હરામ કરી નાખતા હોય છે.

કેટલાક જૂવા જેવા કપડાના બખિયામાં સંતાઈને લોહી પીધા કરે તો કેટલાક માંકડ-ચાંચડ જેવા ખાટલા-ગોદડામાં છુપાઈને લોહી પીએ. અહિંસાવાદી શ્રાવકો આવાં લોહીરસિયાં જંતુને પણ ન મારે. પાપ લાગે. દબંગોને સારું ફાવી જાય. કોઈ વાસ્તવવાદી પરાક્રમી પુરુષ પેદા થાય અને આ દબંગોને એવી મજા ચખાડે કે લોહી પીવાની ખોડ ભૂલી જાય.

ધોળકામાં એવું જ થયું. સાંગણજીના અત્યાચારે હદ વટાવી દીધી. સાંગણજી અવારનવાર જુદાંજુદાં બહાનાં કરીને વ્યાપારીઓ પાસેથી પૈસા પડાવતો રહેતો હતો. તે જૂવા જેવો – લાલ ટેટા જેવો થઈ ગયો હતો.

આજે નગરશેઠની મેડી ઉપર આખા નગર અને પરગણાનું મહાજન ભેગું કર્યું હતું. “કુંવર પછેડો” નામના રિવાજના નિમિત્તે સૌની પાસેથી પૈસા પડાવવામાં આવી રહ્યા હતા. કુંવર વીરધવલને ઘેર જેતલબાના પેટે કુંવર જન્મ્યો હતો. તેની ખુશીમાં પ્રજા તરફથી ખાસ કરીને વ્યાપારી મહાજન તરફથી ‘કુંવર પછેડા’ નિમિત્તે પૈસા ભેટ ધરવાના હતા. સાંગણની ધાક એવી કે મહાજન ફફડી ઊઠે. બધા

દુકાનો બંધ કરી-કરીને કુંવર પછેડાની રકમ આપવા ભેગા થયા હતા.

સાંગણજીનો મળતિયો વામનદેવ દબાણ કરી-કરીને બધાની પાસેથી ભારે રકમો ફરજિયાત લખાવતો હતો અને દારૂના નશામાં લાલઘૂમ આંખોવાળો બિહામણો સાંગણજી ગાદીતકિયા ઉપર રુઆબથી બેઠો હતો. તેની આંખ સાથે આંખ મેળવવાની કોઈ હિંમત કરી શકતું ન હતું. એક પછી એક આખું મહાજન આવી ગયું અને બધાએ પોતાની શક્તિ કરતાં પણ વધુ રકમો લખાવી. એમ કહો કે લખાવવી પડી. પણ હજી એક નાની હાટડીવાળો તેજપાળ શેઠ આવ્યો ન હતો. તેજપાળ મૂળ તો માંડલનો તેજિંગ કુંવરબાઈનો દીકરો, પણ હવે મોટો થતાં લોકો તેને તેજપાળ નામથી ઓળખતા હતા. તેજપાળને પાટણ ભણવા મૂકેલો. પણ તેનું મન ભણવામાં લાગ્યું નહીં, તેથી પાઠશાળા છોડીને ધોળકા આવી પાંચ વર્ષથી નાની હાટડી ચલાવતો હતો. ભણવામાં પ્રતિભાશાળી છાત્ર મોટો થઈને વિદ્વાન થાય. પ્રોફેસર થાય, પણ જે ભણવામાં ઠોઠ હોય તે રાજનેતા થાય. વિદ્વાનો કવિતા લખે, પુસ્તકો લખે. તે યુદ્ધો ન કરે. યુદ્ધો તો પેલા ઠોઠ ગણાતા છાત્રો જ કરે. જે યુદ્ધ કરે તે જ રાજા બને. યુદ્ધ વિના રાજ્ય ન હોય અને કદાચ હોય તો પ્રભાવહીન હોય. તેજપાળ વ્યાયામવીર હતો, તલવારવીર હતો, ઘોડેસવારીમાં તો તેનો જોટો ન મળે. તેનું કસાયેલું – ગઠીલું, ફાંદ વિનાનું શરીર વાણિયા જેવું નહીં પણ પહેલવાન જેવું દેખાતું હતું. વાણિયો પહેલવાન ન હોય એટલે બાથ ભીડવાથી દૂર રહે. હા, જરૂર પડે ત્યારે હાથ જોડતાં વાર ન લગાડે.

સૌથી મોડે આવેલો તેજપાળ સાંગણજીને કાંટાની માફક ખટક્યો. સભામાં જાણીકરીને મોડું આવવું એ એક પ્રકારની ઉદ્ધતાઈ જ કહેવાય. સાંગણજીને નમસ્કાર કર્યા વિના જ તે સૌથી છેલ્લી લાઈનમાં બેસી ગયો. પાછળથી આવીને પાછળ બેસવું એ સભ્યતા કહેવાય. પાછળથી આવીને બધાને વિક્ષેપ કરીને સૌથી આગળ બેસવું તે અસભ્યતા કહેવાય. સૌનું ધ્યાન તેજપાળ તરફ ગયું. ખાસ કરીને ચમચાગીરી કરતા વામનદેવે તેને કરડાકીથી જોયો. અત્યારે મહાજનની દશા દબંગની સભામાં સસલાં જેવી હતી. બધા શેઠિયાઓ દબાઈને ચૂપચાપ બેઠા હતા અને વામનદેવ જેમ ધારે તેમ કુંવર પછેડો લખતો હતો. કોઈ ઊંફ કરી શકતું ન હતું. કાયરો ભલે વીર ન હોય પણ વીરની અપેક્ષા તો રાખતા જ હોય છે. સૌને હતું કે તેજસ્વી તેજપાળ હોળીનું નાળિયેર થશે જ અને ખરેખર તેમની આશા પૂરી થઈ. મોડા આવવા બદલ અને સાંગણજીને વંદન ન કરવા બદલ વામનદેવ સાથે રકઝક થઈ ગઈ. તેની પરાકાષ્ઠા તો ત્યારે થઈ જ્યારે કુંવર પછેડામાં તેજપાળે પાઈ પણ ન લખવા દીધી. દબંગાઈ માથું ઊંચકનારાને સહન નથી કરતી. જો સહન કરી લે તો તેનો ચેપ ફેલાય. બીજા પણ માથા ઊંચકવા લાગે. એટલે પહેલા માથાને જ દબાવી દેવું જોઈએ. એમ સમજીને સાંગણજીએ તેજપાળને આગળ બોલાવ્યો. બંને વચ્ચે ટસલ થઈ ગઈ. તેજસ્વિતા ટસલ વિનાની નથી હોતી. ટસલ વધી ગઈ અને સાંગણજી તલવાર ખેંચીને ગાદી ઉપર ઊભો થઈ ગયો. તેજપાળ ઉપર તે પ્રહાર કરવાનો જ હતો ત્યાં તેજપાળે કૂદકો મારીને મૂઠમાંથી સાંગણજીનો હાથ પકડી લીધો. સાંગણજીએ ઘણું જોર કર્યું પણ બાહુબલિ તેજપાળે જોરથી તલવારને નમાવી જ રાખી. પછી જોર કરીને ધરતી ઉપર તેનો ખૂણો અડાડીને તલવારને વાંકી વાળી તોડી નાખી. સાંગણજી લજ્જિત થઈ ગયો. તુચ્છ બકાલો સભા વચ્ચે આટલું બળ બતાવશે તેવી તેને કલ્પના પણ નહોતી. સાંગણજીએ ઝટ દઈને કેડમાંથી કટાર કાઢી પણ તેજપાળે કટારને પણ ખૂંચવી લીધી. તેજપાળનું પરાક્રમ જોઈને ઢીલા ઘેંસ જેવા થઈ ગયેલા વાણિયાઓમાં પણ હિંમત આવી. બધા તેજપાળની પાછળ થઈ ગયા. કાયરો પણ વિપત્તિમાં તો કોઈ વીર નેતાને શોધતા હોય છે. આખી પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. સાંગણજીને ભાગવામાં જ કલ્યાણ દેખાયું. એ ઝટ સીડી તરફ ભાગ્યો અને ઝટ ઝટ સીડીઓ ઊતરી ગયો.

મહાજને તેજપાળનો જયકારો કર્યો. ઘણાં વર્ષો પછી તેને નેતા મળ્યો હતો. તેજપાળ ભરી બજારે છાતી કાઢીને મક્કમ પગલે પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો. લોકો વિસ્ફારિત નેત્રે અહોભાવથી જોતા જ રહ્યા. અત્યાચારની સામે અવાજ ઉપાડનાર કોઈ કૃષ્ણ જન્મ્યો હતો. હવે કંસની ખેર નહીં. મોકો મળતાં જ પરાક્રમ પોતાની જગ્યા કરી લેતું હોય છે. તેજપાળના પરાક્રમે ધોળકાના નાની હાટડીના સામાન્ય વ્યાપારીમાંથી તેને મહાનાયક બનાવી દીધો હતો.

10. તેજપાળનો ઉદય

પ્રજા વીફરે તો પર્વતોને ઉખેડી નાખે. બધી આંધીઓમાં સૌથી પ્રબળ આંધી જનાકોશમાંથી પ્રગટતી હોય છે. પિતાની માફક પ્રજાનું પાલન-રક્ષણ-પોષણ કરીને જ રાજ્ય કરી શકાય. અત્યાચારો કરીને રાજ્ય કરનારા ગમે તેટલા બળવાન હોય તોપણ ઊખડી જતા હોય છે. કાંતો તેમને ભાગવું પડતું હોય છે કાં પછી કમોતે મરવું પડતું હોય છે. પણ પ્રજા રાંકડી હોય છે, તે જલદી વીફરતી નથી. જુલમો સહતી રહે છે. જ્યારે જુલમોની હદ વટી જાય અને પ્રજાને જો કોઈ નાયક મળી જાય તો જ પ્રજા વીફરે છે. પ્રજાનું ખરું બળ તેનામાં નથી હોતું, તેના નેતામાં હોય છે. મહાનાયક મળે તો જ મહાસંગ્રામ રચાય. નાયક પેદા નથી કરાતો તે સ્વંયભૂ: હોય છે.

ધોળકામાં સાંગણજીના અત્યાચારે હદ વટાવી દીધી હતી અને રાંક પ્રજા મૂંગા મોઢે બધું સહન કરતી હતી. રાણો વીરધવલ પાટણનો મોટો વહીવટ સંભાળતા હતા. પાટણ ચારે તરફથી મુસીબતમાં હતું. યવનોએ તેને લૂંટીને ભંગાર બનાવી દીધું હતું. તેનો પુનરુદ્ધાર કરવો જરૂરી હતો પણ કઠિન હતો. તે કામ વીરધવલ કરી રહ્યો હતો. ધોળકાનો વહીવટ સાંગણજીને સોંપ્યો હતો, સાંગણજી જેતલબાનો ભાઈ હતો અને જેતલબા વીરધવલની રાણી હતી. રાણીના ભાઈને મંત્રી બનાવાય નહીં તેવી રાજનીતિ વીરધવલ ભૂલી ગયો હતો. વનસ્થલીનો સાંગણજી ગુજરાતને લૂંટી-લૂંટીને બધું ધન વનસ્થલી ભેગું કરી રહ્યો હતો. સીધી દેખરેખ વિનાનો વહીવટ કથળી જતો હોય છે. ધોળકાનો વહીવટ કથળી ગયો હતો. પણ વીરધવલ કે જેતલબાને કશી ખબર ન હતી. ગુપ્તચરો વિના રાજ કરી શકાય નહીં. પહેલી ગુપ્તચરી તો પોતાના નજીકના મંત્રીઓની જ કરવાની હોય. તે જો વિશ્વાસઘાતી નીવડે તો હજાર શત્રુઓ કરતાં પણ વધુ હાનિ પહોંચાડે. અતિવિશ્વાસુ રાજા થવાને લાયક ન કહેવાય. રાજાએ સશંક અને સાવચેત રહેવું જોઈએ. માત્ર દુશ્મનોથી જ નહીં પોતાના નજીકના માણસોથી પણ સાવધાની રાખવી જોઈએ. અતિ વિશ્વાસ સાવધાની વિનાનો હોય છે. વીરધવલે રાણીના ભાઈ સાંગણજી ઉપર અતિ વિશ્વાસ મૂક્યો અને સાવધાની હટી ગઈ. રાણી જેતલબા પણ સગા ભાઈ ઉપર ભોળવાયાં. તેમણે પોતાનું જર-ઝવેરાત પણ ભાઈને સોંપી દીધું હતું. જેતલબાને હમણાં જ પ્રસૂતિ થઈ હતી અને સવા મહિનો તે ધોળકાના રાજગઢમાં ગાળી રહ્યાં હતાં. સ્ત્રીજીવનની બે ધન્યતાઓ કહેવાય છે: એક તો યોગ્ય પતિની પ્રાપ્તિ અને બીજી પુત્રની પ્રાપ્તિ. જેને આ બે ધન્યતાઓ મળી જ ન હોય તેવી સ્ત્રીની વૃદ્ધાવસ્થા મહાદુર્ભાગી થઈ જતી હોય છે.

વીરધવલ પાટણમાં અને જેતલબા પ્રસૂતિમાં રોકાયેલાં હોવાથી સાંગણજીને છૂટોદોર મળી ગયો હતો. ન કોઈ કહેનાર હતું ન કોઈ પૂછનાર હતું. નિયંત્રણ વિનાની નીચતા દાટ વાળતી હોય છે. સાંગણજીએ દાટ વાળવા માંડ્યો હતો. પ્રજા બિચારી થઈને પીડાતી હતી. ત્યારે પ્રજાનો મુખ્ય વર્ગ ‘મહાજન’ ગણાતું. રાજસત્તા પછી બીજી શાહસત્તા હતી. મહાજનને રાજ રાખીને જ રાજા રાજ કરી શકે. જો મહાજન વીફરે તો ભલભલી સત્તાને ઊથલાવી દે. પણ મહાજનને નેતા મળે તો જ શક્તિ પેદા થાય. મહાજનને તેજપાળ મળ્યો. તેજપાળ જેવો નાયક રોજરોજ પેદા થતો નથી. સદીઓ પછી આવો નાયક અવતરતો હોય છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીની દીર્ઘદષ્ટિનું જ આ પરિણામ હતું કે વિધવા કુંવરબાઈની કૂખે આવું નરરત્ન અવતર્યું હતું. બાવા બનાવવા તો બહુ સરળ છે. એટલે તો બાવાઓનાં ટોળેટોળાં જોવા મળે છે, પણ નાયક-મહાનાયક બનાવવો કઠિન છે. ક્યાંય જોવા નથી મળતો. નાયક વિનાની પ્રજા એકડા વિનાનાં મીંડાં જેવી છે. મીંડાની આગળ એકડો લાગે તો મીંડાં પણ શક્તિમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય. તેજપાળનો એકડો લાગી ચૂક્યો હતો તેથી ધોળકાની પ્રજા આંધીની માફક વીફરી હતી. જેમજેમ તેજપાળ ભરી બજારે આગળ વધતો ગયો તેમતેમ તેની પાછળ ટોળું વધતું ગયું. ચારે તરફથી આબાલ વૃદ્ધ ઊમટી પડ્યાં. ઘણાં વર્ષોની પીડા ફૂટી પડી હતી. ધૂંધવાતા જનસાગરને ધસમસતો આવતો જોઈને રાજગઢના ચોકીદારોએ દરવાજો બંધ કરી દીધો. જે દરવાજો શત્રુઓથી રક્ષણ માટે બન્યો હતો તે આજે પોતાની જ પ્રજાના ધસારાને ખાળવા માટે ભિડાઈ ગયો. જુવાનિયાઓ દરવાજો તોડવા તૈયાર થઈ ગયા. દરવાજા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પણ તેજપાળે બધાને રોક્યા. “આપણી ફરિયાદ સાંગણજી પ્રત્યે છે. રાણા વીરધવલ કે રાણીબા જેતલબા સામે નથી.” આવું જનટોળું લઈ જનારાએ હંમેશાં સાવધાન રહેવું પડતું હોય છે. ટોળું હિંસક ન થઈ જાય અને ટોળું બધાને શત્રુ ન માની લે. જે શત્રુ હોય તેને જ શત્રુ માને. બલકે મુખ્ય શત્રુને જુદો

પાડી દેવા બાકીના લોકોને મિત્ર બનાવે. એકસાથે બધાને શત્રુ બનાવી દેવાથી લડાઈ બહુમુખી બની જતી હોય છે. બહુમુખી લડાઈ જીતી શકાતી નથી, થકવી દેતી હોય છે. તેજપાળ મુત્સદ્દી વાણિયો હતો. તેથી રાજગઢના દરવાજે રાણા તથા રાણીનો જયજયકાર કરવા લાગ્યો. લોકોને ફરિયાદ સાંગણજી સામે હતી, રાણા-રાણી પ્રત્યે ન હતી. પણ રાણો અને રાણી સાંગણજીથી બેખબર હતાં તેથી તેમને ભાન કરાવવાનું આંદોલન હતું. મુખ્ય લક્ષ્યથી ભટકી જવી ન જોઈએ. નહીં તો જનઆંદોલન સફળ ન થાય.

રાણી જેતલબાએ રાજગઢની બારીએથી બહારના ચોકમાં ધૂધવાતા જનસમૂહને જોયો. આવો સમૂહ કદી ભેગો થયો ન હતો. કારણ કે આજ પહેલાં કોઈ તેજપાળ પાક્યો ન હતો. રાજગઢમાં એવી બારીઓ રાખવી જોઈએ કે જેથી દૂરદૂર સુધી દેખાય અને એવો ચોક પણ રાખવો જોઈએ કે જેથી ફરિયાદી લોકો ભેગાં થઈ શકે. ભૂમોકળાશ હોય તો સારા-માઠા પ્રસંગોએ ભીડને સમાવી શકાય. વિશાળ ચોક વિનાનો રાજગઢ કે મોટું દેવસ્થાન કોઈ વાર લોકોને કચડાઈ મરવાનું કારણ બની શકે છે.

લોકસમૂહથી જેતલબા ગભરાઈ ગયાં, હમણાં હલ્લો બોલશે અને બધું ખેદાનમેદાન કરી નાખશે. ધાવણા બાળકને લઈને રાણી ઝડપે આવ્યાં. તેજપાળને બોલાવ્યો. બધી વાત જાણી અને તત્કાલ સાંગણજીને ગિરફતાર કરવા હુકમ કર્યો. લુચ્ચો સાંગણજી દર-દાગીના વગેરે લઈને ભાગી ચૂક્યો હતો. સિપાહીઓ ખાલી હાથે પાછા ફર્યા. તે સગી બહેનના દરદાગીના પણ લઈ ગયો હતો. ચારે તરફ અફરાતફરી મચી હતી. તેજપાળે લોકોને શાંત કર્યા. મહાજન શાંત થયું, જેતલબાને શાંતિ થઈ, પણ ખરો પ્રશ્ન શાંત ન થયો. જનઆંદોલન આશ્વાસનથી શાંત કરી શકાય પણ જો આશ્વાસન પાળી ન બતાવાય તો ફરી ભડકો થાય. ફરીનો ભડકો આશ્વાસનથી શમાવી ન શકાય. આશ્વાસનની મૂડી પાળી બતાવીને જ રક્ષી શકાય છે. લબાડગીરી કરનારાનો કોઈ વિશ્વાસ ન કરે.

જેતલબાએ મારતી સાંઢણીએ પાટણથી રાણાને બોલાવ્યા. રાણા વીરધવલ આવી પહોંચ્યા. વિપ્લવકાળમાં રાજાથી ભાગી ન જવાય. જેમ ડૂબતા જહાજમાં તેનો સુકાની છેલ્લી ઘડી સુધી હાજર રહે છે તેમ હાજર રહેવું જોઈએ.

રાણાના આવવાથી પ્રજા વધુ શાંત થઈ. રાજા ભયપ્રતાપી જ ન હોવો જોઈએ. શ્રદ્ધાપ્રતાપી પણ હોવો જોઈએ. ભયપ્રતાપ, પ્રજાને દબાવવા – કચડવામાં ઉપયોગી થાય. જોકે તે પણ જરૂરી છે, પણ વિપ્લવકાળમાં પ્રજા ભયના ધૂંસળાને ફગાવીને રસ્તા ઉપર આવી જતી હોય છે. આવા સમયે શ્રદ્ધાપ્રતાપ જ કામ કરતો હોય છે. શ્રદ્ધાપ્રતાપ આદર્શ જીવનથી ઉત્પન્ન થતો હોય છે. જે રાજા એકવચની, ન્યાયી, ચરિત્રશીલ અને પ્રજાપાલક હોય છે તે જ શ્રદ્ધામૂડી ધરાવતો થાય છે.

આવતાંની સાથે જ રાણા વીરધવલે તેજપાળને બોલાવ્યો. તેજપાળે મહાજનને બોલાવ્યું. રાજ્યમાં સેના પછી બીજી શક્તિ મહાજનની કહેવાય. તેની ઉપક્ષા ન કરાય. વાણિયા વીફરે નહીં પણ જો વીફરે તો મહાવિનાશ કરી નાખે અને નવા નાયકે મહાજનની ઇર્ષ્યાનો ભોગ ન બનવું જોઈએ. ઇર્ષ્યાનો ભોગ ન થવું હોય તેણે પોતે પાછળ રહીને મહાજનને આગળ કરીને કામ કરવું જોઈએ. કોઈના ઈગ્ગોને ઠેસ વાગે તેવા નાયક ન થવું જોઈએ. પોતે જ આગળ થઈ જવા કરતાં લોકો જ તેને આગળ કરે તેની રાહ જોવી જોઈએ.

બધા મળીને મંત્રણા કરવા લાગ્યા.

11.

મંત્રીપદની પ્રાપ્તિ

નદીતીરે ચર્મવૃક્ષઃ પરગેહે ચ કામિની,
મંત્રીહીના શ્ચ રાજનઃ શીઘ્ર નશ્યન્તિ ન શંસયઃ ॥

આ ચાણક્યનો નીતિશ્લોક છે. તેનો અર્થ આવો છે –

1. નદીકિનારેનાં વૃક્ષો રેલ આવે ત્યારે નષ્ટ થઈ જતાં હોય છે.
2. કામલોલુપ સ્ત્રી પારકા ઘરમાં વગર કારણે રખડતી ફરે તો તેનો નાશ થઈ જતો હોય છે.

અત્યારે દિલ્હી વગેરે નગરોમાં બળાત્કારોની ઘટનાઓ ઘણી વધી ગઈ છે. પહેલાં તો આવું થતું ન હતું. હવે કેમ મોટા પ્રમાણમાં આવું થવા લાગ્યું છે. બધા વિચારકોની ડીબેટ મળીને તેનો વિચાર કરતા રહે છે પણ મારી દૃષ્ટિએ મુખ્ય વિચાર તરફ ધ્યાન જતું નથી. કન્યાઓની ઘોર અછતથી કુંવારા રહી ગયેલા પુરુષો કામભૂખ્યા આંધળા થયા છે તે વાત સાચી પણ સ્વતંત્રતાના નામે સ્ત્રીઓ વધુ ને વધુ સ્વચ્છંદી થતી જાય છે, તેમને નાથી શકાતી નથી તે પણ એટલું જ સાચું છે. સ્ત્રી સ્વરક્ષિત નથી, પુરુષરક્ષિત અથવા સમૂહરક્ષિત છે. કોઈનું પણ રક્ષણ સ્વીકાર્યા વિના વિકાર જન્માવે તેવાં વસ્ત્રો પહેરીને મોડી રાત્રે એકલી રખડતી ફરે અને કામભૂખ્યા પુરુષો ન ઉશ્કેરાય તે શક્ય નથી. પ્રથમથી જ કામાંધ બનેલા માણસને વધુ કામાંધ બનાવવા નિમિત્ત પૂરું પાડવું એ ડહાપણ ન કહેવાય. પોતાનું રક્ષણ કરવા સ્ત્રીએ પોતે પણ ધર્મ, સમાજ અને રાજ્યવસ્થાને સ્વીકારવાં જોઈએ. જો માછલી પોતે જ ગળના કાંટા તરફ દોડી જાય અને ફસાઈ જાય તો તેમાં પ્રથમ દોષ તો તેનો જ કહેવાય. માછલી અને હરણાં શિકારીના ભયસ્થાનેથી દૂર ભાગીને પોતાનું રક્ષણ કરતાં હોય છે. સ્ત્રી પોતે જ મોડીરાત્રે કોઈ ટેક્ષીમાં બેસે કે કોઈની કારમાં લિફ્ટ લે તો તે સામે ચાલીને કાંટામાં ફસાઈ જવા જેવું કહેવાય. ભૂખ્યા વરુ આગળ હરણીથી ન જવાય અને છતાંય જાય તો પરિણામ ભોગવવું પડે.

ચાણક્ય કહે છે કે કામાતુર થયેલી કામિની સ્ત્રી પગ વાળીને ઘરમાં રહી શકતી નથી, જો તેના હાથમાં સ્કૂટર અને મોબાઇલ આવી જાય તો કારણ વિના પણ ગમેત્યાં આંટા મારવા નીકળી પડતી હોય છે. તેનું રક્ષણ ન થાય. તે જીવનથી નષ્ટ થઈ જતી હોય છે.

યાદ રહે કે પુરુષની કામભૂખ અને સ્ત્રીની મુગ્ધાવસ્થા ભાન ભુલાવતાં હોય છે. આ કાળમાં ડહાપણ રફુચક્કર થઈ ભુલાઈ જતું હોય છે. મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ પણ આમાં અપવાદ નથી. સચવાયેલી સ્ત્રી જ સચવાતી હોય છે. સ્વચ્છંદી-રખડતી સ્ત્રી પોતે જ પોતાનો વિનાશ નોતરી લેતી હોય છે.

3. મંત્રી વિનાના રાજાઓનો પણ જલદીથી નાશ થતો હોય છે. રાજ્ય બે રીતે થતું હોય છે: 1. પરાક્રમથી અને 2. મુત્સદ્દીગીરીથી. પરાક્રમ રાજા બતાવે અને મુત્સદ્દીગીરી મંત્રી બતાવે. મુત્સદ્દીગીરી વિનાનું કોરું પરાક્રમ આંધળું છે, તે અનર્થ કરી શકે છે અને પરાક્રમ વિનાની મુત્સદ્દીગીરી લુચ્ચાઈ છે. બંનેનો મેળ થાય તો જ સુરાજ્યની સ્થાપના થઈ શકે. જો રાજામાં જ બંને તત્ત્વો હોય તો સોનામાં સુગંધ કહેવાય.

વીરધવલ પાટણથી ધોળકા આવી ગયો હતો. જેતલબા અને સોમેશ્વરે બધી પરિસ્થિતિ બતાવી. તેજપાળના તેજનાં અને ખાનદાનીનાં વખાણ કર્યાં. વખાણ પાછળ થાય અને ખુશામતી આગળ થાય. અંતે સોમેશ્વરની સલાહથી તેજપાળને મંત્રી બનાવવાનો વીરધવલને વિચાર આવ્યો. તેજપાળને બોલાવવા કહેણ મોકલ્યું. તેજપાળ નમ્રતાપૂર્વક વીરધવલની પાસે આવ્યો. રાજાને માન આપવું જ જોઈએ. યથાયોગ્ય પાત્રને યથાયોગ્ય સન્માન આપવું એ સભ્યતા કહેવાય. તેમાંથી વ્યક્તિની સંસ્કારિતા દીપી ઊઠે. રાણા, જેતલબા અને સોમેશ્વરે મળીને રાજ્યનું મંત્રીપદ સંભાળવાની ઓફર કરી. બહુ નમ્રતાપૂર્વક અને આભાર સાથે તેજપાળે પોતાની અક્ષમતા બતાવી અસ્વીકાર કર્યો.

મોટાં પદો પૂરી યોગ્યતા વિના અધૂરા લોકો ઉતાવળા હરખપદ્મડા થઈને સ્વીકારતા હોય છે, તે બધું બગાડીને ભૂંડા હાલે પદથી પાછળથી ભાગતા હોય છે. મોટું પદ પ્રતિષ્ઠા અને શક્તિનું પ્રતીક હોય છે. પણ જો અયોગ્ય વ્યક્તિ આવું પદ ધારણ કરે તો સાંગણજી જેવી દશા થતી હોય છે. રાત લઈને તેને ધોળકાથી ભાગવું પડ્યું હતું. માણસ પોતાની ક્ષમતાને જાણે તેના કરતાં પોતાની અક્ષમતાને જાણે અને સ્વીકારે તો ઘણા અનર્થોથી બચી જાય અને બીજાને બચાવી લે.

મંત્રી થવાનો અસ્વીકાર કરવાથી તેજપાળનું માન ઓર વધી ગયું. બીજા અનેક જ્યાં આવાં ઉચ્ચ પદો માટે ઉતાવળા થતા હોય છે ત્યાં તેજપાળ તેનો અસ્વીકાર કરે તે જ વૈરાગ્ય કહેવાય. સાધુજીવનમાં જ વૈરાગ્ય હોય તેવું માની લેવું ઠીક નથી. સંસારીજીવનમાં પણ વૈરાગ્ય હોઈ શકે છે. સંસારીનો વૈરાગ્ય ભોગત્યાગથી ન મપાય પણ લોભત્યાગથી મપાય. લોભી સાધુ કરતાં નિર્લોભી સંસારી ઘણો ઉત્તમ કહેવાય. ભોગનિંદા કરીને ભોગ ચિંતનમાં તન્મય રહેવું તેના કરતાં સમય ઉપર યથોચિત ભોગો ભોગવી લેવા સારા. તેજપાળ ભોગો ભોગવીને પણ ભીમ જેવો હતો. તેનું કસાયેલું શરીર મોટા પહેલવાનને પણ પછાડી શકે તેવું હતું કારણ કે સંયમિત ભોગો ઔષધિ બની ગયા હતા. બીજી તરફ શરીરના જેવું જ મન પણ બળવાન હતું. બળવાન મન જ સ્ખલનોથી બચાવે. પ્રકૃતિ સહજ સ્ખલનમુખી હોય છે. પાણી આપોઆપ ઢાળ તરફ દોડે છે, તેને દોડાવવું નથી પડતું. તેમ જ સામાન્ય મન પણ વિષયવાસના, વૈભવ અને સત્તાના ઢાળ તરફ આપોઆપ દોડતું હોય છે. ન દોડે તે વીર કહેવાય. તેજપાળની વીરતામાં અનોપનો મોટો સાથ હતો. પત્નીના સાથ વિના કોઈ પણ પુરુષ ઢાળમાં દોડવાથી બચી ન શકે. તેજપાળ સત્તાના ઢાળથી બચી ગયો. તોપણ રાણાનો આગ્રહ ચાલુ રહ્યો એટલે તેજપાળે વિચાર કરવા સમય માગ્યો. વિચાર કરે તેને વાણિયો કહેવાય. નમ્રતાપૂર્વક વિદાય લઈને તેજપાળ ઘરે પાછો આવ્યો.

હવે શું કરવું? સામે ચાલીને તક બારણાં ખખડાવતી હતી. સત્તાથી જે થાય તે બીજા કોઈથી ન થાય. તેણે સાંજે મહાજન ભેગું કર્યું. રાણાની ઓફરની વાત કરી મોટા મોટા શેઠિયાઓની સલાહ માગી કે હવે મારે શું કરવું? ખરા મહત્ત્વના નિર્ણયો વડીલોની સલાહથી કરવામાં આવે તો ઘણા અનર્થોથી બચી જવાય અને વડીલો સંતુષ્ટ રહે.

મહાજને એકસ્વરથી સલાહ આપી કે મંત્રીપદ સ્વીકારવું. મુનિ વિજયસેનસૂરિજીના આશીર્વાદ મળ્યા. હરિભદ્રજીના કાળધર્મ પછી હવે ગુજરાતની અંધાધુંધીમાં વહાણને હંકારવામાં સૂરિજી સક્રિય હતા. નિષ્ક્રિયતા એ ત્યાગ નથી. કર્તવ્ય પ્રમાદ કહેવાય. આંધી વખતે ઢાલ થઈ જવું એ જ ખરો ત્યાગ કહેવાય. વિજયસેનસૂરિજી અત્યારે ઢાલ થયા હતા. તેજપાળ અને અનોપનું ચોકઠું પણ તેમણે જ બેસાડ્યું હતું.

લાંબો વિચાર કરીને ચાર માણસો રાણા વીરધવલ પાસે ગયા. વસ્તુપાળ, તેજપાળ, સોમેશ્વરદેવ અને દેવરાજ. રાજક્ષમતામાં વસ્તુપાળ કરતાં તેજપાળ સવાયો હોવા છતાં તે મોટાભાઈને હંમેશાં આગળ જ રાખતો હતો. મોટાઈ મર્યાદાથી શોભે. મર્યાદા વિનાની મોટાઈ તોછડાઈ થઈને તિરસ્કૃત થઈ જાય.

વીરધવલે તેજપાળના હાથમાં મહામંત્રીની મુદ્રા સોંપી અને બાકીનાને યોગ્ય મંત્રીપદે ગોઠવ્યા. હવે ધોળકા મંત્રી વિનાનું ન રહ્યું. મોડેમોડે પણ તેને બાહોશ મંત્રી મળ્યો હતો. હવે રાજા ઘસઘસાટ ઊંઘશે.

12. વસ્તુપાળ ધોળકામાં

માણસે જીવનમાં શું થવું એ સોએ સો ટકા તેના હાથમાં નથી હોતું. ઘણી વાર થવું હોય શું અને બની જાય શું. કેટલાંક બાહ્ય પરિબળો જીવનનિર્માણમાં ભાગ ભજવતાં હોય છે. વ્યક્તિ પોતે સ્વયં એક પરિબળ છે જ, પણ સર્વસ્વ તે જ નથી. તેના સિવાયનાં પણ આંતરબાહ્ય બીજાં પરિબળો ભાગ ભજવતાં હોય છે.

કુંવરબાઈને ત્રણ દીકરા, તેમાં સૌથી મોટો શિલ્પકાર થવા માગતો હતો પણ ટી.બી.ના રોગે તેને યુવાવસ્થામાં જ ઝડપી લીધો. વાત પૂરી થઈ ગઈ. બીજા બે નાના વસ્તુપાળ અને તેજપાળ, બંને પાટણની કુમારદેવની પાઠશાળામાં વિદ્યા ભણવા દાખલ થયા પણ તેજપાળને વિદ્યા જ ન ચઢી. હારીથાકીને તે ધોળકા આવી ગયો અને નાની હાટડી કરી જીવન-ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યો. વિદ્યા ચઢવી અને વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરવી એ માત્ર પુરુષાર્થનું જ કામ નથી. તમારે ક્યાં પુરુષાર્થ કરવો અને ક્યાં સફળતા મેળવવી એ બીજા કોઈએ નક્કી કરી દીધું છે. તેને રુચિ અને ક્ષમતા કહેવાય. એને ભાગ્ય પણ કહી શકાય. વ્યક્તિની ક્ષમતા એ જ વિધિના લેખ.

ત્રીજો વસ્તુપાળ એને ખૂબ વિદ્યા ચઢી. તે પાટણ રહીને બધી વિદ્યામાં પારંગત થઈ ગયો. જ્ઞાન ઉપર કદી પૂર્ણવિરામ હોતું નથી. તેની ક્ષિતિજો અનંત છે. તોપણ કોઈ એક બિંદુએ તો લોકો પૂર્ણવિરામ મૂકી દેતા હોય છે. વસ્તુપાળને પણ પાઠશાળાનું જીવન પૂર્ણ કરવું પડ્યું. કેટલાક લોકો જીવનભર પુસ્તકોના કીડા થઈ જતા હોય છે. તેમની પાસે ઘણા વિષયોની ડિગ્રીઓ હોય છે, પણ આવા લોકો મોટા ભાગે કર્મઠ નથી હોતા. પોતાં ઉથલાવતા જ રહી જતા હોય છે.

વિદ્વત્તાની સફળતાનું પ્રદર્શન વતનમાં કરવાની સૌને તાલાવેલી હોય છે. ઇત્સંગિ, હૂ-એન-સાંગ, ફાદ્યાન વગેરે પ્રવાસી વિદ્યાર્થીઓ ભારતમાં આવ્યા. વર્ષો સુધી રહ્યા, ખૂબ ભણ્યા પણ અંતે વતન ચાલ્યા ગયા. જે લોકો વિદેશોમાં રહીને ઉચ્ચતમ શિક્ષણ મેળવી વતન પાછા ફરતા જ

નથી - જ્યાં ને ત્યાં વસી જાય છે - તેમને વતનદ્રોહી કહી શકાય. વતનદ્રોહ, માતૃદ્રોહ બરાબર કહેવાય. વતનપ્રેમ વ્યક્તિને મોટું કાર્યક્ષેત્ર આપતો હોય છે. વતનમાં રહેવાથી પડતી અગવડો પણ તપસ્યા બની જતી હોય છે. બાળક બોતલનું દૂધ પીએ તેના કરતાં માનું દૂધ પીએ તો કદાચ તેને ઓછું દૂધ મળે, પણ ઓછું દૂધ પણ માનું હોય તો બોતલના દૂધ કરતાં વધુ પોષણ આપતું થઈ શકે છે. બહારની સગવડો કરતાં ઘરની અગવડોને સ્વીકારી લેનાર તપસ્વી જ કહેવાય. બહુ સગવડખોજ કે ભોજી કદાચ બહુ મોટો ભક્ત થઈ શકતો નથી.

વસ્તુપાળે એક દિવસ પાટણની પાઠશાળામાંથી પુસ્તકોનાં પોટલાં બાંધ્યાં. હૂ-એન-સાંગ ભારતમાંથી કેટલાંય ઘોડાં ભરીને પુસ્તકો લઈ ગયો હતો. વિદ્વાનો માટે પુસ્તકો જ હીરામાણેક-રત્નો હોય છે. વસ્તુપાળ પણ પુસ્તકોની થપ્પીઓ ઘોડા ઉપર લાદીને સૌને વંદન કરીને, સરસ્વતીને લળી-લળીને પ્રણામ કરીને સરસ્વતીનો ભંડાર લઈ જતો હતો. વિદેશી આકાન્તાઓએ ભારતનાં કેટલાંય પુસ્તકાલયો બાળી નાખ્યાં હતાં, તે વિદ્યાદ્રોહી હતા. તેમનું રાક્ષસી બળ માત્ર ને માત્ર મજહબ અને સત્તાની ઉન્નતિમાં જ લાગ્યું હતું. વિદ્યામાં નહીં અથવા બહુ ઓછું. ભારતની અભણ રિયાસતોમાં સૌથી વધુ અભણ મુસ્લિમ રાજ્યો હતાં.

વસ્તુપાળને વતનની લગન લાગી હતી. “મારું ધોળકું, મારું ધોળકું” એમ રગેરગમાંથી વતનપ્રેમનો ધ્વનિ ગુંજી રહ્યો હતો. સારું છે કે બધા વીતરાગ નથી થઈ જતા. વીતરાગને વતનરાગ પણ ન હોય. રાગ વિના ખેંચાણ ન હોય અને ખેંચાણ વિના તાલાવેલી ન હોય. વ્યક્તિને સાત્ત્વિક તાલાવેલી તો હોવી જ જોઈએ, નહીં તો તે ઠંડી - શુષ્ક થઈ જાય. ઠંડો માણસ સ્મશાન જનારું મડદું જ કહેવાય.

અંતે વસ્તુપાળ ધોળકા પહોંચી ગયો પણ ધોળકાની સ્થિતિ શાંત ન હતી. પાટણ ભંગાર થઈ ગયું હતું તો ધોળકા સળગી ઊઠ્યું હતું. રાણીના ભાઈ સાંગણજીના અત્યાચારી વહીવટથી પ્રજા ત્રાસી ગઈ હતી અને મોડેમોડે પણ તેને તેજપાળ નામનો બાહોશ નેતા મળી ગયો.

હતો. સાંગણજી વતનસ્થલી ભાગી ગયો અને પ્રજાએ તેજપાળના નેતૃત્વમાં રાજગઢ ઘેરી લીધો હતો. આવા ઊકળતા ધોળકાની વસ્તુપાળને આશા ન હતી, તે તો વતનમાં લહેર કરવા આવ્યો હતો પણ વિધાતા જેને હાથે મહાન કાર્યો કરાવા માગતી હોય છે તેને શાંતિ નથી આપતી. ઊકળતા ચરુને શાંત કરવામાં જ શાંતિ હોય છે, ભાગવામાં નહીં. અશાંતિથી ભાગનારા ભગવાન ન થાય. કદાચ થાય તો ભાગવાનો ચેપી રોગ લગાડનારા થાય. ચેપીરોગ જોતજોતામાં આખા રાષ્ટ્રને ભરખી જાય.

પણ એકલું ધોળકું જ સળગ્યું નહોતું, તેજપાળનું ઘર પણ સળગ્યું હતું. તેજપાળ અને અનોપને છ મહિનાથી અબોલા ચાલતા હતા. દામ્પત્ય જીવનમાં રીસ અને પછી અબોલા પણ એક ઘટક બની જતું હોય છે. અબોલા પછી જો મનામણાં ન આવે તો વિનાશ જ આવે. તેજપાળ અને અનોપ એક જ ઘરમાં રહેતાં હતાં, એક રસોડે જમતાં હતાં, એક ઓરડામાં સૂતાં હતાં છતાં અબોલા હતા. બંનેનો ઈગો ભારે. જેને ઝૂકતાં ન આવડે તેને ઈગો કહેવાય. કોઈ ઝૂકવા તૈયાર ન હતું. વિશ્વશાંતિ કરતાં પણ ગૃહશાંતિ વધુ કઠિન અને વધુ મહત્ત્વની હોય છે. ધોળકાને શાંત કરનાર તેજપાળનું ઘર પણ સળગી રહ્યું હતું. પણ વાણિયા ધુમાડા વિનાની લડાઈ લડે. ધુમાડો નીકળે તો બહાર ખબર પડે. બધું અંદર ને અંદર જ સળગી રહ્યું હતું. વાત એમ હતી કે તેજપાળ પત્ની અનોપ સાથે છ મહિનાથી બોલતો ન હતો. અબોલા અકળાવનારી સ્થિતિ પેદા કરે. જેની સાથે બોલ્યા વિના રહેવાય નહીં. અરે! જેની સાથે વાત કરવાની તલપાપડ હોય તેની સાથે મોઢું ફેરવી લેવાય. નજરે ન મેળવાય તો જિવાય કેમ? તેજસ્વિતા ટણી વિનાની નથી હોતી તેમાં પણ જો બંને તરફ તેજસ્વિતા ભેગી થઈ હોય તો-તો આવી જ બને. સંયુક્ત પરિવારમાં જ્યારે નવાં પતિપત્નીને અબોલા થઈ જાય ત્યારે ઘરનાં માણસો અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બંને રીતે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. જેનું વિશાળ સંયુક્ત કુટુંબ હોય તેમાં એકાદ તો શકુનિ અને એકાદ મંથરા પણ રહેતાં હોય છે. આ લોકો મોટું રામાયણ અને મોટું મહાભારત ઊભું કરી દેતાં હોય છે. કાનમાં વાતો કરવાનો દોર શરૂ થઈ જતો હોય છે અને વાસણ ખખડવાં શરૂ થઈ જતાં હોય છે. પણ ઘરમાં ડાહ્યાં અને અનુકૂળ માણસો હોય તો મધ્યસ્થી કરીને બધું શાંત કરતાં હોય છે. મધ્યસ્થનો મોટો મહિમા છે.

વસ્તુપાળે પહેલું કામ તો ગૃહશાંતિનું જ કરવાનું હતું. કવિહૃદય વસ્તુપાળે ભારે કુનેહથી તેજપાળ અને અનોપ વચ્ચે સુમેળ કરાવ્યો. વાતમાં કાંઈ દમ ન હતો. માત્ર ઈગોનો જ પ્રશ્ન હતો. નમતું જોખનારી પત્ની પતિને જીતી લેતી હોય છે. તેના વિના દામ્પત્ય જામે જ નહીં. પત્ની હારીને જીતતી હોય છે અને જીતીને હારતી હોય છે. સુમેળ પછી બંનેનો પ્રેમ અનેકગણો વધી ગયો. પતિ-પત્ની લડીઝઘડીને લગ્નજીવનના ભંગાણના આરે પહોંચ્યાં હોય અને કોઈ સુમેળ કરાવે તો તેનાથી મોટું કોઈ સત્કર્મ નથી. વસ્તુપાળે મહાસત્કર્મ કર્યું.

પત્નીની પ્રથમ વિચિત્ર ભેટ

મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ પ્રશ્નો ઊભા કરતી રહે છે. સંસારમાં લગભગ બધા પ્રશ્નો સ્ત્રીઓના જ હોય છે. રામાયણ-મહાભારત સ્ત્રીઓએ જ રચાવ્યું છે. પુરુષો તો માત્ર પાત્ર જ છે. જો સ્ત્રીઓ હોય જ નહીં તો પ્રશ્નો જ ન હોય. સ્ત્રીઓના ઊભા કરાયેલા પ્રશ્નોને ઉકેલતાં-ઉકેલતાં પુરુષો વહેલા વૃદ્ધ થઈ જતા હોય છે. જો સ્ત્રીઓ સાથે આપે તો જ પ્રશ્નોને સરળતાથી ઉકેલાય. પ્રશ્નો ઉકેલવામાં સાથ આપે તેને સાથીદાર કહેવાય. બધાંને સાથીદાર નથી મળતા હોતા. જો મળે તો મહાભાગ્યશાળી કહેવાય.

વસ્તુપાળને ત્રીસમું વર્ષ ચાલી રહ્યું હતું. તે પાટણ પાઠશાળામાં ભણવા ગયો ત્યારે ચૌદ વર્ષનો હતો. ત્યારે બાળલગ્નો થતાં હતાં. વસ્તુપાળનાં લગ્ન લલિતા સાથે બચપણમાં જ થઈ ગયાં હતાં. લગ્ન બચપણમાં થાય પણ આણું મોટી ઉંમરે થાય. આણું થયા પછી જ પતિ-પત્નીની સોહાગરાત જામે, પહેલાં નહીં. આ રિવાજથી વર-કન્યા બંનેની જુવાની સચવાઈ જતી. બંનેનાં પાત્રો નક્કી થઈ જવાથી ફાંફાં મારવાનું રહેતું નહીં. જેનાં પાત્રો નક્કી ન થયાં હોય તેમની જુવાની ફાંફાં મારવામાં વીતતી હોય છે. તેમાંથી ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. પાછળનાં લફરાં પ્રગટ થઈ જતાં હોય છે અને છૂટાછેડા જેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થઈ જતું હોય છે. કેટલાકને બ્લેકમેઈલનો સામનો પણ કરવો પડતો હોય છે. તેથી જૂની પદ્ધતિ વધુ ડહાપણભરી લાગે છે પણ છોકરા-છોકરીઓ ઘણાં વર્ષો સુધી ભણે નહીં તો જ આ પદ્ધતિ સફળ થાય. ઘણું ભણનારાં ઘણું વિચારે અને તેમાં પસંદગી-નાપસંદગીનું મહત્ત્વ વધી જાય. તેથી સ્થાયિત્વ ન રહે. કારણ કે પસંદગીમાં જો સ્થિરતા ન રહે તો લગ્ન હયમયી જાય.

વસ્તુપાળ ઘરે આવીને લલિતાને શોધવા લાગ્યો, પણ ક્યાંય લલિતા ન દેખાણી. તે લલિતાને મળવા આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો. બધાં આકર્ષણોમાં સૌથી પ્રબળ આકર્ષણ સ્ત્રીનું હોય છે. કોઈને પુછાય પણ નહીં. ત્યારે બહુ મર્યાદા રખાતી. વસ્તુપાળને એક બહેન હતી વયભૂક્કા. બહેને ભાઈને સૂવાની વ્યવસ્થા ઘરના પાછલા ઓરડામાં કરી હતી. સોહાગરાત એકાંતમાં મનાવાય. પહેલાં આપણાં ઘરોની એવી રચના હતી કે ક્યાંય કોઈના માટે એકાંત જ નહોતું. બિચારાં પતિ-પત્ની કોઈ ખૂણામાં પશુભોગ ભોગવી લેતાં અને છોકરાં પેદા કરી લેતાં. છોકરાં પેદા થાય એટલે બસ. જીવનને પૂરેપૂરું માણી શકાતું નહીં. બધા વચ્ચે વાત પણ ન કરી શકાય.

પાછલા ઓરડામાં વસ્તુપાળે પહેલી વાર લલિતાને જોઈ. પછાત કોમોમાં આ ઉંમરે તો પાંચ છોકરાંનો બાપ થઈ ગયો હોત. બંનેએ સોહાગરાત ભરપૂર માણી. વસ્તુપાળને સંસ્કૃત સાહિત્યનું રતિજ્ઞાન કામ આવ્યું. રતિજ્ઞાન વિનાનાં બૂડથલ યુગલો સોહાગરાતને પૂરેપૂરી અને સાચેસાચી માણી શકતાં નથી. વસ્તુપાળ અને લલિતા બંને વ્યવહારજ્ઞાનની સાથે લલિત અને શૃંગારજ્ઞાનમાં પણ નિપુણ હતાં.

પણ સવારે લલિતાએ વસ્તુપાળ આગળ એક વિચિત્ર પ્રશ્ન ઊભો કરી દીધો. સ્ત્રીઓ પ્રશ્નો વિનાની હોય જ નહીં. પ્રશ્નો વિનાની સ્ત્રી પુરુષોને કાંતો શાંતિ પમાડે છે કાં પછી નિવૃત્તિ કરાવે છે. પ્રવૃત્તિ અને અશાંતિનું મૂળ પ્રશ્નો છે. પોતાના પ્રશ્નો કરતાં પત્નીના પ્રશ્નો વધુ વિકટ હોય છે. કારણ કે તે મોટા ભાગે બૌદ્ધિક નથી હોતા, લાગણીના હોય છે.

વસ્તુપાળ પૂર્ણ પ્રસન્ન હતો ત્યારે જ લલિતાએ કહ્યું, “તમે મને વચન આપો તો મારે એક વચન માગવું છે.” પતિ જ્યારે પૂર્ણ પ્રસન્ન હોય ત્યારે જો પત્નીને માગતાં આવડે તો પતિ માથું પણ આપી દે. પણ પ્રસન્નતા વિના ઉશ્કેરાયેલો હોય ત્યારે જો માગે તો માથું ઉતારી લે. પતિ-પત્નીની અનેક અવસ્થાઓ હોય છે. પ્રસન્નતા, નારાજગી, કકળાટ, ઉશ્કેરાટ, ડહાપણ વગેરે. અવસ્થા જોઈને વાત રખાય. અવસ્થા પરખતાં આવડે તેને ડહાપણ કહેવાય. લલિતા પાકી વાણિયણ હતી. વસ્તુપાળને તેણે પ્રસન્નતાની સરિતામાં ખૂબ નવડાવ્યો હતો. સ્ત્રીમાં મદ્ય કરતાં પણ વધુ માદકતા હોય છે. આ માદકતાની નદીના પૂરમાં ન તણાયો હોય તે પુરુષ કાં તો પુરુષ જ હોતો નથી કાં પછી કોઈ જોગી જતિ હોય છે. આવી જ માદકતામાં એક વાર કૈકેયીએ દશરથ પાસે વરદાન માગ્યું હતું અને રામાયણ રચી દીધું હતું. આ માદકતાએ દશરથના પ્રાણ હરી લીધા હતા.

અત્યારે આવી જ માદકતાના પૂરમાં વસ્તુપાળ તણાતો હતો અને લલિતાએ મોકો સાધ્યો હતો.

“લે મારું વચન છે. જે માગીશ તે આપીશ.” વાણિયો ઉતાવળે વચન આપે નહીં. ઠંડા પેટે બોલે “વિચાર કરીશ” પણ વાણિયો પણ માદકતામુક્ત નથી હોતો, ઉતાવળે વચન અપાઈ ગયું.

“બોલ, તારે શું જોઈએ છે?” વસ્તુપાળ બોલ્યો.

“મારે... મારે... એક શોક્ય જોઈએ છે, બોલો આપશો?” લલિતાએ થોથરાતી જીભે વિચિત્ર માગણી મૂકી.

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીમાત્ર શોક્યથી દૂર ભાગતી હોય છે, બધાં દુઃખો કરતાં શોક્યનું દુઃખ સર્વાધિક હોય છે. આ તો સામે ચાલીને શોક્ય માગે છે. આને ઉદારતા કહેવાય કે ગમારતા કહેવાય?

વાત એમ બની હતી કે વસ્તુપાળ જ્યારે લલિતાને પરણવા વરરાજા થઈને તેના આંગણે પહોંચેલો ત્યારે તેને પોંખવા માટે જે સ્ત્રીઓ આવેલી તેમાં પાડોશની સોખૂ નામની છોકરી પણ હતી. વરરાજાનું રૂપ જોઈને સોખૂ મોહી પડેલી. સ્ત્રીઓ મુગ્ધાવસ્થામાં રૂપઘેલી હોય છે. મોહી પડતાં વાર ન કરે. આ તો સારું છે કે કુદરતે લજ્જા અને કુળમર્યાદાનાં બે તાળાં તેના આવેગો ઉપર લગાવ્યાં છે. નહીં તો તે ક્યારે તણાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. નિર્લજ્જ અને કુળમર્યાદા વિનાની સ્ત્રીઓ પોતાની જાતને તણાતી બચાવી શકતી નથી. તે તણાતી રહે છે અને તણખલાં જેવા પુરુષોને તણાતી રહે છે.

સોખૂ વસ્તુપાળ ઉપર મોહી પડેલી, તે જ દિવસે તેણે મક્કમ નિર્ધાર કર્યો હતો કે “પરણીશ તો આને જ પરણીશ, નહીં તો જીવનભર કુંવારી રહીશ.” વાતને વર્ષો વીતી ગયાં. વસ્તુપાળ તો પાટણ વિદ્યા ભણવા ચાલ્યો ગયો. સોળ વર્ષ પાટણમાં વિતાવ્યાં. પણ સોખૂનો પ્રેમાગ્નિ બૂઝાયો નહીં. વાસનાગ્નિ કાં તો જલદી બુઝાઈ જાય અથવા જલદી વળાંક લઈ લે. વાસનાનું સમાધાન સરળ છે પણ પ્રેમઅગ્નિ નથી તો બુઝાતો કે નથી વળાંક લેતો. સોખૂ વસ્તુપાળનું નામ રટતી હતી. આ એકતરફી પ્રેમ હતો. વસ્તુપાળ જાણતો પણ ન હતો. પછી તો માતા-પિતા, આડોશી-પાડોશી સૌને ખબર પડી ગઈ. બધાંએ મળીને તેને દીક્ષા આપવાની વાત કરી પણ તે ન માની. અપૂર્ણ પ્રેમનું સમાધાન દીક્ષાથી ન થાય. કદાચ કોઈ દીક્ષા લઈ પણ લે તોપણ એ કીડો જીવનભર મરતો નથી. તેનો સળવળાટ ચાલતો જ રહે છે. સોખૂનાં માતા-પિતા મરી ગયાં. મરતાં-મરતાં તે લલિતાનાં માતા-પિતાને સોંપતાં ગયાં અને ભલામણ કરતાં ગયાં, “અમારી એકની એક દીકરીની મનોકામના પૂરી કરાવજો.” ત્યારે બહુપત્નીત્વ પ્રથા સામાન્ય હતી તેથી આવી વાતનો કોઈને આંચકો લાગતો નહીં. સોખૂ લલિતાના ઘરમાં જ રહેવા લાગી હતી અને લલિતાને ગાઢ સખી બનાવી દીધી હતી. હવે લલિતા જ સામે ચાલીને પતિ પાસે શોક્યની માગણી કરી રહી હતી.

ભારે ગડમથલ પછી વસ્તુપાળે આપેલું વચન પાળવું પડ્યું. સોખૂના પ્રેમનો વિજય થયો. બધાં સંમત થયાં અને વસ્તુપાળને સોહાગરાતની રાત્રે જ પત્ની તરફથી ભેટ મળી.

*

ગુજરાતનું ચારે તરફથી પતન થઈ રહ્યું હતું. પતનનાં બે કારણો હોય છે: 1. આચારિક અને 2. વૈચારિક.

1. યુદ્ધમાં પરાજય થવો, પેઢીમાં નુકસાન જવું, ખેતીમાં દુષ્કાળ પડવો, નોકરી છૂટી જવી વગેરે આચારિક પતન કહેવાય. પણ આવી આચારિક પડતીને ફરીથી સુધારી શકાતી હોય છે. ચઢતી-પડતી જીવનનું અનિવાર્ય અંગ હોય છે. રાયમાંથી રંક અને રંકમાંથી રાય થવાની પ્રક્રિયા ચાલતી જ રહે છે.

2. ખરું પતન વૈચારિક છે. વૈચારિક એટલે હલકા, દુષ્ટ વિચારો નહીં સમજવાના. હલકા અને દુષ્ટ વિચારોથી હાનિ થાય જ છે. પણ એક તો એ સર્વમાન્ય નથી હોતા અને બીજું તે દર્શન નથી બનતા. સર્વમાન્ય અથવા બહુમાન્ય તો તે જ વિચારો બનતા હોય છે, જેમાં

આદર્શ હોય, જેમાં ગૌરવ હોય. આવા જ વિચારો દર્શન બનતા હોય છે.

આ દષ્ટિએ ગુજરાતને (અને ભારતને પણ) સૌથી મોટી હાનિ પલાયનવાદી વિચારો અને દર્શનથી થઈ રહી હતી. ધર્મે ત્યાગપ્રધાનતા સ્વીકારી હતી. લોકો ગૃહત્યાગ, પત્નીત્યાગ, પરિવારત્યાગ અને કર્તવ્યત્યાગ કરીને બેજવાબદાર જીવન જીવવામાં ગૌરવ અને પૂજ્યતા અનુભવતા હતા. પ્રજાનો કીમવર્ગ ત્યાગી થઈને લોકોને પરલોક સાધી લેવા ત્યાગી બનાવી રહ્યો હતો. ત્યાગીઓનાં ટોળેટોળાં ગામેગામ ફરી-ફરીને ત્યાગનો મહિમા શિખવાડી રહ્યાં હતાં. આમાંથી પલાયનવાદ પેદા થયો હતો. અન્યાય-અત્યાચારોની સામે ઝઝૂમવાની જગ્યાએ ભાગી છૂટવાનું કે પછી ચૂપ રહેવાનું શિખવાડવામાં આવતું હતું. લોકો કર્તવ્યપરાયણ થવાની જગ્યાએ કર્તવ્યત્યાગી થઈ રહ્યા હતા. આ વૈચારિક પતન હતું. જે ધર્મના નામે - ત્યાગના નામે ફેલાઈ ગયું હતું. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ શિષ્ય વિજયસેનસૂરિને કહ્યું હતું કે આલોક અસાર નથી. જો અહીં સાર નથી તો બીજે ક્યાંય સાર નથી. ઉપર કોઈ જગ્યાએ સારનો ઢગલો કરી મૂક્યો નથી. લોકોને કોણીનો ગોળ ચટાડવાનું કામ ન કરીશ. અળશિયાં પેદા ન કરીશ. સિંહ પેદા કરજે.”

પણ હરિભદ્ર કેટલા? લોકોને ચીલાચાલુ ઢાળમાં દોડવાનું ગમે છે. શિખર ચઢવાં નથી ગમતાં. આ વૈચારિક પતનનું પરિણામ હતું. આના પરિણામે આચારિક પતન થઈ રહ્યું હતું. તેથી વિદેશી-વિધર્મી આક્રાન્તાઓના હાથે ગુજરાત ડૂબી રહ્યું હતું. જિનાલયો અને શિવાલયો તૂટી રહ્યાં હતાં.

આવા વિકટ સમયે આ ડૂબતા જહાજનો સુકાની કોણ બને? ધોળકાના જાગીરદાર લવણસિંહ હવે વૃદ્ધ થઈ રહ્યા હતા. વૃદ્ધાવસ્થાનો પ્રભાવ આચારવિચાર બંને ઉપર પડતો હોય છે. તેમનો પુત્ર વીરધવલ પાટણ સંભાળી રહ્યો હતો. ધોળકામાં રાણીના ભાઈ સાંગણજીએ પ્રજા ઉપર અત્યાચારો કરી હાહાકાર મચાવ્યો હતો, ત્યારે તેજપાળ નામના યુવાન વાણિયાના નેતૃત્વમાં મહાજન અને પ્રજા વીર્યવાં હતાં. સાંગણજીને ભાગવું પડ્યું હતું. આ પ્રથમ વિજય હતો. વિજયથી ઉત્સાહ જાગે છે. ઉત્સાહને વિવેકથી નિયંત્રિત કરવામાં ન આવે તો તે ઝનૂનમાં બદલાઈ જાય છે અને ઝનૂન વિનાશ નોતરે છે. તેજપાળે પ્રજાને ઝનૂની થતાં રોકી હતી.

બધું શાંત થઈ ગયા પછી ત્રણચાર દિવસે લવણસિંહ પોતાના ધોળકાની ભાળ લેવા આવ્યા. પ્રથમ તો તેમને આ પ્રજાવિદ્રોહ લાગ્યો. તેથી વિદ્રોહ કરાવનાર તેજપાળને દંડ દેવાના વિચારો આવ્યા પણ સોમેશ્વરદેવ અને જેતલબાના દ્વારા સાચી વાત કહેવાથી તેમના વિચારો બદલાયા. જ્યાં સાચી હકીકત કહેનારા ન હોય ત્યાં ગેરસમજ ફેલાવાની પૂરેપૂરી શક્યતા રહેતી હોય છે. લવણસિંહની ગેરસમજ દૂર થઈ. ઊલટાનું તેજપાળ પ્રત્યે અહોભાવ થયો. તેમણે વસ્તુપાળ અને તેજપાળને રાજગઢમાં બોલાવ્યા. પૂરી નમ્રતા અને વિવેકપૂર્વક બંને ભાઈઓ આવ્યા. લવણસિંહ તેમના ખાનદાની વ્યવહારથી પ્રભાવિત થયા. અંતે સૌની સંમતિ મેળવીને તેજપાળને સેનાપતિ બનાવવામાં આવ્યો અને વસ્તુપાળ મંત્રી બન્યો. પણ મોટી મુસીબત એ હતી કે સેના હતી જ નહીં. પગાર ન ચૂકવવાથી સેનાના માણસો જતા રહ્યા હતા. સેના વિના શાસન ન થાય. જે થોડાઘણા રહ્યા હતા તેમને સરકારી અમલદારોના ઘરકામમાં લગાવી દીધા હતા. આઝાદી પછી ગાંધીવિચારધારાના પ્રવાહમાં વિનોબાજીએ સેનાને વિખેરી નાખવાની હાકલ પાડી હતી. પ્રધાનમંત્રી પં. નેહરુજીએ સેનાને વિખેરી તો નહીં પણ ઉપેક્ષા બહુ કરી. 1962માં ચીન ચઢી આવ્યું અને ભારત ભૂંડી રીતે હારી ગયું. ખરો બોધપાઠ મળ્યો. ત્યારથી સેના વિખેરી નાખવાની અને અહિંસાની વાતો બંધ થઈ ગઈ. તરંગી વિચારધારા વિનાશકારી બનતી હોય છે. વાસ્તવિકતાથી જ પ્રશ્નો ઉકેલાતા હોય છે.

પાટણ ઉપર ચારે તરફના શત્રુઓ ટાંપીને બેઠા હતા. સેના વિના રક્ષણ કરવું કેવી રીતે? પણ ખજાનો ખાલી હતો. ખજાનો સાંગણજી લઈ ગયો હતો. આવી કપરી સ્થિતિમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળે સુકાન સંભાળ્યું. તેમણે ધાર્યું હોત તો દીક્ષા લઈને પરલોકને સિદ્ધ કર્યો હોત, પણ આમ ઊંચું નિમિત્ત બનાવીને ભાગી છૂટવા કરતાં કઠોર કર્તવ્યની જવાબદારી સંભાળવી ઠીક લાગી. વિચાર કરો કે આવા સમયે વસ્તુપાળ અને તેજપાળ ન થયા હોત તો ગુજરાતનું શું થાત! જવાબદારીભર્યું જીવન જીવવું એ જ ખરું જીવન છે. ભલે તે કાંટાળું જીવન જ કેમ ન હોય. પલાયનવાદનાં પુષ્પો કરતાં કર્તવ્યના કાંટા સારા.

14. ખંભાતવિજય

હીરાને જેમ અનેક પાસા હોય તેમ સ્ત્રીના વ્યક્તિત્વનાં પણ અનેક પાસાં હોય છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમસૂ આ ત્રણે ગુણોનાં ભરપૂર રૂપો સ્ત્રીમાં જોવા મળતાં હોય છે. સ્ત્રીને સમજવી કઠિન જ નહીં અશક્ય પણ છે, સ્ત્રીના અનેક પ્રકારને બતાવવા સંસ્કૃત ભાષામાં તેનાં અનેક નામો રચાયાં છે. એમાંનું એક નામ છે. ‘મોહિની.’ અર્થાત્ મોહ પમાડનારી. મોહનો અર્થ ભાન ભુલાવે તેવો છે. મુગ્ધ થયેલો પુરુષ ભાન ભૂલી જતો હોય છે. ભાન ભૂલવાનું પ્રથમ દુષ્પરિણામ કર્તવ્યત્યાગ છે. કર્તવ્ય એ જ ધર્મ છે અને વ્યક્તિ ધર્મ ત્યાગી બેસે તો શી દશા થાય?

કવિ વસ્તુપાળનું આવું જ થયું. વિદ્વાન વિષયાસક્ત થાય તો ગળાબૂડ થાય. વિષય અને વિદ્વત્તાને વિરોધ નથી, બલકે વધુ મેળ છે. વસ્તુપાળ લલિતા અને સોખૂમાં એવો ડૂબ્યો કે તેને દિવસ-રાતનું ભાન જ ન રહ્યું. સ્ત્રી વધુમાં વધુ પ્રેમભૂખી હોય છે. પ્રેમભૂખ જો કામભૂખમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય તો પત્ની પતિને ઘડીભર માટે પણ પોતાનાથી દૂર થવા ન દે. પતિ જવાબદારીઓની ઉપેક્ષા કરતો થઈ જાય. સ્ત્રી ભવતારિણી નાવ પણ છે અને ડુબાડનારી શિલા પણ છે. મોહિની સ્ત્રી શિલાનું રૂપ ધારણ કરીને પતિને ડુબાડનારી બની જાય છે. જેમ સંયુક્તાએ પૃથ્વીરાજને ડુબાડ્યો હતો.

જ્યારે તેજપાળને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો ત્યારે વસ્તુપાળને ખંભાત બંદરની બધી જવાબદારી સોંપી હતી, ત્યારે ખંભાત બંદર ગુજરાતના બધા બંદરોમાં સૌથી મોટું અને મહત્ત્વનું બંદર હતું. તેની આવક બધાં બંદરો કરતાં વધારે હતી તેથી તેના ઉપર સૌનો ડોળો હતો. સૌથી વધુ તો સાદિક શેઠ અરબી વ્યાપારી ત્યાં પોતાનું થાણું નાંખીને પડ્યો હતો અને બંદરની બધી આવક હડપ કરી જતો હતો. તેની એવી ધાક હતી કે કોઈ તેને કશું પૂછી શકતું ન હતું. આજુબાજુનાં બીજાં રાજ્યો પણ ખંભાતને લઈ લેવા માગતાં હતાં. રેઢી સંપત્તિ અને દુર્બળની સંપત્તિ બધાની નજર બગાડે. ખંભાત ઉપર બધાની નજર બગડી હતી. વસ્તુપાળે જવાબદારી લીધી હતી પણ લલિતા અને સોખૂમાં એવું ભાન ભૂલ્યો હતો કે છ મહિનાથી એકે વાર ખંભાત ગયો ન હતો. તેનો લાભ સાદિક શેઠ ઉપાડતો હતો.

અંતે વીરધવલ એક દિવસ ચિડાયો અને વસ્તુપાળને બોલાવીને ઠપકો આપ્યો. વસ્તુપાળ જાગ્યો. તેને હાડોહાડ લાગી આવ્યું. તેને કર્તવ્ય-વિસ્મૃતાનો પશ્ચાત્તાપ થયો. અભિજાત વર્ગ ભૂલ કરે, પણ સુધારે પણ ખરો, અને એને ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ પણ થાય. કમજાત વર્ગ ભૂલ કરે તો ભૂલનો સ્વીકાર ન કરે. સામી દલીલો કરે અને તેને કદી પશ્ચાત્તાપ ન થાય. પણ રાણા પાસે સેના ક્યાં હતી? બધા પ્રશ્નો વાટાઘાટોથી ન પતે. “શઠ પ્રતિ શાઠ્યં સમાચરેત્” પણ કરવું પડે. સાદિક શેઠ જમાનાનો ખાધેલો હતો. તેના હાથમાંથી ખંભાત પાછું પડાવવું સરળ કામ ન હતું. જેમતેમ કરીને માત્ર બસો પૈદલ સૈનિકો અને પચાસ ઘોડેસવારો લઈને વસ્તુપાળ ખંભાતમાં દાખલ થઈ ગયો.

વસ્તુપાળના ઓચિંતા આવવાથી સાદિક શેઠ ચોંક્યા. પણ આ આરબ વ્યાપારી વાણિયાને મગતરું સમજતા હતા. વસ્તુપાળે સાદિકને બોલાવ્યા પણ સાદિક ન આવ્યો. તેને ઘમંડ હતો કે વાણિયો જ મને મળવા આવે. આવા ઉદ્ધત જવાબથી વસ્તુપાળનું અહં ઘવાયું. અમલદાર પહેલા દિવસે જ ધાક બેસાડે તો ટકી શકે, નહીં તો કાંતો ઊખડી જાય કાં દબાઈ જાય. દબાઈને અમલદારી કરનારા ગુંડાતત્ત્વોના હાથનાં રમકડાં બની જતા હોય છે. વસ્તુપાળને હવે સમજાયું કે પોતે ઓછું સૈન્ય લઈને આવ્યો છે. અહીં પ્રશ્ન મોટો છે. ભૂલ સમજવી અને સ્વીકારવી એ પણ મોટો ગુણ કહેવાય. વસ્તુપાળે તરત જ તેજપાળને સાંઢિયા સાથે પત્ર લખીને કહેવરાવ્યું કે તરત જ પાંચસો સૈનિકો મોકલે અને રાણાજીની પડદા પાડેલી બંધ પાલખી મોકલે પણ રાણાજીને ન મોકલે.

વાણિયો વ્યૂહબાજ હોય અને વ્યૂહ વિના યુદ્ધ જીતી શકાય નહીં. તેમાં પણ ઓછી સેનાથી મોટી સેના સાથે યુદ્ધ કરવું હોય તો વ્યૂહથી જ કરાય. વસ્તુપાળે પહેલો વ્યૂહ રચ્યો પોતાની પાસે નાની સેના નથી પણ બહુ મોટી સેના છે તેવો દેખાવ થવો જોઈએ. આવા દેખાવથી શત્રુપક્ષ હિંમત હારી જતો હોય છે. શત્રુપક્ષની હિંમત હરાવવી એ યુદ્ધનો પ્રથમ વિજય કહેવાય.

ખંભાતને જેટલા દરવાજા હતા તે બધા દ્વારા વસ્તુપાળની સેના રાત્રે ચૂપચાપ બહાર નીકળી જાય અને પછી દિવસ ઊગતાં જ જુદા જુદા પોશાક પહેરીને પગ પછાડતી-પછાડતી પાછી આવે. ચાર-પાંચ દરવાજેથી આમ કરવાથી લોકો અને સાદિક મિયાં સમજ્યા કે રોજ નવો નવો પુરવઠો આવે છે અને સેના ઘણી વધારે થઈ ગઈ છે. સેનાની બેઠકોમાં સેનાને ઢાંકીને રાખવામાં આવે, જેથી કોઈ ગણી ન જાય.

હવે બીજો વ્યૂહ – પ્રતિવર્ષ બંદરની જકાત માટે ઇજારો બોલાતો હતો. સાદિક મિયાં ઉપર કોઈ બોલી જ ન શકતું. એવી તેની ધાક હતી. વસ્તુપાળે નવેસરથી ઇજારો આપવા વ્યાપારીઓને ભેગા કર્યા. સાદિક વિના બધા ડર્યા, પણ વસ્તુપાળની હિંમતથી બધાએ હિંમત કરી. મોટા ભાગના વ્યાપારીઓ ધંધો કરી ખાવા માગતા હોય છે. તેમને દબંગો સાથે વિરોધ પોસાય નહીં. બહુબહુ તો સામૂહિક પાકી પાડે પણ દબાણ સહન ન કરી શકે.

સાદિક મિયાં વિના જ બોલી બોલાવા લાગી. તેમાં ખુશ્કી જકાત ત્રણ લાખ અને તરી (જળજકાત) પાંચ લાખ સુધી પહોંચી. આટલી મોટી રકમ આ પહેલાં બોલાઈ ન હતી.

સાદિક હાથ મસળતો રહી ગયો. શત્રુપક્ષને હાથ મસળતો કરવો એ પરાક્રમ કહેવાય પણ તેની પ્રતિક્રિયા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. શત્રુ ચૂપચાપ બેસી ન પણ રહે. સાદિક પણ ચૂપચાપ બેસી ન રહ્યો. તેણે ગુપ્ત માણસો દ્વારા ભરૂચના રાજાને ખંભાત ઉપર ચઢાઈ કરવા અને ખંભાત કબજે કરી લેવા આમંત્રણ મોકલી દીધું.

વસ્તુપાળનો વિજય થવાથી ખંભાતના લોકો ઉત્સાહમાં આવી ગયા. વિજયથી વિરોધીઓ હતાશા અનુભવે છે તો સહાયકો ઉત્સાહ અનુભવે છે. પણ વિજય પછી રાજાએ બેસી ન રહેવાય. પછી કીર્તિવિજય કરવો જોઈએ. કીર્તિવિજય માટે પ્રજાને ગમતાં કામો કરી આપવાં જોઈએ. ખાસ કરીને ધાર્મિક કામો કરી આપવાં જોઈએ.

વસ્તુપાળે ખંભાતનાં પ્રસિદ્ધ મંદિરોમાં દર્શન કર્યા અને બધાને જિજ્ઞોદ્ધાર માટે દાન આપ્યાં. તેમાં મુસ્લિમોની મસ્જિદને પણ દાન આપ્યું. લોકો ખુશખુશ થઈ ગયા.

હવે સાદિકમિયાં મળવા આવ્યા. સીધી આંગળિયે ઘી ન નીકળે એટલે વાંકી કરવી જરૂરી છે. આવીને સલામો કરતા-કરતા જાજમ ઉપર બેસી ગયા. કેટલાક ધૃષ્ટ રાજનેતાઓ હંમેશાં એવો દેખાવ કરતા હોય છે કે તે અંદરના અંદર અને બહારના બહાર. સાદિક એક તરફ તો વસ્તુપાળનો માણસ હોવાનો ડોળ કરતો હતો, તો બીજી તરફ ભૃગુકચ્છના રાજાને ચઢી આવવા આમંત્રણ મોકલતો હતો. તેના બે ચહેરા હતા. બે ચહેરાવાળા વફાદાર ન હોય. વસ્તુપાળ માણસપારખુ હતો. તે ક્યારનોય સાદિકને પરખી ગયો હતો. પણ તે પણ તેને રમત રમાડતો હતો.

એવામાં સમાચાર મળ્યા કે ભૃગુકચ્છનાં પાંચ મોટાં જહાજો સેના ભરીને ખંભાતના બારામાં આવી ગયાં છે. ભૃગુકચ્છનો શંખ મહાઉદ્ધત હતો. તેને પોતાના અનેક વિજયોનો ગર્વ હતો. તેથી વાણિયાને ચપટીમાં ચોળી નાખવા તે સાદિકમિયાંનો બોલાવ્યો આવ્યો હતો. સાદિક તેની સાથે ભળી ગયો હતો.

શંખે વસ્તુપાળ સામે ત્રણ શરતો મૂકી: 1. મારામાં ભળી જાય તો ખંભાતનો મંત્રી બનાવું. 2. લડ્યા વિના જ પાછો ધોળકા ચાલ્યો જા. વાણિયો યુદ્ધમાંથી ભાગે તો કલંક ન લાગે. ક્ષત્રિયને જ કલંક લાગે. અને 3. એક લાખ રૂપિયા દંડના આપે તો પાછો ચાલ્યો જાઉં.

વસ્તુપાળે ત્રણમાંથી એક પણ શરત સ્વીકારી નહીં. અંતે યુદ્ધ કરવાનું નક્કી થયું. વસ્તુપાળની સાથે જીવનપાલ નામનો ગોલો હતો. જેનું ખરું નામ તો ભુવેશો હતું. પણ વસ્તુપાળે તેને ગોલાગીરીમાંથી મુક્ત કરી સૈનિક બનાવ્યો હતો. કદરદાન માલિકો પોતાના નોકર-ચાકરોને કદર કરીને ઊંચી પદવી ઉપર ચઢાવતા રહે છે. કામની કદર ન કરનારા નોકરને હતો ત્યાં ને ત્યાં જ મરણ સુધી જડી રાખે છે. ગોલા તરીકે ચાકરી કરતો આ ભુવેશો ખરેખર તો મહાન સૈનિક હતો. વસ્તુપાળે તેને ભુવેશામાંથી ભુવનપાળ બનાવ્યો હતો. આ

ભુવનપાળને વસ્તુપાળની સગી બહેન વયજુકા સાથે પ્રેમ થઈ ગયો હતો. મોટાં ઘરોમાં અંદરોઅંદર ખૂણખાંચરે આવું ચાલતું જ હોય છે. આમ તો ગુપ્તપ્રેમ બધે જ ચાલતો હોય છે. પણ નાનાં માણસોનાં ઘરો નાનાં હોવાથી બધું તરત જ પ્રગટ થઈ જાય છે. જ્યારે બહુ મોટાં ઘરોમાં સંતાવા-છુપાવાની ઘણી જગ્યા હોવાથી જલદી પ્રગટ થતો નથી. ક્યાં ખાનદાની વાણિયણ વયજુકા અને ક્યાં ગોલો ભુવેણો! બંને વચ્ચે કશી સમાનતા ન હતી. પણ પ્રેમ ક્યાં સમાનતા જોતો હોય છે? પ્રેમ એટલે પ્રેમ. ડહાપણની આંખ મીંચાઈ જાય પછી જ પ્રેમ શરૂ થતો હોય છે. વાણિયા પ્રેમ ન કરે કારણ કે ડાહ્યા હોય છે. ડહાપણ અને પ્રેમને સાથે રાખવાં બહુ કઠિન. વાણિયા લગ્ન કરે અને પછી પ્રેમ કરે, કોઈ ખતરો જ ન રહે. એટલે વાણિયાની પ્રેમગાથા ભાગ્યે જ હોય.

વયજુકા અને ભુવનપાળના ગુપ્ત પ્રેમની વાતની ખબર વસ્તુપાળને પડી ગઈ હતી તોપણ વસ્તુપાળ ચિડાયો ન હતો. તે કવિ હતો અને સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રેમથી તરબોળ ભર્યું છે. તેની અસર હતી. મોટાં ઘરોનો મોભી સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળો હોય તો જ તેને રજેરજની જાણ થાય. જેને બધી જાણ થાય અને બધી વાતો પચાવી શકે તે જ સાચો મોભી થઈ શકે, રહી શકે. આવી ગુપ્ત વાતોથી અંધારામાં રહેનારો મોભી કેટલીક વાર અકલ્પનીય હાનિ ભોગવતો હોય છે. બધી વાતનો વિશ્વાસ થાય પણ પ્રેમ અને કામનો વિશ્વાસ ન થાય. ક્યારે કોણ કોની તરફ ઢળી જાય તે કહેવાય નહીં.

વસ્તુપાળે ભુવનપાળની કદર તરીકે યુદ્ધમેદાનમાં વયજુકાનું વાગ્દાન કરી દીધું, “ભુવનપાળ! મારી બેન તને અર્પણ. આજથી તું મારો બેનેવી!” ભુવનપાળ તો માલિકની ઉદારતા ઉપર છક્ક થઈ ગયો. જે માલિક માથું કાપી નાખે તે માલિક સામે ચાલીને સગી બહેન અર્પણ કરે તે તો ઉદારતાની પરાકાષ્ઠા કહેવાય! પણ મોટા માણસોની મોટાઈ માત્ર જાહેરખબરો છપાવવાથી નથી મળતી. અને કદાચ મળે તો તે તકલાદી બનાવટી હોય.

યુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું, બંને પક્ષની સમાનતા ન હતી. એક તરફ વસ્તુપાળનું નાનું સૈન્ય અને બીજી તરફ શંખનું વિશાળ સૈન્ય. ભુવનપાળે ભારે પરાક્રમ બતાવ્યું, તેણે કેટલાય મહારથીઓને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા પણ અંતે તે શહીદ થઈ ગયો. વયજુકા પરણ્યા વિના જ રાંડી ગઈ. યોદ્ધાપણું સ્ત્રીઓના વૈધવ્ય સાથે જોડાયેલું હોય છે. યોદ્ધાની પત્ની વિધવા થવા માટે જ પરણતી હોય છે. પતિના ત્યાગ કરતાં પણ પત્નીનો ત્યાગ મોટો કહેવાય.

સામેની પ્રચંડ સેના આગળ યુદ્ધ જીતી શકાય તેમ ન હતું. વસ્તુપાળને પોતાના દુઃસાહસની ભૂલ સમજાવા લાગી, પણ હવે શું થાય?

એવામાં એક ચમત્કાર થયો. દરવાજામાંથી ઓચિંતાના સેંકડો યોદ્ધાઓ ‘હર હર મહાદેવ’ કહેતા નીકળી પડ્યા અને શંખની સેના સાથે તુમુલ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમની પ્રબળતાથી શંખની સેનાને ભાગવું પડ્યું. જહાજોમાં બેસીને બધા સમુદ્ર તરફ ભાગી છૂટ્યા. વસ્તુપાળનો જયજયકાર થઈ ગયો.

પણ આ નવી સેના આવી ક્યાંથી? ચમત્કાર થયો. બન્યું એમ હતું કે વસ્તુપાળે જે સાંઢિયો વધુ સેના મોકલવા ધોળકા મોકલ્યો હતો તે પાછો આવ્યો હતો, કારણ કે બધી સેના લઈને તેજપાળ મારવાડની ચઢાઈ રોકવા પાટણ ગયો હતો. ધોળકા ખાલી પડ્યું હતું પણ ધોળકામાં સોખૂ વાણિયણ વિફરી. તે વાણિયણમાંથી રાજપુતાણી થઈ ગઈ. હાથમાં તલવાર લઈને ચોકમાં ઊભી રહી. “હું લડવા જાઉં છું. મારો પતિ ઝટકે વેતરાતો હોય અને હું અહીં હવેલીમાં હીંચકે હીંચું તે ન બને.” સોખૂની હિંમત જોઈને જેતલબા બહાર નીકળ્યાં. અરે, જોતજોતામાં આખો દરબારગઢ તૈયાર થઈ ગયો. વીરતામાંથી વીરતા પ્રગટે અને કાયરતામાંથી કાયરતા પ્રગટે. બુંગિયો ઢોલ વાગવા માંડ્યો. ગામના જુવાનો નીકળ્યા. આ બધું અવ્યવસ્થિત સૈન્ય જતું હતું ત્યાં ભાગોળે નોકરી શોધતું મારવાડનું ચૌહાણોનું કટક પણ ભેગું ભળી ગયું. તે કસાયેલું અને અનુભવી સૈન્ય હતું. નોકરીની શોધમાં ધોળકા આવેલું અને આ પરિસ્થિતિ જોઈ એટલે તે પણ આપોઆપ જોડાઈ ગયું. મારમાર કરતું આ બધું ટોળું ખંભાત પહોંચ્યું અને શંખની સેના ઉપર તૂટી પડ્યું. ચૌહાણોએ રંગ રાખ્યો. વસ્તુપાળનો પરાજય વિજયમાં બદલાઈ ગયો. સોખૂ મંદમંદ હસી રહી હતી. તે માત્ર મોહિની કે કામિની જ ન હતી, પણ જરૂર પડે ત્યારે વીરાંગના પણ હતી.

ખંભાતની પ્રજા, શ્રેષ્ઠીઓ અને વિદ્વાનો વિજયી વસ્તુપાળને વધાવવા ઊમટી પડ્યાં. વસ્તુપાળે કહ્યું કે “આ વિજય મારો નહીં સોખૂનો છે.” લોકોએ બંનેને સજોડે વધાવ્યાં. સફળતામાં પત્નીને પૂરેપૂરી ભાગીદાર માનવી અને બનાવવી તે આદર્શ પતિનું લક્ષણ કહેવાય.

અને હા, ભુવનપાળના શબને વળગીને વયજૂકા ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી રડી હતી. યુદ્ધો વિલાપ વિનાનાં નથી હોતાં અને સ્ત્રીઓ તો વિલાપ કરવા જ સર્જાઈ હોય છે.

21-12-14

15. સાદિકને દંડ

દંડ વિના શાસન કરી શકાય નહીં. અને પરાક્રમ વિના દંડ કરવાની શક્તિ ન આવે. પરાક્રમ જન્મજાત હોય, કોઈનું આપેલું ન આવે. કદાચ આવે તો લાંબો સમય ટકે નહીં. ખરા સમયે ઊતરી જાય. એટલે રાજા પરાક્રમી હોવો જોઈએ. દંડનાં ચાર રૂપ કહી શકાય:

1. મુસ્લિમ દંડ, જેમાં ફૂરતાનો અતિરેક હોય. અંગછેદ કરવાં, ગળું ફૂરતાથી કાપવું, ચામડું ઉતરડાવવું વગેરે વગેરે અપરાધીને બહુ જ ફૂરતાપૂર્વક રિબાવી-રિબાવીને મારવો તે મુસ્લિમ દંડ કહેવાય. આના પરિણામે અપરાધો ઘણા ઓછા થઈ જાય.
2. પશ્ચિમી દંડ. પશ્ચિમી એટલે અંગ્રેજ વગેરેનો. અપરાધીને પોતાનો બચાવ કરવાની પૂરેપૂરી તક આપવી. વકીલો આપવા, લાંબી લાંબી મુદતો પાડવી. કેસ પુરવાર થાય તો જ દંડ આપવો. કેસમાં શંકા રહી જાય તોપણ અપરાધીને છોડી મૂકવો. જો દંડ થાય તો જેલમાં પણ યથાયોગ્ય સગવડો આપવી. પેરોલ પર છોડવા, માફી આપવી. અપરાધ પ્રમાણે સખત મજૂરી અને સાદી કેદ કરવી. મજૂરીનું મહેનતાણું આપવું. કેદી બીમાર થાય તો તેની તબીબી સારવાર કરવી, વગેરે વગેરે.
3. ક્ષત્રિયનો દંડ, આ દંડ પણ ફૂરતાવાળો ખરો. અપરાધીને શૂળી ઉપર ચઢાવવો, સંપત્તિ જપ્ત કરવી, દેશનિકાલ કરવો.
4. બ્રાહ્મણનો દંડ, આ દંડ પ્રાયશ્ચિત્ત-પ્રધાન હોય. જુદાજુદા અપરાધોનું જુદુંજુદું પ્રાયશ્ચિત્ત હોય. મોટા ભાગે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વસ્વીકૃત હોય. ઉપવાસ, વ્રતથી માંડીને તૃષાગ્નિ જેવી અગ્નિમાં બળી મરવું વગેરે વગેરે.
5. વાણિયાદંડ, આ દંડ ધીમો અને ઠંડો હોય. પ્રત્યક્ષ ફૂરતા ન દેખાય પણ ધીમી ફૂરતા ખરી. અહિંસા અને હિંસાનું મિશ્રણ થાય.

ખંભાતનો જે ઉધામો થયો તેનું મૂળ કારણ સાદિકમિયાં જ હતા. આ અરબી વ્યાપારીએ પહેલાં તો ખંભાતને ચૂસ્યું અને લૂંટ્યું. પછી આ જ વ્યાપારી ભરૂચના શંખને લઈ આવ્યો અને યુદ્ધ કરાવ્યું. એ તો સારું થયું કે ખરા સમયે મારવાડના ચૌહાણો આવી ગયા અને યુદ્ધ જીતી જવાયું. જો ચૌહાણો ન આવ્યા હોત અને સોખૂએ લોકજાગૃતિ ન કરી હોત તો કદાચ ખંભાત ખોવું પડત.

ધીરેધીરે યુદ્ધવિજયનો ઉત્સાહ શમવા લાગ્યો. ઉત્સાહ કાયમ ટકતો નથી. તેને ટકાવી રાખવા સમય-સમય ઉપર ઈજેકશનો આપવાં પડે. કેટલાક ધર્મગુરુઓ ઉત્સાહ ટકાવી રાખવા વારંવાર સમૈયા કરતા હોય છે. ભક્તોમાં મોટો ભાગ ભોજનભક્તોનો હોય છે. ભોજનભક્તો સમૈયાની રાહ જોતા રહે છે. મોટું ટોળું આવા લોકોનું હોય છે. બીજા લોકો માનભૂખ્યા હોય છે. જનસમૂહ વચ્ચે તેમની માનભૂખ સંતોષાય તો ધનની થેલી ઢીલી કરવામાં વાર નથી લગાડતા. ત્રીજા પરસ્પરની ઓળખાણ – મૈત્રી વધારવાની અપેક્ષાવાળા હોય છે જેથી વ્યાપાર વધે અને સગપણો થાય. આમ બહુમુખી અપેક્ષાઓ પૂરી થતી હોવાથી લોકટોળાં ભેળાં કરી શકાય. આમાં ખરેખર સાચા ભક્તો બહુ દુર્લભ હોય, પણ આમ કરવાથી અને પ્રવચનોમાં વ્યક્તિમહિમા ગાવાથી લોકોમાં ઉત્સાહ ટકી રહે છે.

ખંભાતમાં બધું થાળે પડી ગયું. યુદ્ધ જીતવું એ પરાક્રમનું કામ કહેવાય પણ યુદ્ધ જીત્યા પછી બધું રમણભમણ થઈ ગયું હોય તેને થાળે પાડવું એ ડહાપણનું કામ કહેવાય. થાળે પાડ્યા વિના પ્રજાને શાંતિ ન મળે. ખાસ કરીને અપરાધીઓને દંડ દીધા વિના બધું થાળે ન પડે. ખરો અપરાધી તો સાદિકમિયાં હતો. તે તો પોતાના વહાણમાં દૂર દરિયામાં નિશ્ચિંત ઊભો હતો. તે વિજયની વાટ જોતો હતો. જે જીતે તેના પક્ષમાં પોતે હતો તેવો દેખાવ કરવાનો હતો. લુચ્ચા અને કાયર લોકો દૂધમાં અને દહીંમાં એમ બંને જગ્યાએ પગ રાખતા હોય છે. ભરૂચના શંખના પરાજયથી તેને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેને નવાઈ લાગતી હતી કે આ વાણિયો જીતી કેમ ગયો? હવે તે વસ્તુપાળમાં ભળી જવાની તક શોધતો હતો. કેટલાક લોકો ઊગતાને જ પૂજતા હોય છે. આથમતાને છોડી દેતાં વાર ન કરે. તેમની પ્રતિબદ્ધતા કોઈની સાથે નથી હોતી. આવા તકભોજી લોકોના ચક્કરમાં આવનારા કાં તો ભોળા હોય છે કાં પછી ભોટ હોય છે.

સાદિકને તક મળી ગઈ. વસ્તુપાળે ખંભાત આવવાનું માનપૂર્વક આમંત્રણ મોકલ્યું. તે રાજીરાજી થઈ ગયો. પોતાનું જહાજ લઈને તે બંદરે આવ્યો અને વસ્તુપાળને દૂરથી પગે લાગતો-લાગતો મળ્યો. વસ્તુપાળે તેને આવકાર આપ્યો. લોકોને નવાઈ લાગી. આવા અપરાધીને આવકાર અપાય નહીં. આ રાક્ષસ ફરીથી ખંભાતને ચૂસવાનું અને લોકોને રંજાડવાનું ચાલુ કરી દેશે. તેવી આશંકા સૌને

જાગી.

થોડા દિવસ જવા દઈને વસ્તુપાળે તેના હિસાબના ચોપડા તપાસ્યા. તેની પેઢી અને ગોડાઉનો ઉપર દરોડા પાડ્યા. કરોડો રૂપિયાનો ગોઠાળો પકડ્યો. તે સરકારી કર ખાઈ જતો હતો અને પોતે કર ચૂકવતો ન હતો, તે છતું થયું. સરકારી ચોરી જ્યારે પકડાય ત્યારે મુદ્દલ હોય તે પણ જપ્ત થઈ જાય. સાદિકની બધી સંપત્તિ જપ્ત થઈ ગઈ. પહેરેલાં કપડાં સિવાય કશું ન રહ્યું. પડતી દશા જોઈને તેની ઘણી પત્નીઓ અરબસ્તાન ચાલી ગઈ. સાદિકને પક્ષાઘાત થઈ ગયો. પાછલી જિંદગી તે ભીખ માગીને જીવતો રહ્યો. બહુ ભૂંડી દશામાં તેને મરવું પડ્યું. આને વાણિયાદંડ કહેવાય. લોકો રાજી થયાં. કોઈને કશો શોક ન લાગ્યો.

21-12-14

શિવાલયની સ્થાપના

શાસન એકલા દંડથી નથી ચાલતું. એકલો દંડ પ્રજામાં અસંતોષ જગાડે છે. અસંતોષમાંથી વિદ્રોહ થાય અને વિદ્રોહથી વિપ્લવ થાય. એટલે શાસન ચલાવવા માટેનું બીજું અનિવાર્ય તત્ત્વ કદરદાની છે. રાજાએ ગુણવાનો, વિદ્વાનો, કવિઓ, અને સુકર્મીઓની અવારનવાર કદર કરતા રહેવું જોઈએ. આમ કરવાથી ગુણવાનો, વિદ્વાનો, કવિઓ, સુકર્મીઓ વધે છે.

આ બધા મળીને રાજ્યને ખીલવે છે. ખીલેલું રાજ્ય શોભા પામે છે. તુંડમિજાજી રાજા આડેધડ બધાને દંડ આપે તો પ્રજામાંથી કીમવર્ગ રાજ્ય છોડીને ભાગી જાય છે. કીમવર્ગ વિના રાજ્ય મુરઝાઈ જાય છે. તેથી તે બેડોળ લાગે છે.

યુદ્ધમાં અમાપ વીરતા બતાવનારની કદર થવી જોઈએ. અને આવી જ રીતે ગુણવાન, વિદ્વાન, કવિ, કલાકાર, લોક-કાર્યકર્તા વગેરેની પણ કદર થવી જોઈએ. રાજાઓ કદરરૂપે જાગીર આપતા. અંગ્રેજો ઇલકાબ આપતા. જેને જાગીર કે ઇલકાબ આપવામાં આવતો તે શાસકને વફાદાર થઈ જતો. વફાદારી પણ સ્વયંભૂ: અને ખરીદાયેલી એમ બે પ્રકારની હોય છે. જેની સ્વયંભૂ: વફાદારી હોય છે તે ઉચ્ચ ખાનદાન વ્યક્તિ હોય છે. જેની ખરીદાયેલી વફાદારી હોય છે તે મધ્યમ હોય છે. ખાનદાની અને મધ્યમ પ્રકારના સહયોગીઓ વિના શાસન કરી શકાય નહીં. વ્યક્તિ ગમેતેવી સમર્થ હોય તોપણ એકલી-અતડી પડી જાય.

સાદિકની હવેલીની જપ્તી કરવામાં આવી, તેમાં ત્રણ ઓરડા ભરીને ધૂળ નીકળી. બધાને નવાઈ લાગી. સાદિકે આ ધૂળનો સંગ્રહ કેમ કર્યો હશે? પછી અનુભવી લોકોએ બતાવ્યું કે આ તેજમનુરી ધૂળ છે. જેમાંથી સોનું બને છે. એક વાર અગ્નિના સંપર્કમાં આવતાં જ તેમાંથી સોનું થઈ ગયું હતું. દરિયાના કેટલાક ભાગમાં આવી તેજમનુરી રેતી મળી આવતી હોય છે. આ રેતીમાંથી અઢળક સોનું બનાવવામાં આવ્યું. રાજા વીરધવલ કહે કે “આ સોનું વસ્તુપાળનું” અને વસ્તુપાળ કહે કે “ના ના, આ સોનું તો રાજ્યનું કહેવાય મારું નહીં.” બંનેમાં રક્તક જામી. સામે ચાલીને આવતા સોનાને લાત મારી દેનાર વસ્તુપાળ ઉચ્ચ ખાનદાનીનો જ હોય. તેની નસોમાં કુંવરબાઈનું લોહી વહેતું હતું. નાની-નાની વસ્તુઓ માટે દાનત બગાડનારા નોકરો માગીને કે પછી ચોરીને વસ્તુઓ લઈ લેતા હોય છે. પણ તે કદી માલિકના વિશ્વાસપાત્ર થઈ શકતા નથી. વિશ્વાસપાત્ર થયા વિનાની નોકરી વેઠ જ કહેવાય.

અંતે વસ્તુપાળે એ સોનાના ઢગલાનો ઉપયોગ શોધી કાઢ્યો. અમર શહીદ ભુવનપાલની સ્મૃતિમાં એક ભવ્ય શિવાલય બનાવવું અને તેમાં શિવની પ્રતિમા પધરાવવી.

રાજા વીરધવલને નવાઈ લાગી. વસ્તુપાળ જૈન હોવા છતાં શિવાલયની સ્થાપના કેમ કરી રહ્યો છે? આ તેની બીજી ખાનદાની કહેવાય. સંકુચિત અને સંકીર્ણ મનોવૃત્તિના સાંપ્રદાયિકો પોતાના સાંપ્રદાયિક કૂંડાળામાં જ રમતા રહે છે. બહાર નીકળી શકતા નથી. વસ્તુપાળ આવા કૂંડાળાથી મુક્ત છે. તેણે જિનાલય નહીં પણ શિવાલયમાં સોનું વાપરવાની પ્રેરણા આપી કારણ કે ભુવનપાલ શિવભક્ત હતો.

રાજાને વસ્તુપાળનો વિચાર ગમ્યો. અને એક સમય પગચાંપી કરનારો ગોલો છોકરો ભુવેણો – જેને પાછળથી ભુવનપાલ બનાવવામાં આવ્યો હતો, જેણે ખંભાતના યુદ્ધમાં શહીદી વહોરી હતી તે – ભુવનપાલની સ્મૃતિમાં ભવ્ય પ્રાસાદ બનાવી તેમાં રુદ્રની પ્રતિમા પધરાવવામાં આવી.

ધન્ય છે રાણાને અને વસ્તુપાળને. જે નાના માણસોને મોટા બનાવે છે તે જ સાચા મોટા હોય છે.

17. વનસ્થળી વિજય

વ્યક્તિ અને પ્રજાનાં બે રૂપ હોય છે. એક કાંટાવાળી પ્રજા અને બીજી કાંટા વિનાની પ્રજા. જે વેરનો કાંટો સંઘરી રાખે અને મોકો મળતાં બદલો લે તેને કાંટાવાળી પ્રજા કહેવાય. જે લોકો વેરનો કાંટો જ ન રાખે અને કદાચ રાખે તો સમય જતાં કાંટો નીકળી જાય, બધું ભૂલી જાય તે કાંટા વિનાની પ્રજા કહેવાય. આવી પ્રજા વેર-ઝેર વિનાની થઈને જીવે અને સારી પ્રગતિ કરે. પણ આવી પ્રજાનો ઇતિહાસ ન હોય. આવી સમાધાનકારી પ્રજાના પાળિયા ન હોય, હવેલીઓ હોય.

વનસ્થલીના વાઘેલા વંશમાં જેતલબા પાટણના રાણા વીરધવલ સાથે પરણાવ્યાં હતાં. રાણો પાટણ રહે પણ ધોળકાની જાગીરનો વહીવટ જેતલબાના ભાઈ સાંગણજીને સોંપેલો. સાંગણજીએ પ્રજા ઉપર અત્યાચાર કરવા માંડ્યા અને મહાજનને ભારે ત્રાસ આપવા માંડ્યો. નાની હાટડીનો વ્યાપારી તેજપાળ વીફ્યો અને તેણે મહાજનને સંગઠિત કરીને સાંગણજીને ધોળકાથી ભગાડી ધોળકાનો વહીવટ સુધારી દીધો. પાટણથી જેતલબા આવ્યાં અને ધોળકાને લૂંટીને બધી સંપત્તિ લઈ જનાર સાંગણજી પ્રત્યે ધિક્કાર વ્યક્ત કર્યો. તેણે બદલો લેવા વનસ્થલીને ભાંગવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ વાત પહેલાં આવી ગઈ છે પણ ખંભાત અને બીજા ઉપદ્રવોની જંજાળમાં વાત ભુલાઈ ગઈ. અતિ આનંદમાં અથવા અતિ દુઃખમાં મહત્ત્વની વાત ભુલાઈ જતી હોય છે. માણસ નવરો પડે ત્યારે જૂની સ્મૃતિઓ તાજી થાય. જેતલબા નવરાં પડ્યાં અને વનસ્થલી ભાંગવાની વાત તાજી થઈ. જે કાંટો કાળજામાં વર્ષો પહેલાં ઘૂસ્યો હતો તે નીકળ્યો ન હતો, તે પાકી ઊઠ્યો. પાકેલા ગૂમડા કરતાં પણ પાકેલો કાંટો બહુ પીડા આપે.

એવામાં વસ્તુપાળને એક શ્રદ્ધા ઇચ્છા જાગી. ઇચ્છા પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે અને તેના હજારો પ્રકારો છે. જે માણસ જેવો હોય તેને તેવી ઇચ્છાઓ જાગે. આ બધી ઇચ્છાઓમાં એક ધર્મઇચ્છા પણ હોય છે. ધર્મઇચ્છાનું મૂળ શ્રદ્ધા હોય છે તેથી તેને શ્રદ્ધાઇચ્છા કહી શકાય. લગભગ બધા ધર્મોમાં એક સર્વોચ્ચ પુણ્યકર્મ અને સર્વાધમ પાપકર્મ હોય છે. હિન્દુધર્મમાં સર્વોચ્ચ પુણ્યકર્મ ‘યજ્ઞ’ છે. અને પાપકર્મ બ્રહ્મહત્યા તથા ગૌહત્યા છે.

જૈનોમાં સર્વોચ્ચ પુણ્યકર્મ સંઘ કાઢવો તથા જિનાલય બંધાવવું છે અને પાપકર્મ હિંસા છે.

ઇસ્લામમાં સૌથી મોટું પુણ્યકર્મ જેહાદ છે અને પાપકર્મ કુફ્ર છે. ખ્રિસ્તીધર્મમાં સર્વોચ્ચ પુણ્યકર્મ બાપતિસ્મા અર્થાત્ ઈશુની શરણાગતિ છે અને પાપકર્મ બાઈબલનો આજ્ઞાભંગ છે. આ બધું મેં મારા મનથી લખ્યું છે. આમાં ફેરફાર હોઈ શકે છે.

વસ્તુપાળને સંઘ કાઢવાની શ્રદ્ધા ઇચ્છા થઈ. સેંકડો-હજારો શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ, સાધુ-સાધ્વીઓ પગપાળા સાથે ચાલીને પ્રસિદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરે. સંઘ કાઢનાર એક જ શ્રાવક બધો ખર્ચ ઉઠાવે. વાજતે-ગાજતે, રમતાં-જમતાં, સેંકડો તંબુઓમાં ઉતારો કરતાં નરનારીઓ યાત્રા કરે એ દૃશ્ય વિરલ કહેવાય. આ સંઘ કાઢનારાઓને મહાજન ‘સંઘવી’ પદવી આપે. જેમ હજ કરનારને ‘હાજી’ કહેવાય તેમ. એટલે આજના સંઘવી અટકવાળા બધાના પૂર્વજોએ સંઘ કાઢ્યો હશે.

મોટા ભાગનાં તીર્થો સૌરાષ્ટ્રમાં. દ્વારકા, સોમનાથ, ગિરનાર, પાલિતાણા વગેરે પ્રાચીન અને અર્વાચીન તીર્થો સૌરાષ્ટ્રમાં. ગુજરાતમાં પ્રાચીન તીર્થ એકે નહીં. ડાકોર – પાવાગઢ વગેરે પ્રાચીન ન કહેવાય. હા, અંબાજી પ્રાચીન કહેવાય. એટલે સૌરાષ્ટ્રને તીર્થભૂમિ પણ કહેવાય. આમ તો તે વીરભૂમિ, સંતભૂમિ, ડાકુભૂમિ, કવિભૂમિ અને સિંહભૂમિ પણ કહેવાય છે. ગાંધી – દયાનંદ સૌરાષ્ટ્રના તો જિન્ના પણ સૌરાષ્ટ્રના જ કહેવાય. જેને એકસાથે સારું-નરસું બધું જ જોવું હોય તેણે પગપાળા સૌરાષ્ટ્રનો પ્રવાસ જરૂર કરવો.

વસ્તુપાળની ઇચ્છાને પરિવારે સમર્થન ન આપ્યું. પુણ્યકાર્યમાં વિરોધ કરવો તેને પાપ માન્યું છે. પણ પુણ્યકાર્ય પણ વિઘ્નરૂપ થવાનું હોય તો તેને રોકવું એ હહાપણ કહેવાય.

કુંવરબાઈના પરિવારમાં અત્યારે સૌથી ડાહ્યા માણસ અનોપ વઢુ હતી. નાની હતી, કાળી હતી પણ ડાહી હતી. તેણે બધાંને સંઘ કાઢવાનાં ભયસ્થાન બતાવ્યાં. સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાં શત્રુઓ છે. ખાસ કરીને વનસ્થલીના વાળા - ચુડાસમા તો ગુજરાત ઉપર કરડી નજર રાખીને બેઠા છે. આવી સ્થિતિમાં તે બધા સંઘને પાર પડવા નહીં દે. અનોપની વાત સૌના ગળે ઊતરી. ડાહ્યાં માણસો જિંદી ન હોય. જે જિંદી ન હોય તેને સમજાવતાં વાર ન લાગે.

સૌએ મળીને નક્કી કર્યું સંઘ હમણાં કાઢવો નહીં. પહેલાં જેતલબાની રાજકીય ઈચ્છા પૂરી કરવી. વનસ્થલીને ભાંગવી. સગાભાઈઓના રાજ્યને જીતી લેવું. સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ગુજરાતની આજ ફરી વળે પછી સંઘ કાઢવો.

પણ વનસ્થલી ભાંગવી કેવી રીતે? તેજપાળ પ્રત્યક્ષ યુદ્ધના પક્ષમાં ન હતો. વીરધવલ સામીછાતીએ યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવવા માગતો હતો. બંને વચ્ચે મતભેદ હતો. ક્ષત્રિય પરાક્રમી તો હોય પણ વ્યૂહબાજ ઓછો હોય કે ન પણ હોય. તે આવેશમાં આવીને ધીંગાણાં ખેલી જાણે. વાણિયો વ્યૂહ બનાવે. આવેશ તો હોય જ નહીં. ટાઢા પાણીએ ખસ જતી હોય તો પછી ઊના પાણીની શી જરૂર?

તેજપાળે વ્યૂહ ઘડી લીધો. જેતલબાએ પુત્ર વિરમદેવને લઈને એકલાં વનસ્થલી જવું. ચામુંડારાજ અને સાંગણજી એમ બંને ભાઈઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવો. રાણા વીરધવલે ઓચિંતાના સેના સાથે નગરપ્રવેશ કરી નગર જીતી લેવું. વસ્તુપાળ કે તેજપાળે આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવો નહીં. એકલા વીરધવલની બહાદુરીથી વિજય મેળવવો.

તેજપાળને આ યોજના ગમી નહીં, પણ જેતલબા આગળ લાચાર બન્યો.

અંતે વ્યૂહ રચાયો. જેતલબાએ એકલા કુંવર વિરમદેવને લઈને પિયર વનસ્થલીમાં જઈ વિશ્વિ કરવી. વીરધવલે ખંભાતથી સમુદ્રના માર્ગે સેના લઈને વનસ્થલી પહોંચવું, તેજપાળને જરૂરી કામ હોવાથી ચંદ્રાવતી જવું, વસ્તુપાળે ધોળકામાં જ રહેવું.

વ્યૂહ પ્રમાણે જેતલબા વેલડામાં બેસીને પાંચ વર્ષના વિરમદેવ કુંવર સાથે વનસ્થલી પહોંચ્યાં. ચામુંડારાજ અને સાંગણજીએ બંનેએ બહેનને દર-દાગીના પહેર્યા વિના કશા શણગાર વિના અડવી આવેલી જોઈને ચિંતા કરી. સ્ત્રીઓ આભૂષણપ્રેમી હોય છે. ખાસ કરીને પિયરમાં જાય ત્યારે લચી પડે તેટલા દાગીના પહેરે. પણ જેતલબાના શરીર ઉપર વાલની વીંટીયે ન હતી. તેથી સૌને શંકા થઈ કે નક્કી રાણાએ કાઢી મૂક્યાં હશે. ત્યારે પતિપત્નીને ગમેત્યારે કાઢી મૂકી શકતો. કાઢી મુકાયેલી સ્ત્રીનો આશરો તેનું પિયર થાય અથવા કૂવો થાય. ત્રીજી કોઈ જગ્યા જ ન હતી.

મોટો ભાઈ ચામુંડા ખબરઅંતર પૂછવા વેલડા નજીક આવ્યો, પણ સાંગણજી દૂર રહ્યો. આંગણે આવેલા અતિથિ પ્રત્યેનું માનસન્માન દોડીને તેની નજીક જવાથી, ભેટવાથી, હાસ્યથી થતું હોય છે. જેણે માનસન્માન આપવું જ ન હોય તે નજીક જ ન જાય. મોઢું ફેરવે અથવા ઉપેક્ષા કરે. ચામુંડે પ્રેમભાવ બતાવ્યો, પણ સાંગણે તો ઉપેક્ષા જ કરી.

અંતે સાંગણ પણ ઉપેક્ષાભાવથી કાંઈક બોલવા આવ્યો. ભાઈ-બહેન વચ્ચે તરત જ ચક્રમક ઝરી ગઈ. ચક્રમક પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. જેતલબાએ તરત જ ધોળકા પાછા જવા વેલડું જોડાવ્યું. ઘણાં વર્ષે આંગણે આવેલી બહેન કશું ખાધાપીધા વિના, ભૂખીતરસી તરત જ પાછી નીકળી જાય એ બેહદ લજજાજનક કહેવાય, પણ ઉગ્ર સ્વભાવના રાજપૂતો આવું કરી બેસતા હોય છે. રાત પડી ચૂકી હતી. વંથળીના બધા દરવાજા બંધ થઈ ગયા હતા પણ જેતલબાના વેલડાને બહાર નીકળવા ગિરનાર દરવાજો ખોલવામાં આવ્યો. જેવો દરવાજો ખોલ્યો કે તરત જ બહાર સંતાઈને ઊભેલું રાણા વીરધવલનું સૈન્ય પૂરની માફક અંદર ધસી આવ્યું અને યોજના પ્રમાણે બધા દરવાજા કબજે કરી લીધા. રાણા વીરધવલની સેના રાજગઢના ચોકમાં પહોંચી ગઈ. આ ઓચિંતાના હુમલામાં ચામુંડા અને સાંગણજીને કશી તૈયારી કરવાનો મોકો જ ન મળ્યો. પણ સાંગણજીએ એક ચતુરાઈ કરી લીધી. જેતલવાળાના પાંચ વર્ષના કુંવર વીરમદેવને બંધક બનાવી દીધો. અગાસીમાં પોતાની સાથે બતાવ્યો અને કુંવર માટે વિલાપતી જેતલબાને ધમકી આપી કે ચૂપચાપ બધાં પાછાં ચાલ્યાં જાવ નહીં તો કુંવરનું ગળું કાપી નાખીશ. બંધકયુદ્ધ રમતાં આવડે તો વિપક્ષને સરળતાથી હરાવી શકાય છે. તેની પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવી

શકાય છે.

વીરધવલની સેના થંભી ગઈ. બધાના જીવ તાળવે ચોંટ્યા. હવે શું કરવું? કુંવરને બચાવવા ગમેતે કરવું પડે તે કરવું જ જોઈએ. કુંવર ઉપર અગાસીમાં ચીસાચીસ કરતો હતો, “મને બચાવો મને બચાવો.” આવા સમયે માનું હૃદય દ્રવી ઊઠે તે સ્વાભાવિક છે પણ ઊલટું થયું. જેતલબા ખરા રૌદ્રરૂપમાં આવી ગયાં. પોતાની સેનાને “જય ગુજરાત” બોલીને જે થવું હોય તે થાય પણ યા હોમ કરીને કૂદી પડવા લલકારી. બંધકયુદ્ધમાં નમતું જોખનાર પણ આતંકવાદીઓને વારંવાર આવું કરવા પ્રોત્સાહિત કરતો હોય છે. પણ મન કઠોર કરીને બચાવાય તેટલા બંધકોને બચાવી બાકીની શહીદી સ્વીકારી લેનાર કાયમનો વિજયી થતો હોય છે. બંધક બનાવનાર આગળ કોઈ પણ ભોગે ઝૂકી જવાય નહીં. આવું મક્કમ વલણ જ અંતે વિજય અપાવતું હોય છે.

રાણીની મક્કમતાથી મક્કમ બનેલો વીરધવલ સેના સાથે હવેલી ઉપર તૂટી પડ્યો. ભારે ઝપાઝપીમાં ચામુંડ અને સાંગણનો વધ કરી નાખ્યો. પણ કુંવર ક્યાં? કુંવર અને રાણી બંને ગુમ થઈ ગયાં હતાં. તે જીવતાં હતાં કે તેમને મારી નાખવામાં આવ્યાં હતાં તેની કશી ખબર પડતી ન હતી. યુદ્ધમાં તો વિજય મળ્યો પણ રાણી અને કુંવર બંને ખોવાં પડ્યાં. બલિદાનો વિનાનું યુદ્ધ હોતું નથી. યુદ્ધોમાં બલિદાનો સ્વીકારવા અને સહન કરવાની ક્ષમતા પણ હોવી જોઈએ.

ત્રીજા દિવસે વીરધવલે વિજયસભા ભરી પણ તે શોકસભા પણ હતી. ‘હવેલી લેતાં ગુજરાત ખોવા’ જેવી સ્થિતિ હતી સાંગણીજીના ત્રાસથી મુક્ત થયેલી વનસ્થલીની પ્રજા હેકડેઠઠ ચોકમાં ભરાઈ હતી. વિજયી રાણા લોકોના હર્ષનાદ વચ્ચે રોતો હતો. રાણી અને કુંવર વિનાનો વિજય પરાજય જેવો લાગતો હતો. એવામાં દૂરથી તેજપાલને આવતો જોયો. તેની સાથે રાણી અને કુંવર બંને હતાં. વીરધવલ વિસ્ફારિત નેત્રે જોઈ રહ્યો. આખી સભા જયકારાથી ગર્જી ઊઠી. બધાને નવાઈ લાગી. પણ બન્યું એવું હતું કે પહેલેથી જ મારવાડી વૈદરાજના રૂપમાં તેજપાળે રાજમહેલમાં જગ્યા મેળવી લીધી હતી. જ્યારે બરાબર યુદ્ધ જામ્યું ત્યારે ચાલાકી અને પરાક્રમ બતાવીને તેણે કુંવરને સાંગણજી પાસેથી આંચકી લીધો હતો અને રાણીબાને પણ પોતાના હાથમાં કરી લીધાં હતાં. જેમ મત્સ્યવેધ કર્યા પછી ભીમે દ્રૌપદીનું હરણ કરીને દ્રૌપદીનો કબજો કરી લીધો હતો તેમ તેજપાળે પણ રાણીબા અને કુંવરનો કબજો કરી લીધો હતો. યુદ્ધકાળમાં બાળકો અને સ્ત્રીઓનું યુક્તિપૂર્વક જતન કરવું જોઈએ. નીચ શત્રુ તેમની સાથે દુર્વ્યવહાર કરી શકે છે.

વનસ્થલીના યુદ્ધમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળને સાથે નહીં લાવનાર રાણાનું માન રાખવા તેજપાળ ચંદ્રાવતી ચાલ્યો ગયો હતો. પણ ખરેખર તો વૈદના રૂપમાં વનસ્થલીમાં રાજગઢમાં ગુપ્તરીતે દાખલ થઈ ગયો હતો. તેણે જ રાણીબા અને કુંવરને બચાવી લીધાં હતાં.

આ વખતે એક વૃદ્ધ ચારણે મન મૂકીને વીરધવલના દુહા લલકાર્યા. અત્યાર સુધી ચામુંડરાય તથા સાંગણજીના રોટલા-દુહા લલકારતો હતો. તેને હવે સાચા દુહા લલકારવાનો ઉમળકો જાગ્યો. કવિને પણ પેટ તો હોય જ છે. પણ જ્યારે તે દિલથી દુહા કરે ત્યારે અંગેઅંગ ખીલી ઊઠે છે.

18. અનોપની ઉદારતા

બધા ધર્મોમાં દાનનો મહિમા રહેતો જ હોય છે. દાનનું મૂળ ઉદારતા છે. ઉદારતા સ્વભાવનો ગુણ છે. જે જન્મજાત હોય છે. જે ઉદાર નથી હોતા તે મોટા ભાગે લોભિયા હોય છે. જે લોભિયા હોય છે તે વ્યવહારમાં લુખ્યા હોય છે. લુખ્યાની કીર્તિ ન હોય. ધન હોવા છતાં પણ જે લુખ્યાગીરી કરે તેની અપકીર્તિ હોય. અપકીર્તિ જીવનને કાળું મેંશ જેવું કરી નાખતી હોય છે. બધાને કીર્તિ ગમે છે. કારણ કે કીર્તિ માણસને ઊજળો બનાવે છે. ઉદારતાથી આપેલું દાન ઊજળું હોય છે. દાનના ચાર સ્તર હોય છે:

1. સ્વજનલક્ષી. 2. સ્વજ્ઞાતિલક્ષી, 3. સ્વસંપ્રદાયલક્ષી અને 4. સર્વલક્ષી.

સર્વલક્ષી દાન એ જ માનવતાલક્ષી દાન કહેવાય, તે જ સાચું દાન કહેવાય.

યુસ્ત સાંપ્રદાયિક લોકો દાન આપે પણ માત્ર ને માત્ર પોતાના સંપ્રદાય પૂરતું જ. સંપ્રદાય બહાર કોડીએ ન આપે. તે જમણવાર કરે, છાત્રાલય કરે, શાળા કરે, ધર્મશાળા કરે બધું કરે પણ માત્ર ને માત્ર પોતાના સંપ્રદાય પૂરતું જ કરે. બીજાને પેસવા પણ ન દે. કરોડોના ભવ્ય મંદિરો અને ભોજનશાળાઓ હોય માત્ર પોતાના સંપ્રદાય માટે જ. બીજાને પાણીનો ગ્લાસ પણ ન મળે. આવી યુસ્તતા ધર્માચાર્યોના સંકુચિત ઉપદેશોથી આવતી હોય છે. કારણ કે ધર્માચાર્ય અનુયાયીઓને ઘડતા રહે છે. તે સુડોળ પણ ઘડે અને બેડોળ પણ ઘડે. શીખોનો ગુરુદ્વારો લંગર – ભોજનાલય વિનાનો ન હોય, પણ જમવાની બધાને છૂટ. પાછો કશો ભેદ નહીં. તેમનું સૂત્ર છે “પંગત ઔર સંગત એકસમાન.” કેટલાક સંપ્રદાયોમાં પંગત અને સંગત બંનેમાં ચારચાર ભેદો હોય વી. વી. આઈ.પી., વી.આઈ.પી., સામાન્ય અને અધમ. આવાં મંદિરો સોનેમઢ્યાં હોય તોપણ ત્યાં ભગવાન ન હોય, હોય તો ધર્મનો અને ભગવાનનો વ્યાપાર હોય.

જૈન વાણિયા સાધર્મ્ય ભક્તિ ઉપર બહુ ભાર મૂકે. તેમનું બધું આયોજન લગભગ જૈનલક્ષી હોય. જૈનેતરને કશો લાભ ન મળે અથવા બહુ ઓછો મળે.

પણ અનોપ જુદી માટીની કન્યા હતી. તે જૈન હોવા છતાં કટ્ટર ન હતી. ઉદાર હતી. ઉદારતાનો વારસો તેને માતા-પિતા તરફથી મળ્યો હતો. આમ તો સાસરા પક્ષમાં પણ બધાં ઉદાર જ હતાં. કટ્ટર સંપ્રદાયોમાં આવી ઉદારતાનો કોઈ-કોઈ જ બેટ મળી આવતો હોય છે.

અનોપ ઘણી વધારે રસોઈ કરે. તેનો હાથ ભારે, કદી ખૂટે જ નહીં. મોટાં ઘરોમાં મહેમાનો તો હોય જ. કોઈને જમ્યા વિના જવા ન દે. આગ્રહ કરીને રોકે અને આગ્રહ કરીને જમાડે. મહેમાનોને જમાડવા એ તો કર્તવ્ય થઈ જાય. મને કે કમને જમાડવા જ પડે. પણ અનોપ તો ગરીબ-દુઃખી-લાચારને પણ જમાડે. નાત-જાત ન પૂછે. જૈન હોય, હિન્દુ હોય કે મુસ્લિમ હોય બધાને જમાડે. અનોપ અન્નપૂર્ણાનો અવતાર બની ગઈ. વળી આ કામ નોકરો દ્વારા નહીં પોતાની જાતે જ કરે. જાતે સેવા કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે. પ્રભુ નામસ્મરણ અને સેવા આ બે સાધનોથી મનને શુદ્ધ કરનારું મોટું સાધન નથી. ગુફામાં કે રૂમમાં પુરાઈ રહેવા કરતાં જે સેવા અને સ્મરણ નમ્રતાથી કરે છે તેમનાં મન વધારે નિર્મળ હોય છે.

એક દિવસ તેની ભોજનશાળામાં એક સોમપુરા સલાટ આવી ચઢ્યો. નદી અને સરોવરમાં કેટકેટલાં પક્ષીઓ પાણી પીવા આવે તેની કલ્પના જ મીઠી છે કારણ કે પક્ષીઓ તરસ્યાં છે, પાણી આપોઆપ તેમને ખોળે છે. જેના આંગણે પાણીનો પ્યાલોય કોઈને નથી મળતો ત્યાં ચકલુંચ નથી ફરકતું. ભલેને આલીશાન હવેલી જ કેમ ન હોય. ભૂખ્યાં-તરસ્યાં જીવો હવેલી જોઈને નથી આવતાં અન્નજળ જોઈને આવતાં હોય છે. અનોપના ઘરમાં અન્નના ભંડાર ભર્યા છે. તેથી ધોળકામાં જે વટેમાર્ગુ આવે તે અનોપના ત્યાં જમવા જરૂર આવે. અન્નથી કીર્તિ જેટલી ઉજ્જવળ થાય તેટલી બીજા કોઈથી ન થાય. કીર્તિની સુવાસ અત્તર કરતાં પણ વધારે હોય છે. ગુજરાતમાં અનેક જ્ઞાતિઓ બાપદાદાનો પરંપરાનો ધંધો કરતી રહે છે. તેમાંની એક જ્ઞાતિ સોમપુરા સલાટોની. મૂળમાં આ લોકો બ્રાહ્મણ હતા, પણ કાળક્રમે

શિલ્પી બન્યા. એવા શિલ્પી બન્યા કે તેમનાં શિલ્પો જોઈને મોઢામાં આંગળાં નાખી દેવાય. ભારત ભલે ત્યાગની વાતો કરે પણ પ્રકૃતિથી તે ધનપૂજક દેશ છે. તેથી ધનવાનોનાં નામ અમર થાય છે. કલાકારોને કોઈ યાદ પણ નથી કરતું. તાજમહેલ શાહજહાંથી ઓળખાય છે, તેના શિલ્પકારનું ક્યાંય નામ પણ જોવા નથી મળતું. આપણા કરતાં પશ્ચિમ વધુ કલાપૂજક છે. ધનવાનો કરતાં કલાકારોનાં નામો વધુ મોટા અક્ષરે લખાય છે. આપણે કવિતા, કલા અને સાહિત્ય ખરીદીએ છીએ અને તે પણ કડદા કરીને, કલાકારને નિયોવી-નિયોવીને કસ કાઢીને કલા ખરીદાય છે. કારણ કે પૈસો વાણિયા પાસે છે અને વાણિયો કડદા વિનાનો ભાગ્યે જ હોય. હોય તો ધન્ય થઈ જાય.

સોમપુરા સલાટને જોઈને અનોપને પોતાના દેવ થઈ ગયેલા લુણિંગ જેઠ યાદ આવ્યા. મરતાં-મરતાં તેની ઇચ્છા આબુમાં પ્રભુનું બિંબ મુકાવવાની હતી તે યાદ આવ્યું. આ વાતને વર્ષો વીતી ગયાં હતાં પણ છેલ્લી ઇચ્છા પૂરી કરવાનો મોકો મળ્યો ન હતો. સતત પ્રવૃત્તિના ધમાલિયા જીવનમાં ઘણુંઘણું ભૂલી જવાય.

અનોપ ધારીધારીને સોમપુરાને જોવા લાગી. જાણે કે લુણિંગ જ જોઈ લો. આ શું લુણિંગનો નવો અવતાર તો નથીને! લુણિંગ આખો દિવસ શિલ્પો રમાડ્યા કરતો. તે નવા જન્મે આ સોમપુરો તો નથી થયો ને! આપણે પુનર્જન્મવાદી છીએ. ઘણા માણસોમાં ગયા જન્મનું સગપણ અનુભવીએ છીએ.

અનોપે પોતાનો આબુ પર્વત ઉપર જિનબિંબ બનાવી આપવાનો પ્રસ્તાવ રાખ્યો. સોમપુરે સ્વીકાર કર્યો અને વિદાય થયો. એટલામાં વસ્તુપાળ આવી ગયો. સાંજ પડી રહી હતી. હજી અનોપ જમી ન હતી. એક પછી એક આવનાર અભ્યાગતોને જમાડવામાં તે નવરી જ થઈ ન હતી. આ ખરો ઉપવાસ કહેવાય. પરમાર્થ કરતાં-કરતાં જમવાનું ભાન ભૂલી જવાય એ જ ખરું તપ કહેવાય. હાથમાં માળા હોય અને મન રસોડામાં હોય, જલદી જલદી જમવા માટે ઝડપથી માળા પૂરી કરાય તેને તપ ન કહેવાય.

અનોપે વસ્તુપાળને સોમપુરાની વાત કહી અને મોટાભાઈની અંતિમ ઇચ્છાને યાદ કરાવી. કોઈને ભૂલેલું કર્તવ્ય યાદ કરાવવું એ પણ પુણ્યનું કાર્ય કહેવાય.

સોમપુરામાં લુણિંગનાં દર્શન થયાં તે પણ કહ્યું. પેલો ભૂમિમાંથી નીકળેલો ખજાનો યાદ આવ્યો. ધોળકાના નાણાવટીને ત્યાં જમા કરાવેલી રકમનો હિસાબ માગ્યો. અધધધ બહુ મોટી રકમ થઈ ચૂકી હતી.

હવે બધાં કામ પડતાં મૂકીને લુણિંગની છેલ્લી ઇચ્છા પૂરી કરવાનું કામ શરૂ કરો. બધાં સોમપુરા શોભનદેવની રાહ જોવા માંડ્યાં, ત્યાં સુધી સંઘ કાઢવાની અધૂરી ઇચ્છા બંધ રાખો.

19. ગોધરાવિજય

રાજપૂતો ઘણી વાર ડહાપણ વિનાનું વેર વહોરી લે. ડાહ્યા માણસોને પણ વેર-ઝેર તો હોય જ. પણ તે થોડા પ્રમાણમાં હોય અને તેમાં પણ ડહાપણ હોય. પ્રત્યક્ષ ઘા લાગે તેવો વ્યવહાર ન કરે. અંદરની વેરવૃત્તિને દબાવીને મીઠો વ્યવહાર કરવો તે રાજકીય ડહાપણ કહેવાય પણ મૂર્ખાઓ આંતરિક વૃત્તિઓને દબાવી શકતા નથી, ઉગ્ર માણસો જેવા અંદર હોય તેવા બહાર પ્રગટ થઈ જાય. કશું છુપાવી ન શકે. મીઠા માણસોનો આંતરિકભેદ જલદી પામી ન શકાય. રાજકારણમાં ભોળપણ નહીં મીઠાપણું વધુ સફળ થતું હોય છે.

બન્યું એવું કે ગુજરાતની છેક ઉત્તરમાં ગોધરા પરગણાનો મંડળેશ્વર ધુધૂલરાજ પાટણની તાબેદારીથી મુક્ત થઈ ગયો હતો. ભીમદેવની પડતીનો લાભ ઘણા મંડળેશ્વરોએ આ રીતે ઉઠાવ્યો હતો. સામ્રાજ્યની પડતી થાય ત્યારે તાબેદાર સૂબાઓ છટકીને સ્વતંત્ર થવા લાગે. ગોધરા સ્વતંત્ર થઈ ગયું હતું. એટલું જ નહીં ધુધૂલરાજે એક ભયંકર અપમાનજનક વ્યવહાર પણ કર્યો હતો. તેને શું સૂઝ્યું કે રાણા વીરધવલને એક બચકામાં એક સાડી અને કાજળની ડબ્બી મોકલીને પોતાની સભામાં નાચવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું હતું. વીરધવલના પિતા લવણસિંહે આ બચકું સંતાડીને સંગ્રહી રાખ્યું હતું. આ વાતને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. વનસ્થલીનો વિજય થઈ ચૂક્યો હતો, હજી ઘણા વિજયો કરવાના બાકી હતા. છટકીને સ્વતંત્ર થઈ ગયેલા બધા મંડળેશ્વરોને પાછા સત્તા નીચે ન લવાય ત્યાં સુધી પાટણની પ્રભુતા અધૂરી કહેવાય. લવણસિંહને આ વાત ખટકતી હતી તેથી આજે સભા વચ્ચે ગોધરાના સૂબાનું બચકું ખોલ્યું અને તેનો અહંકારપૂર્વકનો દુર્વ્યવહાર છતો કર્યો. આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

ગોધરાના ધુધૂલરાજને તેની ઉદ્દડતાનો કારમો જવાબ આપવો જ જોઈએ. જે ઊગતા શત્રુને ડામવામાં વિલંબ કરે છે તેને પાછળથી પસ્તાવું પડતું હોય છે, તેમાં પણ જે શત્રુ ઉદ્ધત હોય, ખાનદાની વિનાનો હોય તેને તો નિર્મમતાથી કચડી નાખવો જોઈએ. શત્રુતા સહન થાય પણ ઉદ્ધતાઈ સહન ન થાય. ગોધરાના ધુધૂલરાજે, પાટણના ચક્રવર્તી સમ્રાટને સાડી અને કાજળની ડબ્બી મોકલી પોતાના રાણીવાસમાં આવી જવા આમંત્રણ મોકલ્યું હતું. આ અસહ્ય ઉદ્ધતાઈ કહેવાય. કોઈની મદ્દાનગીને અપમાનિત કરવા માટે લોકો અને સ્ત્રીઓ પણ તેને ચૂડીઓ પહેરવાનું કહે છે. આજે પણ આ પ્રથા ચાલુ છે. એક તરફ સ્ત્રીઓ પોતાને પુરુષ સમોવડી હોવાનો દાવો કરે છે તો બીજી તરફ સ્ત્રીઓ પોતે જ પુરુષોને હલકા બતાવવા તેમને સ્ત્રીનું રૂપ આરોપિત કરે છે. મદ્દ શબ્દનો સ્ત્રીવાચી પર્યાય નથી.

રાણા વીરધવલ માટે ગોધરાનો બહુ મોટો પડકાર હતો. વસ્તુપાળે સભા ભરીને ધુધૂલરાજને જેર કરવાની વાત કરી. અને ત્યારના નિયમ પ્રમાણે આ પડકારને સ્વીકારી લેવા બીડું ફેરવ્યું. ધુધૂલરાજનો ભારે ત્રાસ અને ખોફ હતો તેથી કોઈએ હિંમત ન કરી. છેવટે તેજપાળે તે બીડું ઝડપ્યું અને જવાબદારી ઉપાડી લીધી. જીવનમાં પરાક્રમ બતાવવાનાં અનેક વાર બીડાં ફરતાં હોય છે પણ બધા ઝડપી શકતા નથી. કોઈ વીરલો જ બીડું ઝડપતો હોય છે અને કામ પૂરું કરતો હોય છે.

તેજપાળે સીધું લોહી રેડાવાની લડાઈ લડવા કરતાં બીજી યુક્તિ કરી. યુક્તિથી કામ પાર પાડે તેને વાણિયો કહેવાય. યુક્તિ કામ ન કરે તો જ પરાક્રમ બતાવાય. પરાક્રમ અગ્નિ છે. વાતવાતમાં તેના તણખા ન ઉડાડાય. ભડકા થાય. ભડકામાં સુખશાંતિ ન હોય.

શત્રુપક્ષની કમજોરીને પહેલાં જોવી જોઈએ. પછી વ્યૂહ રચાય. ધુધૂલરાજની એક બહુ મોટી કમજોરી હતી, તે આંધળો ગૌભક્ત હતો. ગાયો માટે તે મરી ફીટવા તૈયાર રહેતો.

તેજપાળે માત્ર આઠ-દશ માણસો લઈને રબારીનો વેશ લીધો. બધાએ મળીને ગોધરાની ગાયોનું હરણ કર્યું. સમાચાર ધુધૂલરાજને પહોંચ્યા. તે એકલો ઘોડે ચઢ્યો અને જે તરફ ધૂળ ઊડતી હતી તે તરફ ઘોડાને દોડાવ્યો.

રાજાએ કે મોટા અમલદારે કદી બહાદુરી બતાવવા એકલા જ રણે ન ચઢવું જોઈએ. સાથે માણસો રાખવા જ જોઈએ. એકલો ધુધૂલ ઘોડેસવાર ગાયોની નજીક પહોંચ્યો કે તરત જ તેજપાળ અને સાથેના રબારીવેશના યોદ્ધાઓએ સામા થઈને તેને ઘેરી લીધો. ઘોડા

ઉપરથી પછાડીને તેને જીવતો પકડી લીધો.

ડહાપણ વિનાનું યુદ્ધ મૂર્ખામીભર્યું થઈ જતું હોય છે. ધુધૂલને સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરાવી બરાબર સજ્જશણગારીને તૈયાર રખાયેલા પીંજરામાં પૂરી દેવાયો.

ગૌધણને પાછું વાળીને સંતાડી રાખેલી સેના સાથે તેજપાળ નગરમાં પેસી ગયો અને ખાસ કાંઈ લોહી રેડ્યા વિના જ રાજમહેલ અને નગરનો કબજો કરી લીધો. મહીકાંઠાનો આ ભારે વિજય હતો. પણ હવે ધુંધૂલની ઉદ્ધતાઈનો જવાબ તેની જ ભાષામાં આપવાનો હતો.

ધુધૂલને પાંજરામાં સ્ત્રીવેશ પહેરાવીને આખા ધોળકામાં ફેરવવામાં આવ્યો. તેને જોવા લોકોની ઠઠ જામતી રહી. છેવટે તેને સ્ત્રીવેશમાં મુજરો કરવાની ફરજ પાડવા એક વિશાળ ચોકમાં લાવવામાં આવ્યો. પીંજરું ખોલ્યું. ધુધૂલને બહાર નીકળવા આજ્ઞા કરી, પણ બધાની નિરાશા વચ્ચે જાણવા મળ્યું કે તેણે જીભ કચરીને આત્મહત્યા કરી લીધી છે. હવે તેનું મડદું જ માત્ર હતું. પોતાની આવી ફજેતીથી અસહ્ય આઘાત પામીને તેણે આત્મહત્યા કરી લીધી હતી.

24-12-14

20. અનોપની મક્કમતા

મોરલ વિનાનું જીવન રાક્ષસી મડદા જેવું છે. તેમાંથી સુગંધ ન આવે, માથું ફાડી નાખે તેવી દુર્ગંધ આવે. ભલે તે મડદું મોટું હોય, ભારે હોય, વિશાળ હોય ગમેતેવું હોય પણ ગંધાતું જ હોય. જીવનની ધન્યતાપૂર્વકની સફળતા બે મોરલોથી આવતી હોય છે:

1. મની મોરલ અને 2. સેક્સ મોરલ. આ બંને મોરલો બહુ દુર્લભ હોય છે. પ્રજા અને સંતતિનું ઘડતર આ બે મોરલોના થાંભલા ઉપર થતું હોય છે. રાજા-નેતાઓ-મંત્રીઓ અને અમલદારો રાષ્ટ્રના થાંભલા હોય છે. આ થાંભલા ઉપર જ રાષ્ટ્ર ઊભું હોય છે. મોરલ હંમેશાં ઉપરથી નીચે ઊતરતું હોય છે. રાજા મોરલવાળો હોય તો પ્રજા મોરલવાળી થાય, પણ રાજા જ જો ચોર હોય તો પ્રજા ચોર થઈ જાય. મંત્રી અને અમલદારો પણ ચોર થઈ જાય. એટલે છેક ઉપરના માણસે બહુ જ સાવધાનીપૂર્વક જીવન જીવવું જોઈએ. લોકાપવાદ અને લોક અપકીર્તિથી બચવું જોઈએ. તેને રામરાજ્ય કહેવાય. રામરાજ્ય એટલે સોનાથી ઊભરાતું રાજ્ય નહીં પણ મોરલથી ઊભરાતું રાજ્ય. ભલેને રાજ્યમાં અર્થદારિદ્ર્ય હોય પણ મોરલ દારિદ્ર્ય ન હોય.

પ્રજા રણકતો સિક્કો હોય દોદરો સિક્કો ન હોય, આવું રાષ્ટ્ર માત્ર દંડથી જ શક્ય ન બને. દંડ તો ખરો, પણ ખરું ઘડતર ઉપરના – છેક ઉપરના મોરલવાળા શાસકોથી બને.

ત્યારે રાજ્યનો ખજાનો બે રીતે ભરાતો: એક રેવન્યૂથી અને બે પરાજિત રજવાડાંની લૂંટથી. રેવન્યૂ બહુ ન આવતું. કારણ કે રેવન્યૂ પ્રજામાંથી આવે અને ભારે રેવન્યૂ ભારે કર નાખવાથી આવે. ભારે કર નાખનાર રાજા અળખો થાય. પ્રજાવિદ્રોહ કરી બેસે. તેથી ભારે કર નખાય નહીં. માત્ર ખેતીથી રેવન્યૂ આવે તો તે બહુ ઓછું હોય. વારંવાર દુષ્કાળ પડવાથી ખેતીની આવક આવે નહીં. ઊલટાનું ખર્ચા કરવા પડે. ખરું રેવન્યૂ વ્યાપાર-ઉદ્યોગોથી જ આવે. વ્યાપારીઓ કરોડો કમાય અને લાખોનું રેવન્યૂ આપે. પણ વ્યાપાર-ઉદ્યોગ સુરક્ષિત રાજ્યમાં જ જામે. જ્યાં કાયદો વ્યવસ્થા તૂટી પડી હોય ત્યાં વ્યાપાર-ઉદ્યોગ જામે નહીં. હોય તે પણ ભાગી જાય. વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ રાષ્ટ્રની ખરી મૂડી કહેવાય, તે જેટલા વધારે તેટલું રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ.

રાષ્ટ્રની બીજી આવક પરાજિત રાષ્ટ્રોની સંપત્તિની લૂંટથી થાય. ત્યારે યુદ્ધ પછી પરાજિત રાષ્ટ્રને લૂંટી લેવાનો રિવાજ હતો અને તે ધર્મમાન્ય પણ હતો. ભારત ઉપર વિદેશી આક્રમણો ભારતની સમૃદ્ધિના કારણે થતાં રહ્યાં. ભારતમાં (અને દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ) પુષ્કળ સોનું હતું. મંદિરો તો સોનાથી છલોછલ ભરાયેલાં હતાં. વળી આ સોનું રક્ષકો વિનાનું હતું. તેથી વિદેશી અને વિધર્મી લોકોનાં ધાડાં વારંવાર આવતાં અને સરળતાથી સોનું લૂંટીને પોતાને દેશ લઈ જતાં. સુવર્ણલૂંટારાઓ મંદિરોને તથા મૂર્તિઓને પણ ધ્વસ્ત કરી નાખતા. લોકોને ગુલામ બનાવીને લઈ જતા. આ બર્બર પ્રક્રિયાને ધર્મનું સમર્થન હતું. અરે! પ્રેરણા હતી. લૂંટો – લૂંટો અને જન્નત મેળવો તેવી લાલચ પણ હતી. એમ કહી શકાય કે ભારતની દુર્દશામાં તેનું સોનું હતું. જે સચવાઈ શકાતું નહીં.

પણ લૂંટના દ્રવ્યનો એક વિકટ પ્રશ્ન હતો. તેનો કોઈ વ્યવસ્થિત હિસાબ ન હોય. જેના હાથમાં જે આવ્યું તે તેનું. એવું કહેવાય છે કે ઔરંગઝેબ બાદશાહના ખજાનામાં જેટલું ધન હતું તેથી વધારે જયપુરના મહારાજા જયસિંહના ખજાનામાં હતું. જયસિંહ ઔરંગઝેબના સેનાપતિ હતા અને લૂંટેલું ધન દિલ્હી કરતાં જયપુરમાં વધુ ભેગું થતું એવું કહેવાય છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. તેજપાળના સેનાપતિ પદમાં રાજા વીરધવલે ઘણાં યુદ્ધો જીત્યાં, તેમાં છેલ્લો વિજય ગોધરાનો હતો. ગોધરામાંથી અમાપ સંપત્તિનાં ગાડેગાડાં ધોળકામાં ઠલવાવા લાગ્યાં. આમાંથી થોડાંક ગાડાં રાણાએ તેજપાળના ઘર તરફ વાળ્યાં. કારણ કે ખરો વિજય તેજપાળનો હતો. સેનાપતિને ભાગ અથવા ઈનામ મળવું જ જોઈએ. અંગ્રેજો આવું કાંઈ ન આપે. હા, ઇલ્કાબ આપે. આપણા રાજાઓ જાગીર આપે અને ભાગ પણ આપે.

સોનું ભરેલાં કેટલાંક ગાડાં તેજપાળના ઘરના ચોકમાં છૂટ્યાં ત્યારે તેજપાળની પત્ની ધર્મધ્યાન કરતી હતી. સ્ત્રીઓ વધુ ધાર્મિક હોય

છે. તેમની ધાર્મિકતા બાળકોમાં સંસ્કાર બનીને ઊતરતી હોય છે. પિતા નાસ્તિક હોય તો ચાલે, પણ માતા નાસ્તિક ન હોવી જોઈએ. નાસ્તિક માતા બાળકોને સંસ્કારહીન બનાવી ઘરનો દાટ વાળે.

અનોપે જ્યારે જાણ્યું કે ગોધરા લૂંટનો અમુક ભાગ રાણાએ વિજય મેળવનાર સેનાપતિ તેજપાળને મોકલ્યો છે, ત્યારે મક્કમ નિર્ધારવાળી અનોપ બારણાં આગળ આડા હાથ દઈને ઊભી થઈ ગઈ. તે બોલી: “મારા ઘરમાં આ પાપનો પૈસો ન જોઈએ.” પાપ સામેની મક્કમતા એ પણ વીરતા જ કહેવાય. સ્ત્રીઓ કામભૂખી અને ધનભૂખી પણ હોય છે. આવી ભૂખાળવી સ્ત્રી મક્કમ પુરુષને પણ ચલિત કરી દેતી હોય છે. પત્નીપ્રેરિત પુરુષ ઘણી વાર પાપમાર્ગી બનતો હોય છે, પણ કોક જ અડીખમ નારી તોરલ થઈને જેસલને પાપ છોડાવતી હોય છે. આવી તોરલને સતી કહેવાય. જે પતિને સુધારે તેને સતી કહેવાય. પોતે બગડે અને પતિને પણ બગાડે તેને સતી ન કહેવાય, ચુડેલ કહેવાય. અનોપ સતી નહીં મહાસતી હતી. જેટલો તેજપાળ મહાન તેટલી જ અનોપ મહાન. વાત સાંભળીને વસ્તુપાળ દોડતો આવ્યો. જેઠની મર્યાદા રાખીને પણ અનોપ મક્કમ રહી. વસ્તુપાળે ઘણું સમજાવી કે આ ધન રાણાએ આપણને બક્ષિસ આપ્યું છે. પણ અનોપ એક જ વાત બોલતી રહી, “આ ધન પાપનું છે. હક્કનું નથી. મારા લુણસીના ઘરમાં એ ધન ન જોઈએ. હું મારા છોકરાને બગાડવા નથી માગતી.”

છેવટે તેજપાળ આવ્યો. ઘણી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી બહુ સમજાવી, પણ અનોપ એકની બે ન થઈ. આને મનીમોરલ કહેવાય.

“મેરુ રે ડગે જેનાં મન ના ડગે રે પાનબાઈ” ગંગાસતીએ આવા લોકો માટે વારે વારે નમવાનું કહ્યું હશે!!

અંતે બધાની સમજાવટથી આ દ્રવ્યનો ઉપયોગ પર્વતો ઉપર જિનાલયો બંધાવવામાં કરવો તેવું નક્કી થયું. ફરી પાછો શોભનદેવ સોમપુરો યાદ આવ્યો. ચારે તરફથી શોભનને ખોળી કાઢો. શોભન વિના જિનબિંબ અને જિનાલય ન થાય.

પાપની લક્ષ્મીથી અનોપે આખા ઘરને બચાવી લીધું. ધન્ય છે.

21. વીરમદેવની વિકરાળતા

મોટાં પરિવારો અને રાજપરિવારો પારિવારિક પ્રશ્નોથી મુક્ત નથી હોતાં. ગમેતેવી સમર્થ વ્યક્તિને પણ પારિવારિક પ્રશ્ન ચિંતાતુર બનાવી દેતો હોય છે. ગરીબ અને નાનાં પરિવારો આર્થિક પ્રશ્નોની ચિંતામાં દૂબળાં થતાં હોય છે, પણ તેમને પારિવારિક પ્રશ્નો ઓછા હોય છે. જે હોય છે તે સાધ્ય હોય છે, અસાધ્ય નથી હોતા. રાજપરિવારોને સૌથી મોટો પ્રશ્ન વારસદારનો હોય છે. જો વારસદાર હોય જ નહીં તો સગાં-સંબંધીઓમાંથી કોઈને દત્તક લઈને પ્રશ્ન ઉકેલી શકાય, પણ વારસદાર હોય પણ કુપાત્ર હોય તો બમણી ચિંતા થાય. ન કોઈને દત્તક લેવાય ન હોય તેને સ્વીકારી શકાય. ન વાતને કોઈની આગળ કહી શકાય.

દેવરાજનો પાલકપુત્ર વીરધવલ જે પાટણનો રાણો થયો અને તેનો પુત્ર વીરમદેવ, જે હવે યુવાન થયો હતો પણ તે રાજકુળની મર્યાદામાં જરાય રહેતો ન હતો. મોટાં ઘર મર્યાદા વિનાનાં ન હોય. એ મર્યાદા જ તેમની મોટાઈની રક્ષા કરે. જ્યારે આવાં ઘરોમાંથી મર્યાદાભંગ થવા માંડે ત્યારે તેનું પતન શરૂ થાય. અર્થપતન એ ખરું પતન નથી પણ મર્યાદા પતન એ જ ખરું પતન કહેવાય.

રાત્રે રાજપરિવારથી એકલદોકલ ગમે ત્યાં નીકળી ન શકાય. માન-મર્યાદામાં રહીને સમૂહમાં જ નીકળાય, પણ તે રાત્રે વીરમદેવ એકલો જ લપાતોછુપાતો દેવરાજના મકાને પહોંચી ગયો. દેવરાજ હવે વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. તેની પત્ની મૃત્યુ પામી હોવાથી વિધુર થઈ ગયો હતો. પુરુષો માટે વિધુરાવસ્થા પાર પાડવી બહુ કઠિન કામ કહેવાય. પરિવાર વિનાનું એકાકી જીવન બહુ ત્રાસદાયી હોય છે. દેવરાજને મોતિયા આવ્યા હતા અને તેથી હવે બરાબર દેખાતું પણ ન હતું. તે રાજદરબારની ડેલીએ પોતાની ઓળખ છુપાવીને ચૂપચાપ પડ્યો રહેતો. જો તે રાણા વીરધવલનો પાલક પિતા છે તેવી જાણ થઈ જાય તો વીરધવલને ઘણું સહન કરવું પડે. લોકો આખો ઇતિહાસ ઉકેલે. તેની મા મદન લવણસિંહની પત્ની હતી અને ભાગીને તેણે પ્રેમલગ્ન કર્યા હતાં તેવી વાત જગજાહેર થઈ જાય. ઊંચી ગાદીએ બેઠેલા માણસને લોકો ઉચ્ચ કુળથી જોવાને ટેવાયેલા હોય છે. જો કલંકિત કુળની ખબર પડી જાય તો કિંમત ઘટે. એટલે રાજાઓ અને સાધુઓ પોતાના ઉચ્ચ કુળની દુહાઈ દેતા હોય છે. અથવા છુપાવતા હોય છે.

દેવરાજ પાસે કહાનીઓનો ભંડાર હતો. ત્યારે ઘણાં ડોસા-ડોસીઓ મૌખિક રીતે કહાનીઓ સાચવતાં અને કહેતાં. ખાસ કરીને રામાયણ-મહાભારતમાંથી અસંખ્ય કહાનીઓ કહેવાતી. આ રીતે શ્રુતપરંપરાથી રામાયણ-મહાભારતનાં પાત્રો લોકભોગ્ય થઈ જતાં, રામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી, કૌરવ-પાંડવો વગેરે છોક ઝૂંપડા સુધી પ્રસરેલાં રહેતાં. તેમાંથી લોકો પ્રેરણા લેતા અને જીવનઘડતર થતું.

દેવરાજ બધાં બાળકોને રોજ નવીનવી કથાઓ સંભળાવતો. તેમાં બાળકોને તો આનંદ આવતો જ, પોતાને પણ આનંદ આવતો. જેની વૃદ્ધાવસ્થા બાળકોની ધીંગામસ્તીમાં વીતે છે તે ધન્યધન્ય થઈ જાય છે. બાળકો વિનાની શૂન્ય વૃદ્ધાવસ્થા સ્મશાનઘાટ જેવી બિહામણી બની જતી હોય છે. તે વૃદ્ધાવસ્થા ધન્ય છે, જેના ખોળામાં ત્રીજી-ચોથી પેઢીનું બાળક કિલકિલાટ કરતું હોય અથવા આંગળી પકડીને દેવમંદિરે જતું હોય. સૂની આંગળી અને સૂનો ખોળો નિસાસા નાખતાં હોય છે. પરલોક સુધારવાના મોહમાં જે બાળકોનો ત્યાગ કરી બેસે છે, તેમનો આ લોક બગડી જતો હોય છે.

વીરમ રાત્રે ચૂપચાપ આવીને દેવરાજ પાસે બેસી કથા સંભળાવવાની હઠ કરવા લાગ્યો. એટલામાં સોમેશ્વરદેવની પુત્રી રેવતી આવી ગઈ. રેવતીના સ્વભાવમાં બ્રાહ્મણની સહજ ઉગ્રતા રહેતી હતી. તેણે કુંવર વીરમદેવને આમ એકાકી મર્યાદા બહાર દેવરાજના રહેઠાણમાં આવેલો જોઈને તેને ખખડાવી નાખ્યો. બ્રાહ્મણ તડફડ કરી નાખે. વાણિયો ન કરે. વાણિયાને ગમ ખાતાં આવડે. બ્રાહ્મણને ન આવડે. ઉત્તેજિત થયેલો વીરમદેવ વધુ ઉત્તેજિત થઈ ગયો. તેને બધા સાથે અણબનાવ થઈ ગયો હતો. પિતા વીરધવલના મૃત્યુની રાહ તે જોતો હતો.

પિતા મરે તો પોતે ગાદીએ બેસે. પછી બધાંને કાઢી મૂકું એવો તેનો ઇરાદો હતો. વસ્તુપાળ-તેજપાળ અને સોમેશ્વરદેવ તેને દીઠાયે

ગમતા ન હતા. મંત્રીઓને પણ કુંવર વીરમદેવનું વર્તન ગમતું ન હતું. બધું અંદર ને અંદર ઘોળાયા કરતું હતું. મોટાં ઘરોમાં આવું જ ઘોળાતું હોય છે. વીરમદેવે તેજપાળના દીકરા લુણસીનું અપમાન કરીને તેની આંગળી ચગદી નાખી હતી. તે લુણસીને પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી માનવા લાગ્યો હતો. અત્યારે કેડમાં કટાર સંતાડીને લઈને આવ્યો હતો અને જે વિરોધી મળે તેનો નિકાલ કરી દેવાની આસુરી વૃત્તિનો શિકાર હતો.

તેના હાથમાં કટાર જોઈને અને તેનો માઠો ઇરાદો જાણીને રેવતી દોડતી પોતાને ઘેર ગઈ અને પોતાની માતાને સમજાવ્યું કે ગમે તે થાય પણ મારા બાપુને ઘર બહાર નીકળવા ન દઈશ. વીરમ કાળ થઈને ફરી રહ્યો છે. જ્યારે આવું કાળ ચોઘડિયું ચાલતું હોય અને કોઈ દુશ્મન મારું કે મરું થતો હોય ત્યારે ડાહ્યા માણસોએ ઘર બહાર ન નીકળવું જોઈએ. અથવા પોતાના સ્વજનને બહાર નીકળવા ન દેવો જોઈએ. ભડકામાં ઘી ન નખાય. તેને શાંત થઈ જવા દેવાય.

સોમેશ્વરદેવે વાત સાંભળી લીધી. એકલું ધોતિયું પહેરેલા અને ઉઘાડા શરીરવાળા ગૌરવર્ણી બ્રાહ્મણ ચાખડીઓને ખટ ખટ કરતા બહાર નીકળ્યા. પત્ની આડી ફરી વળી. “બહાર ન જશો. સામો કાળ છે.” પત્નીએ સોમેશ્વરને રોક્યા. પત્નીઓ વ્હેમભીરુ હોય છે તેથી પતિને કોઈ પણ સાહસ કરતાં રોકે છે. તેનો સોહાગ એ જ તેનું જીવન છે. સોહાગ ન હોય તો જીવન ધૂળ છે. તેથી પોતાના સોહાગને બચાવવા તે કેટલીક વાર અતિરેકભરી હઠ પણ કરી લેતી હોય છે. આ તેનો પ્રેમ છે. સ્વાર્થી પ્રેમ સ્વલક્ષી હોય છે. પણ સોમેશ્વરદેવ રોકાયા નહીં. તે ચાખડિયો ખટખટાવતા ઓશરીમાં આવી ગયા. બ્રાહ્મણમાં નિર્ભયતાનો ગુણ પણ હોય છે. નિર્ભયતાનું મૂળ વૈરાગ્યમાં હોય છે. જેને વૈરાગ્ય હોય તે જ નિર્ભય હોય.

સામો કાળ ઊભો હતો. હાથમાં ખુલ્લી કટાર હતી. રેવતી અને પત્નીનો જીવ અધ્ધર થઈ ગયો. હમણાં આ અસુર શું કરી નાખશે! સોમેશ્વરે સ્મિત વેયું અને આવકાર આપ્યો. “આવ વીરમ, આવ, અત્યારે રાત્રે ક્યાંથી?” આચાર્યની ધીરગંભીર પ્રેમાળ વાણી સાંભળીને વીરમ ઢીલો થઈ ગયો. વ્યક્તિત્વ અને વાણીનો પ્રભાવ પરિવર્તન લાવતો હોય છે. વીરમે કટાર ફેંકી દીધી અને સોમેશ્વરદેવનાં ચરણોમાં પડી ગયો. એટલામાં વીરમની માતા અને રાજરાણી જેતલબા આવી પહોંચ્યાં. પુત્રનાં કારનામાં જાણી ન જાય એટલા માટે સોમેશ્વરદેવે વાતને પલટાવી દીધી, “જેતલબા, એ તો મેં જ કુંવરને બોલાવ્યો હતો. બીજું કાંઈ નથી.” કોઈની આબરૂને ઢાંકવી તે મહાનતા કહેવાય. બધાને ઉઘાડા પાડી દેવા મથનારા સ્વયં પોતે ઉઘાડા થઈને મરતા હોય છે. ઢાંકનારા ઢંકાય છે, અને લૂગડાં ખેંચનારા વગર કફને મરતા હોય છે.

એટલામાં તો અનોપ આવી ગઈ. અનોપે સૌનું સમાધાન કરી સૌને શાંતિ આપી. સમાધાન કરે તેને સંત કહેવાય. અનોપ સંત છે. વીરમનું સમાધાન થઈ ગયું.

એનોપનો વિચિત્ર નિર્ણય

દામ્પત્યસાધના સૌથી વિકટ સાધના છે. બધાં તપો કરતાં દામ્પત્ય તપ કઠિનમાં કઠિન તપ છે. નર અને નારી પતિ-પત્ની તો થાય છે. લગ્નવિધિ પૂરી થતાં જ તે લોકદષ્ટિએ પતિ-પત્ની થઈ જતાં હોય છે. પણ દંપતી થતાં વર્ષો લાગી જાય છે. દંપતી થયા વિના દાંપત્ય જામે નહીં અને દાંપત્ય જામ્યા વિના સંસારસુખ મળે નહીં. સંસાર સુખરૂપ છે પણ જેનું દાંપત્ય જામ્યું હોય તેના માટે. જેનું દાંપત્ય જામ્યું જ ન હોય તે સો વર્ષનાં થઈ જાય તોપણ સંસાર દુઃખરૂપ જ છે. આવા લોકો ગૃહત્યાગ ન કરે એ જ માયા કહેવાય. એ જ નવાઈ કહેવાય. પતિ અને પત્ની બંને ઈગોવાળાં હોય તો દાંપત્ય જામે નહીં. જેમ દાળભાત ચડીને ઢીલા થઈ જાય તેમ પતિ-પત્ની પણ સંસારના તાપમાં બળીને ચડી જાય. બંને ઢીલાં થઈ જાય, ઈગો ન હોય ત્યારે જ માણસ ઢીલો – નમ્ર થાય. ઢીલો માણસ એકબીજામાં ભળી શકે. પોતાનું જ ધાર્યું કરવાની હઠવાળો માણસ કોઈનામાં ભળી ન શકે. આશંકિત પત્ની જલદીથી પતિમાં ભળી જતી હોય છે અને તે જ દાંપત્ય જમાવતી હોય છે. હઠીલી કે પોતાનું જ ધાર્યું કરાવનારી વટ તો જમાવી શકે પણ દાંપત્ય ન જમાવી શકે. વડીલો ઉપર વટ જમાવનારાં અંતે વટ વિનાનાં થઈ જતાં હોય છે. પણ વડીલોનો વટ સાચવનારાં અંતે વટદાર થઈને રહેતાં હોય છે.

પતિ-પત્નીમાં સંતોષ અને અસંતોષનાં ઘણાં કારણો હોય છે. પણ સૌથી પ્રબળ કારણ કામતૃપ્તિ હોય છે. બંને જો પરસ્પરમાં કામતૃપ્ત રહેતાં હોય તો બીજાં કારણો ગૌણ બની જાય.

પતિ અને પત્ની કોઈ ત્રીજાને કામ ભાગીદાર સ્વીકારી શકતાં નથી. આ અસહ્ય પરિસ્થિતિ કહેવાય પણ કોઈ પુરુષને બે પત્નીઓ કે વધારે પત્નીઓ હોય તો શોક્ય-પીડા ઊભી થાય. પત્નીને કામ અને લાગણીની ભાગીદારિણી સહન થતી નથી. એટલે શોક્યના ઝઘડા અને ખટપટો જગજાહેર છે.

વસ્તુપાળને બે પત્નીઓ છે. લલિતા અને સોખૂ. સોખૂને લલિતાએ જ સામે ચાલીને શોક્ય બનાવી હતી પણ બંને વચ્ચે કદી ભોગભાગીદારીના ઝઘડા થતા નહીં. જેને બે પત્નીઓ હોય અને બંને કામભૂખી હોય તો પતિનું આવી જ બન્યું સમજવાનું. બંને વચ્ચે ખેંચાખેંચી ચાલે. તેમાં પતિની દુર્દશા થઈ જાય. પણ અહીં એવું ન હતું. લલિતા સ્વયં સોખૂને પતિના ઓરડામાં ધકેલતી અને પોતે પોતાના ઓરડામાં રહેતી. આવો દુર્લભ વ્યવહાર લલિતાને મહાન સાબિત કરે છે.

બીજી તરફ તેજપાળને એક જ પત્ની હતી અનોપ. અનોપને લુણસી પુત્ર થયો ત્યારથી એટલે કે ચૌદ વર્ષથી અનોપ બ્રહ્મચર્ય પાળતી હતી. તેજપાળ છતી પત્નીએ વિધુર થઈ ગયો હતો. કામુક્તાની દષ્ટિએ સ્ત્રી-પુરુષોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય:

1. અતિકામી, 2. મધ્યમકામી અને 3. મંદકામી. આ સ્થિતિ કાં તો જન્મજાત હોય છે કાં પછી આનુવંશિક હોય છે. કામ એ ઊર્જા છે અને બધામાં તે એકસરખી નથી હોતી. જેનામાં આ ઊર્જા હોતી જ નથી તે બહુ મહત્ત્વનાં કામ કરી શકતા નથી પણ અનેક પ્રકારનાં કજોડાંઓમાં કામકજોડાં પણ હોય છે. એક અતિકામી હોય અને બીજું મંદકામી હોય તો તે કામકજોડું કહેવાય. કામકજોડું પણ સુખી ન હોય. અતિને અતિ, મધ્યમને મધ્યમ અને મંદને મંદ મળે તો જ બંને સુખી થાય. પણ પરણ્યા પહેલાં ખબર કેમ પડે? રૂપ-ગુણાદિ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય પણ કામવૃત્તિ દેખાય નહીં. પાછળથી કજોડું થાય તો કોઈને કહેવાય નહીં અને રહેવાય નહીં. આમાંથી આડા સંબંધો ઉત્પન્ન થાય અને અનર્થો થાય.

જૈન ધર્મમાં અને બીજા પણ કેટલાક ધર્મોમાં બ્રહ્મચર્યને બહુ મહત્ત્વ અપાય છે. ઇસ્લામમાં બ્રહ્મચર્ય શબ્દ જ નથી. ઘણી વાર પતિ-પત્નીને ભાઈ-બહેન બનાવી દેવાય છે. તો કેટલીક વાર ચોથું પચકખાણ લેવરાવી બ્રહ્મચર્ય પળાવાય છે. ઋષિમાર્ગમાં આવું વ્રત લેવાતું નહીં. કદાચ લેવું જ હોય તો પતિ-પત્નીએ બંનેએ મળીને લેવું જોઈએ. એકલા-એકલા ન લેવાય. અનોપે આવું કોઈ વ્રત લીધું ન હતું. તોપણ ચૌદ વર્ષથી કામભોગ માટે પતિ પાસે જતી ન હતી. કદાચ તે મંદકામી હોઈ શકે. પણ આમ કરવાથી તેજપાળની દશા દયનીય

થઈ ગઈ હતી. તે સેનાપતિ હતો અને સતત યુદ્ધો કરતો રહેતો. જ્યારે બહારથી તે ઘરે આવે ત્યારે તેને પ્રબળ કામભૂખ લાગે. આ સ્વાભાવિક છે. પ્રવાસ કરીને આવેલો પતિ અન્ન પછી તરત જ કામસુખ માગે. જો તે ન મળે તો તેનું મન વિચલિત થઈ જાય. આવા સમયે પત્ની ઔષધિ થઈ જાય છે. પણ જો પત્ની કોઈ વ્રત લઈને બેઠી હોય તો પતિ વિહ્વળ થઈને કોઈ વાર ન કરવાનું પણ કરી બેસી શકે છે. સંયમની સાધના પતિ-પત્નીના સહયોગથી થતી હોય છે. બંને એકબીજાનાં પૂરક જ કહેવાય. બંને એકબીજાને ચારિત્ર્ય પણ આપે છે. એકાકી સ્ત્રી કે એકાકી પુરુષનું ચારિત્ર્ય ન હોય.

તેજપાળની કામરિબામણી અનોપથી છાની ન હતી. તે પાટણ પહોંચી અને આસા ઝાલ્હણ નામના શેઠના ત્યાં સુહડા નામની વીસ વર્ષની દીકરી જોઈ આવી.

અનોપ પોતાના ઘરમાં પિતાને મળી અને પછી માતા તિહુઅણદેવીને મળી. ખાનગીમાં બધી વાત કરી અને પછી કહ્યું કે તમારા જમાઈ માટે કન્યા જોઈ આવી છું.”

માતાને નવાઈ લાગી. આ શું કરવા બેઠી છે? સામે ચાલીને શોક્યને ઘરમાં લાવે છે! સંતાન ન થતાં હોય તો કદાચ બરાબર કહેવાય પણ અનોપને તો રાજકુંવર જેવો લુણસી પુત્ર પણ છે. હવે શા માટે બીજી વાર લગ્ન કરાવવાં જોઈએ?”

માતાનું મન હજી પણ માનતું ન હતું. આવી મંદમંદ કામી સ્ત્રીઓએ (અને પુરુષોએ પણ) પણ બીજાનો ભવ બગાડવા કરતાં દીક્ષા લઈ લેવી સારી કહેવાય. માતાએ અનોપને દીક્ષા લેવાની સલાહ પણ આપી પણ અનોપ તૈયાર ન થઈ. બધી દીક્ષાઓ માત્ર વૈરાગ્યથી પરલોક સુધારવા જ નથી લેવાતી. કેટલીક દીક્ષાઓ આ લોકના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે પણ લેવાતી હોય છે.

અંતે અનોપનું ધાર્યું જ થયું.

અનોપે ચંદ્રાવતીને બચાવી લીધી

સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રનું કેન્દ્રસ્થાન વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ છે. જેટલા વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ વધારે તેટલું રાષ્ટ્ર વધુ સમૃદ્ધ. રાજાની કાયદાપાલનની મજબૂત નીતિથી રાષ્ટ્ર સુરક્ષિત બને. સુરક્ષિત રાષ્ટ્રમાં પૂંજીપતિઓ તણાઈ આવે. જ્યાં કાયદાની વ્યવસ્થા કથળી જાય ત્યાંથી પૂંજીપતિઓ ભાગી જાય. પૂંજી પોતાની સાથે ત્રણ વસ્તુઓને લાવે: 1. રોજી, 2. રેવન્યૂ અને 3. સમૃદ્ધિ.

1. પૂંજીમાંથી રોજી ઉત્પન્ન થાય. શ્રમિકોને રોજી મળે. બેકારી દૂર થાય.
2. પૂંજીરોકાણથી સરકારી રેવન્યૂ વધે. ખજાનો ભરપૂર બને.
3. આમ થવાથી રાજા અને પ્રજા બંને સમૃદ્ધ થાય. સમૃદ્ધિ હોય ત્યાં સુખ હોય. ગરીબી હોય ત્યાં દુઃખ હોય.

પાટણના મંત્રી વિમલશાહે બસો વર્ષ ઉપર આબુની તળેટીમાં ચંદ્રાવતી નગરી વસાવી હતી. અહીં જુદાજુદા વંશોના રાજાઓએ રાજ કરેલું, અને ભારે સમૃદ્ધ નગરીમાં તેનું નામ થયેલું.

પણ ગુજરાત ઉપર જેટલી ચઢાઈઓ થઈ તે બધી આ જ રસ્તેથી થતી, તેથી તેના ઉપર વારંવાર હુમલા પણ બહુ થયેલા. એકલા વિમલશાહે તેર તેર વાર મ્લેચ્છોનાં આક્રમણોને ખાળેલાં અને નગરીની રક્ષા કરેલી. પણ છેલ્લા રાજા ભીમદેવની અયોગ્યતાથી હવે ચંદ્રાવતીની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી. રાજ્યનું સ્વરૂપ રાજા ઘડે છે. તે જ સુધારે છે અને તે જ બગાડે છે. એટલે તે પ્રજાપાલક પણ છે અને પ્રજામારક પણ છે. ચંદ્રાવતીની બગડેલી સ્થિતિ જોઈને તથા તેનું ભવિષ્ય અંધકારમય થવાનું છે તેવો આભાસ આવી જવાથી ચંદ્રાવતીના વ્યાપારીઓ ભાગવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. વાણિયા અગમચેતી કહેવાય અને જો મહાજન ભાગે તો પૂરી પ્રજા ભાગે. કારણ કે મહાજન પ્રજાજીવનનું કેન્દ્ર કહેવાય.

આવા વિકટ સમયે અનોપ ચંદ્રાવતી આવી પહોંચી, ચંદ્રાવતી તેનું પિયર હતું. પોતાના પિયરની પડતી તેનાથી જોવાતી ન હતી. તે મરણિયો ઉપાય કરીને પણ પિયરને બચાવી લેવા માગતી હતી.

ચંદ્રાવતીના બધા મહાજનને ભેગું કર્યું. આપણે ત્યાં કોમવાર સભાઓ ભરાતી હોય છે, બધી કોમોની પ્રકૃતિ અલગ-અલગ તેથી સભાનું સ્વરૂપ પણ અલગ-અલગ. બ્રાહ્મણો જમવા તો ભેગા થાય પણ રાજકીય કે સામાજિક પ્રશ્નો ઉકેલવા ખાસ ભેગા ન થાય અને કદાચ થાય તો સભા શાસ્ત્રાર્થના મૂડમાં આવી જાય. બધા જ બુદ્ધિશાળી. બુદ્ધિશાળીઓનો એકમત દુર્લભ કહેવાય. ક્ષત્રિયોનું પણ આવું જ થાય. તે બ્રાહ્મણો કરતાં પણ વધુ ઉગ્ર હોય. ઉગ્રતા અને ડહાપણનો ઓછો મેળ. કોઈ અધિનાયક હોય તો જ એકતા રહે, તે પણ કાયમી નહીં. ક્યારે કોને વાંકું પડે તે કહેવાય નહીં. વાણિયાની સભામાં ડહાપણ હોય, એકબીજાની માનમર્યાદા હોય તેથી ધીરજથી નિર્ણય થાય. ખરી સભા તો દેવીપૂજકોની કહેવાય. પૂરેપૂરું અનુશાસન, ધીરજ, ભાષાની ગંભીરતા અને દિવસો વીતી જાય તોપણ નિર્ણય કરીને જ ઊઠે.

માનસિક રીતે અસ્વસ્થ થઈ ચૂકેલા ચંદ્રાવતીના શ્રેષ્ઠીઓ એમ સમજ્યા કે દીકરી અનોપ આ વિકટ સ્થિતિમાંથી ઉગારવા બધાને ધોળકા લઈ જવા આવી છે. ત્યારે રાજવિપ્લવ વારંવાર થતો તેથી પ્રજાને વારંવાર સ્થળાંતર કરવું પડતું. જ્યાં સુરક્ષા અને જીવન મળે ત્યાં પ્રજા ભાગી જતી. અનોપ ભાગવામાં મદદરૂપ થવા આવી છે એવું સમજીને બધા વૃદ્ધો – યુવાનો વગેરે ભેગા થયા હતા. ત્યારે આવા કામમાં સ્ત્રીઓ કશો ભાગ ન લેતી. બધા નિર્ણયો પુરુષો જ કરતા, પણ અનોપ અપવાદ હતી. પ્રતિભાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ હોય છે. અને તેથી તે અપવાદરૂપ પણ બની જતી હોય છે. જ્યાં પ્રતિભાને ગૂંચળાવવામાં આવે છે ત્યાં વિસ્ફોટ થવાની શક્યતા રહે છે.

સભા વચ્ચે ઊભી થઈને અનોપે પ્રવચન શરૂ કર્યું. બહુ જ નમ્રતા- પૂર્વક તેણે વૃદ્ધોનું સંબોધન કર્યું. સભાને જીતવા સૌથી પહેલો ગુણ નમ્રતા હોય છે. અહંકારી અવિવેકી પણ હોય છે અને અવિવેકી નમ્ર નથી હોતા. તે બાજી બગાડી નાખતાં વાર નથી કરતા. અનોપે

ધારાપ્રવાહ પ્રમાણે પોતાની વાત રાખીને સૌનાં મન જીતી લીધાં. કોઈ પણ ભોગે ચંદ્રાવતીનો ત્યાગ નહીં કરવો. અહીં જ રહેવું. ચંદ્રાવતીનું રક્ષણ કરવું. પાટણ જેવી તેની દશા ન થવા દેવી અને ભાગીને ધોળકા ન જવું, ધોળકું આજે સલામત છે. પણ કાયમ સલામત જ રહેશે તેની ખાતરી નથી. વગેરે વગેરે. તેની ઓજસ્વી વાણીનો સારો પડઘો પડ્યો. બધાના વિચારો બદલાયા અને સૌએ એકમતથી ચંદ્રાવતીનો ત્યાગ નહીં કરવાનું ઠરાવ્યું. ડાહ્યા માણસોમાં એકમત જલદી થાય. અનાડીઓ કદી એકમત કરી જ ન શકે.

બસો વર્ષ ઉપર એક વણિક મંત્રી વિમલશાએ આ ચંદ્રાવતી નગરીની સ્થાપના કરી હતી, હવે તે ભાંગવાના આરે પહોંચી ગઈ હતી ત્યારે આ જ નગરીની એક ભવ્ય દીકરીએ તેને બચાવી લીધી હતી. ભવ્યતા સદા સુરક્ષિત નથી હોતી. તેને અવારનવાર ગારો-માટી કરીને સમારવી પડતી હોય છે. જો સમારનારા ન મળે તો ગમેતેવી ભવ્યતા પણ કડકડકભૂસ થઈ જતી હોય છે. કાળ કોઈને છોડતો નથી. પણ કાળને પરખીને સાથે ચાલનારો નેતા મળી જાય તો કાળ કાળ ન રહેતાં વિજય થઈ જાય છે.

આબુમાં જમીન ખરીદાઈ

શ્રીમંત જૈનો દેરાં બાંધે. ભવ્યાતિભવ્ય બાંધે. શિલ્પીઓ સ્થપતિઓ અને કારીગરોની કલાને જીવંત રાખે, રોજી આપે અને સદીઓ સુધી ગૌરવનું નિમિત્ત પ્રદાન કરે.

શ્રીમંત બ્રાહ્મણો અથવા શ્રીમંત ક્ષત્રિયો યજ્ઞો કરે. રાજસૂય, અશ્વમેધ અથવા હજારકુંડીના યજ્ઞો કરે. બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા સાથે જમવાનું મળે. પણ યજ્ઞ પૂરો થાય એટલે રાષ્ટ્રને અને પ્રજાને સુગંધ મળે.

બૌદ્ધો યજ્ઞો ન કરે, યજ્ઞના વિરોધમાંથી જ બૌદ્ધ ધર્મ ઉત્પન્ન થયો મનાય છે. બૌદ્ધો ગુફાઓ અને સંઘારામો બનાવે. સ્તૂપો ચણાવે. સદીઓ સુધી આ સ્થાપત્યો ઇતિહાસની કડીઓ પૂરે. જૈનો કરતાં બૌદ્ધોની સંખ્યા ઘણી વિશાળ પણ તેની પાસે જૈનો જેવા શ્રીમંતો નહીં. વિમળશા, ભામાશા, વસ્તુપાળ-તેજપાળ જેવા શ્રેષ્ઠીઓ નહીં. બધી મધ્યમવર્ગી અને ગરીબ પ્રજા. તેથી જે કાંઈ નિર્માણ થયું તે રાજા-મહારાજાઓએ કરાવ્યું. શ્રેષ્ઠીઓ કે પ્રજાએ ઓછું કરાવ્યું.

મુસ્લિમોનાં પણ ભવ્ય નિર્માણ બાદશાહોએ કરાવ્યાં. સામાન્ય પ્રજાએ કશું કર્યું હોય તેવું જાણ્યું નથી. કારણ કે સામાન્ય પ્રજા, આર્થિક રીતે બહુ સામાન્ય હોય. એક રીતે એમ પણ કહી શકાય કે ભારતનો ઇસ્લામ દરિદ્રોનો ઇસ્લામ રહ્યો કહેવાય. જૈનો અને યહૂદીઓ જેવા શ્રીમંતો તેની પાસે લગભગ નથી. તેથી તેનું આખું આર્થિક વ્યક્તિત્વ રોજ કમાય અને રોજ ખાનારું થઈ ગયું કહેવાય.

બાદશાહો, સુલતાનો અને બેગમોએ ભવ્યાતિભવ્ય મસ્જિદો બાંધી, મકબરા બાંધ્યા. કિલ્લા બાંધ્યા, જેમાંના આજે પણ કેટલાય અડીખમ ઊભા છે.

આબુ અને હિમાલય જેવા પર્વતો ઉપર જો મંદિરો ન બંધાયાં હોત તો આ પર્વતો ઉપર ચઢવા કોણ જાત! હિમાલયમાં તો ગંગા-યમુના જેવી પવિત્ર નદીઓ છે, આબુમાં તો આવી એકે નદી નથી. આબુને હવા ખાવાનું મથક અંગ્રેજોએ બનાવ્યું. કારણ કે તે ઠંડા પ્રદેશમાંથી આવ્યા હતા. આપણને એવી જરૂર ન હતી. એમ કહી શકાય કે આબુની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં જૈનોનાં મંદિરોનો મોટો ફાળો કહેવાય.

મોટો ભાઈ લુણિંગ મરતી વખતે છેલ્લી ઇચ્છા અહીં આબુરાજમાં ભવ્ય જિનાલય બાંધવાની દર્શાવીને પછી મર્યો હતો. જીવનની ભારે વ્યસ્તતામાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળ મોટા ભાઈની પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયા જેવા થઈ ગયા હતા. અતિ વ્યસ્ત જીવન ઘણાં કર્તવ્યો ભુલાવી દેતું હોય છે. અતિવ્યસ્ત જીવનમાં પણ જે આવશ્યક કર્તવ્યો ન ભૂલે તે મહાન કહેવાય. અનોપ વાતને ભૂલી નથી. તે અવારનવાર ઘણી વાર આબુ ઉપર ચઢ-ઉતર કરી ગઈ છે. આ વખતે તો પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી જ નાખવી તેવી મક્કમતાથી આવી છે. વિમલશાનાં દેરાં તેનું આકર્ષણ રહ્યું છે. તે દેરાંઓની બાજુમાં જ એક સુંદર જગ્યા પડતર જોવા મળી. જગ્યા ગમી ગઈ. ચંદ્રાવતીનાં મહાજનોને પૂછ્યું કે, “આ જમીન કોની છે?”

“ગૌતમગણિક બ્રાહ્મણોની છે.”

બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. જમીનનો ભાવતાલ પૂછ્યો. બ્રાહ્મણો પણ ખરા નીકળ્યા. કહ્યું, “જમીન ઉપર સોના મુદ્રાઓ બિછાવી દેવાય તેટલી કિંમત.” ગજબ કહેવાય. આટલો મોટો ભાવ લૂંટ જ કહેવાય. પણ અનોપે ભાવ સ્વીકારી લીધો. વાણિયાને ગરજમંદો પાસેથી ધન લૂટતાં પણ આવડે અને પોતાને ગરજ હોય તો લૂંટાતાં પણ આવડે. તેમાં પણ જો દેરાં બાંધવાં હોય તો વાણિયા ગાંડપણની હદે ઉદાર થાય. આટલું બધું ધન લાવવું ક્યાંથી? તેના બે રસ્તા હતા. એક તો કુંવરબાઈએ પોતાના દાગીના દાટતાં જે ખજાનો મળ્યો હતો તે તથા ખંભાતના આરબ વ્યાપારી સાદિકની તેજમનુરી રેતીમાંથી સોનું બન્યું હતું તે. આ ખજાનો હતો.

અનોપની ચિઠ્ઠીથી વસ્તુપાળ અને તેજપાળે ગાડાં ભરી-ભરીને આબુ પર્વત ઉપર સુવર્ણમુદ્રાઓ મોકલવા માંડી. ફાટેલી આંખે બ્રાહ્મણો જોતા જ રહી ગયા. તેમની જમીન સુવર્ણમુદ્રાઓથી ઢંકાઈ ગઈ. અનોપનો જયજયકાર થઈ ગયો. એક પ્રશ્ન એવો થાય કે બ્રાહ્મણોએ આટલા બધા ધનનો શો ઉપયોગ કર્યો? આટલું બધું ધન તો આખા ભારતના બ્રાહ્મણોની દરિદ્રતા દૂર કરી નાખે. પણ તેની કથા કોઈએ લખી નથી. એકાદ શિવાલય પણ બનાવ્યું હોત તો કદાચ આ દેશની જોડે આહલેક જગાવતું હોત! કદાચ આ અતિરેકભરી મીથ પણ હોય.

25. વીરમને દેશવટો

સત્તા અભિમાન વિનાની નથી હોતી અને કદાચ હોય તો સત્તાધારી રાજર્ષિ સંત થઈ જાય. સાચો રાજર્ષિ, ઋષિ અને મહર્ષિઓ કરતાં પણ વધુ મહાન ગણાય. ઋષિ મહર્ષિ પોતાનું એકનું જ કલ્યાણ કરે. રાજર્ષિ તો પૂરી પ્રજાનું કલ્યાણ કરે અને રાષ્ટ્રને મહાન બનાવે. એટલે રાજર્ષિ મળવા દુર્લભ કહેવાય, પણ સત્તાનો અગ્નિ ગરમાવો પેદા કર્યા વિના રહે જ નહીં. જેટલો ગરમાવો વધારે તેટલું અભિમાન વધારે. જેટલું અભિમાન વધારે તેટલો જ અન્યાય વધારે. અભિમાન ન્યાય ન કરી શકે અને ન્યાય વિના રાષ્ટ્રમાં સુખશાંતિ ન હોય. પાટણના સહસ્રલિંગ તળાવની બાંધણીમાં એક ખોટો ખાંચો પડ્યો છે. કહેવાય છે કે એક વિધવા બ્રાહ્મણીએ પોતાનું ઘર ખાલસા થવા દીધું ન હતું. મહારાણી મીનળદેવીએ સોનાનો ઢગલો કરી બ્રાહ્મણીને લલચાવી પણ બ્રાહ્મણી મક્કમ રહી. ન લલચાઈ. મહારાણીએ ધાર્યું હોત તો જબરજસ્તી જમીન પડાવી લીધી હોત પણ તેવું ન કર્યું. તળાવમાં ખાંચો પાડી તેની ડિઝાઈન બગાડી. સહસ્રલિંગ તળાવની ડિઝાઈન તો બગડી પણ મીનળદેવીની ડિઝાઈન સુધરી ગઈ. અમર થઈ ગઈ. ચકવર્તી મહારાજા સિદ્ધરાજની આ મહારાષ્ટ્રીયન માતા ન્યાય માટે અમર થઈ ગઈ. પણ બધા શાસકો આવા નથી હોતા. કેટલીક વાર ચા કરતાં કીટલી વધારે ગરમ હોય છે અર્થાત્ રાજા કરતાં રાજાનો પરિવાર – સગાં વધારે અભિમાની હોય છે.

અભિમાન બીજાની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારી શકતું નથી. બધાં મારાથી નીચાં રહેવાં જોઈએ તેવી નીચવૃત્તિ તેની નીચતાને પ્રગટ કરતી રહે છે. ગામમાં મારા કરતાં કોઈનું ઘર ઊંચું ન હોવું જોઈએ. મારા કરતાં કોઈનું વાહન ઊંચું ન હોવું જોઈએ. મારા કરતાં કોઈનો પોશાક વધુ ભવ્ય ન હોવો જોઈએ. જીવનની બધી બાબતોમાં મારું જ સ્થાન ઊંચું રહેવું જોઈએ. જો કોઈ બીજી વ્યક્તિ કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ઊંચી થાય કે થવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેને પાડી જ દેવાની! આવી અભિમાની વૃત્તિ વ્યક્તિને નીચ બનાવી મૂકતી હોય છે.

બન્યું એવું કે મોટી એકાદશીના દિવસે ધોળકાના વૈષ્ણવ વાણિયા ધૂમધામથી ઉત્સવ ઊજવવા મલાવસરના કાંઠે ભેગા થયા. વૈષ્ણવો ઉત્સવઘેલા હોય છે. ઠાકોરજી અને જમુના મહારાણી માટે તે તન-મન-ધનથી ન્યોછાવર થવા તૈયાર રહેતા હોય છે. જૈન વાણિયા વધુમાં વધુ તપ કરે. તેમના ઉપવાસો – એકાસણાં ચાલુ જ હોય. વૈષ્ણવ વાણિયા ઠાકોરજીને ભોગ-થાળ ધરાવે. બત્રીસ પકવાનો ધરાવતા જ હોય. ઉપવાસના દિવસે પણ જાતજાતના થાળભોગ તો ખરા જ. ઇષ્ટદેવનું વ્યક્તિત્વ અનુયાયીઓ ઉપર સીધી અસર નાખતું હોય છે. ત્યાગી તપસ્વી તીર્થંકરો ભક્તોને પણ ત્યાગી-તપસ્વી થવા પ્રેરણા આપે. પ્રેમી શ્રીકૃષ્ણ ભક્તોને પણ પ્રેમભર્યું જીવન જીવવા પ્રેરણા આપે. પેલા ભોગો ત્યાગવાનાં વ્રત આપે. આ લોકો ભોગો ત્યાગવાના નહીં પણ પ્રભુપ્રસાદ કરીને ભોગવાની પ્રેરણા આપે. ભોગો પણ પ્રસાદી થઈ જાય તો અમૃત થઈ જાય. સૌ સૌની પ્રેરણા છે.

મલાવ તળાવના કિનારે બધા વૈષ્ણવો ઉત્સવ ઊજવી રહ્યા હતા. વૈષ્ણવો કદી લુખ્યા ન હોય. ઠાકુરજીને કાંઈ ને કાંઈ ધરાવે જ. જે લોકો નિરાકારી ઈશ્વરના ઉપાસક હોય છે તે મોટા ભાગે લુખ્યા હોય છે. કારણ કે તેમનો ભગવાન ખાતો નથી, પીતો નથી, કપડાં પહેરતો નથી, માળા દાગીના વગેરે પહેરતો નથી. તેને કશું જ જોઈતું નથી. તેથી તેના ભક્તો કશી સામગ્રી વિનાની ઉપાસના કરે છે. તેમનાં મંદિરો હોતાં નથી કદાચ હોય તો ત્યાં કૂતરાને પણ ટુકડો રોટલો મળતો નથી. કારણ કે રસોઈ જ નથી થતી હોતી. વૈષ્ણવોના ભગવાન તો રાજાધિરાજ છે. રાજાધિરાજને જેટલું જોઈએ તેટલું ભગવાનને જોઈએ. રોજ જાતજાતની રસોઈ થાય. કદાચ ભગવાન ન જમે તોપણ તેમની પાછળ હજારો જમે. ભારતનાં કેટલાંક મંદિરો અન્નભંડાર જેવાં છે. કશું ખૂટે જ નહીં.

વૈષ્ણવોએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ઠાકોરજીને ભેટો ધરી. કાંઈ ન હોય તો તુલસીના બે દળ ધરે, પણ ધરે ખરાં. કુંવર વીરમદેવ પણ ઉત્સવમાં આવેલો. તેણે એકસો આઠ દ્રમ્મની ભેટ ધરી. ત્યારે રૂપિયાને દ્રમ્મ કહેવાતું. દ્રમ્મ સંસ્કૃત શબ્દ છે. તેના ઉપરથી દામ, દમડી વગેરે શબ્દો બન્યા છે. મંદિરો અને ધર્મસ્થાનોમાં પણ ચઢાવાની ભેટોમાં લોકપ્રતિષ્ઠાનું તત્ત્વ રહેલું હોય છે. કીર્તિભૂખ્યા વાણિયા જોરજોરથી ઘીના ચઢાવા બોલાવતા હોય છે. જેને કીર્તિભૂખ ન હોય તે ચૂપચાપ માત્ર ભગવાન જ જાણે તેમ પેટીમાં પધરાવી દેતા હોય

છે. કીર્તિભૂખ વિનાનું દાન દુર્લભ કહેવાય.

વીરમદેવની ભેટ પછી થોડી જ વારમાં એક વૈષ્ણવ વાણિયો આવ્યો. તે વિદેશમાંથી પુષ્કળ ધન કમાઈને આવ્યો હતો. વૈષ્ણવો ડગલે ને પગલે ઠાકુરજીની કૃપા અનુભવતા હોય છે. એટલે આ અઢળક ધનની કમાણીમાં પણ ઠાકુરજીની કૃપા જ તેને અનુભવાઈ. તેથી તેણે એકસો ને આઠ સાચાં મોતી ઠાકુરજીને ધર્યાં. મોતીનો ચળકાટ જોઈને લોકો છક્ક થઈ ગયાં. કેટલીક વાર લોકોને છક્ક કરી દેવા માટે પણ દાન કરાતું હોય છે. સામાન્ય માણસે બને ત્યાં સુધી અભિમાની શાસકની નજરે ચઢે તેવું કશું ન કરવું. નજરે ચઢેલી સારી વસ્તુ પણ નજરાઈ જતી હોય છે. ચારે તરફ વાત ફેલાઈ ગઈ, શેઠે એકસો આઠ મોતી ધર્યાં! ઉદારતાની સુગંધ આપોઆપ ફેલાતી હોય છે.

રેવતીને ખબર પડી. તે તો દોડતી-દોડતી કુંવર વીરમદેવ પાસે ગઈ અને મશ્કરીમાં બોલી, “લ્યો નાક કપાયું ને? વાણિયાએ તમારી ઉપરવટ જઈને એકસો આઠ સાચાં મોતી ધર્યાં.” કેટલાક લોકો ચઢાવનારા હોય છે. તેઓ વાતવાતમાં મૂરખ લોકોને ચઢવી દેતા હોય છે. કેટલાક લોકો ચાવીજીવા હોય છે. રમકડાંને જેમ ચાવી ભરો અને નાચે તેમ આવા લોકો ચાવીથી નાચતા રહે છે. તે પોતાની રીતે જીવતા નથી હોતા, ચાવીથી જીવતા હોય છે. તેથી તેમને ચાવીજીવા કહેવાય અને ચાવી ભરનારાઓનો તોટો નથી. ચાવીજીવા ન શાંતિથી જીવી શકે ન કોઈને શાંતિથી જીવવા દે.

રેવતીની વાતથી વીરમનું અભિમાન જાગી ઊઠ્યું. તે તલવાર લઈને પેલા વાણિયાને મારવા દોડ્યો. વાણિયો ભાગ્યો. વાણિયો સામો ન થાય. ભાગે. “યઃ પલાયતિ સ જીવતિ” ભાગે તે જીવે. સામે થાય તે શહીદ થાય. શહીદ થાય તેના પાણિયા થાય. આપણે પાણિયા થઈને શું કરવું છે! જીવતો નર ભદ્રા પામે. આવું ગણિત વાણિયા ધરાવે. ભરી બજારમાં આગળ વાણિયો અને પાછળ વીરમ. “ઓ બાપ રે! મારી નાખ્યા... મારી નાખ્યા” એમ બૂમો પાડતો વાણિયો બજારમાંથી દોડતો દોડતો રાજદરબારમાં પહોંચી ગયો અને રાજા વીરધવલનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યો. પાછળ વીરમ ઉઘાડી તલવારે આવ્યો. રાજાની આજ્ઞાથી સૈનિકોએ વીરમ પાસેથી તલવાર પડાવી લીધી અને વીરમને પકડી લીધો.

વીરધવલે વાણિયાને હકીકત પૂછી તો તેણે બધી હકીકત કહી બતાવી. એટલામાં રાણી જેતલદેવી આવી ગયાં, તે બધી પરિસ્થિતિ પામી ગયાં. વીરમથી બધો દરબાર ત્રસ્ત હતો. જેતલબા રણચંડી બની ગઈ. રાજાને કહ્યું કે પ્રજાને સંતાપનાર આ છોકરાનું માથું કાપી નાખો. મારે નથી જોઈતો આવો છોકરો. ગાદીએ બેસનાર આ રહ્યો બીજો.” એમ કહીને પોતાની આંગળીએ વળગેલા વિસળદેવને બતાવ્યો. વિસળદેવ, વીરમદેવનો નાનો ભાઈ હતો, તેનાથી રાજા-રાણી બંનેને સંતોષ હતો. જો એક જ કુંવર હોય તો વિકલ્પ ન રહે, વિકલ્પ ન હોય તો રાજારાણીની ગરજ – લાચારી વધી જાય. પછી પેલો એક કુંવર વધુ ઉદ્ધત થઈ જાય. તેને એવું રહ્યા કરે કે “મારા વિના હવે બીજું છે કોણ?” પણ જો બીજા કુંવરો હોય તો ગાદીવારસાનો વિકલ્પ રહે. તો રાજારાણીને ગરજ – ચિંતા ઓછી રહે.

પોતાના નાના ભાઈ વિસળદેવને જોઈને વીરમને પેટમાં તેલ રેડાયું. “આ જ મારો ખરો દુશ્મન છે” એવો ભાવ થયો. સ્વાર્થની આડે આવનાર આપોઆપ દુશ્મન થઈ જતો હોય છે. ભલેને તે સગો ભાઈ જ કેમ ન હોય. વીરમના ચહેરા ઉપર ભાઈની હત્યા કરી નાખવાની ફૂરતા ઊપસી આવી. રાજા અને રાણી તરત જ તેના ભાવને પામી ગયાં. ચહેરા ઉપરથી ભાવને પામી જવો એ અંતરપરખ ગુણ કહેવાય. તેના વિના કુશળ રાજનેતા ન થવાય. તરત જ વીરમને પકડી લેવામાં આવ્યો.

રાજા વીરધવલ હજી પણ શાંત હતા. હજી પણ તેમણે પિત્તો ખોયો ન હતો. પિત્તો ન ખોનાર મનોજયી કહેવાય. ધીરગંભીરતાથી તે બોલ્યા, “વીરમ, આ ધોળકા છે અહીં આવી દાદાગીરી નહીં ચાલી શકે. આ શ્રેષ્ઠીઓ તો મારા ધનભંડારો છે. તેમનાથી હું અને રાજ્ય સમૃદ્ધ છીએ. તારા વિના મારે ચાલશે પણ આ મારા વ્યાપારીઓ વિના નહીં ચાલે. જા તારું મોઢું કાળું કર, હું જોવા નથી માગતો. આજથી હું તને દેશવટો આપું છું. જા, નીકળી જા મારા રાજ્યમાંથી.” વીરધવલે કડક શબ્દોમાં દંડ સંભળાવી દીધો.

જેતલબાને સંતોષ થયો. દેશવટાની સજા ત્યારે ફાંસીની સજાના વિકલ્પમાં સમજવામાં આવતી હતી.

વીરમને દેશવટાની સજા થઈ તે જાણીને મહાજન રાજી થયું, પ્રજા રાજી થઈ. આવા રાજ સેહવાળા ગુંડાઓને તડીપાર કરવાથી ગુંડાગીરી ઉપર નિયંત્રણ થાય. ગુંડાગીરી ઉપર નિયંત્રણ થાય તો જ પ્રજા સુખી થાય. આ પરાક્રમનું કામ કહેવાય.

આખું રાજ્ય તો રાજી થયું પણ એકમાત્ર અનોપ રાજી ન થઈ. તેને ભવિષ્યની આંધી દેખાવા લાગી હતી. ભવિષ્યદ્રષ્ટા બહુ સુખી નથી હોતા. સામાન્ય લોકોને ભવિષ્ય નથી દેખાતું તે જ સારું છે. એટલે તો બધા આનંદમાં રહે છે. સહદેવ સુખી ન હોય.

અનોપે પતિ તેજપાળને, ગુરુ સોમેશ્વરને બધાને મીઠો ઠપકો આપ્યો કે આવું થવા દેવું ન હતું, પણ તેનું કાંઈ ઊપજ્યું નહીં. ઘરમાંથી, રાજ્યમાંથી કે સંસ્થામાંથી જેને અપમાનિત કરીને કાઢી મૂકવામાં આવે છે તે દુશ્મન થઈને જાય છે અને બદલો લેવાની તાકમાં રહે છે. મોકો મળતાં જ તે બદલો લેતો હોય છે. આ વાત અનોપની ચિંતાનું કારણ હતું.

તેજપાળને ફરી પરણાવવાનો વિચાર

લાંબુ બ્રહ્મચર્ય અને તે પણ અનિચ્છિત હોય તો પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. વીર્ય એક મહાઊર્જા છે. આહારનો તો છેક અંતિમ અને સાર ભાગ છે. તે ઊર્જાથી જ માણસ ઊર્જાવાન બને છે. પણ જો આ વીર્યને અનિચ્છાએ કેદ કરી રાખવામાં આવે તો તે પ્રચંડ વંટોળિયા પેદા કરે છે. જેમ મળ-મૂત્રના આવેગો હોય છે તેમ. તે બધાથી અનેકગણો વધારે આવેગ વીર્યનો પણ હોય છે. મળમૂત્રના આવેગનું શમન તેના ત્યાગથી થતું હોય છે. સવારે ઊઠતાંની સાથે જ મળમૂત્ર ત્યાગીને માણસ શાંત થઈ જાય છે. જો અવરોધાયેલા હોય તો ઉત્પાત મચાવે. પાઠ-પૂજા, ધ્યાન-ધારણા શૌચવિધિ પછી જ થાય. પહેલાં કરવા જાય તે અશાંત રહે. ચંચળ રહે. આવી જ રીતે ભરાયેલું વીર્ય પણ અશાંતિ કરે. આ કુદરતી આવેગ છે. આવેગનો વેગ ભલભલાને હચમચાવી નાખે. તેનો કુદરતી ઉપાય ગૃહસ્થાશ્રમ છે. પતિ, પત્નીના અને પત્ની પતિના આવા વંટોળિયા વેગને શાંત કરે. તેથી શાંતિ થાય. આ ઋષિમાર્ગ કહેવાય, પણ આ માર્ગ ત્યાગીને કાયમ-કાયમ માટે અવરોધક માર્ગ અપનાવવા માગે તે વંટોળિયાથી બચી ન શકે. કદાચ કોઈ પ્રબળ સમર્થ માણસ બચે તો તેની વિકૃતિ સ્વભાવમાં દેખાવા લાગે. સ્વભાવ ઉગ્ર થઈ જાય. ક્રોધ વધી જાય. વાતવાતમાં સંબંધ બગાડી બેસે. આવી અનેક પ્રકારની વિકૃતિ તેના સ્વભાવમાં દેખાવા લાગે.

સેનાપતિ તેજપાળનું આવું જ થયું. જ્યારથી અનોપે તેને ફરજિયાત બ્રહ્મચર્ય પળાવા માંડ્યું હતું ત્યારથી તેના સ્વભાવમાં આવું પરિવર્તન થવા માંડ્યું હતું. અનોપ વાતને સમજી ગઈ હતી તેથી તો તેણે પોતાના વિકલ્પમાં પાટણની એક કન્યાને તેજપાળની બીજી પત્ની તરીકે ગોઠવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. આદર્શો સ્વૈચ્છિક હોય ફરજિયાત ન હોય. ફરજિયાત નિયમો હોય જેમાં લોકો છોડાં પાડતાં હોય છે. બહુ કઠોર નિયમો વધુ દંભ ઊભા કરતા હોય છે. સહજ જીવન જ નિર્દંભ જીવન બનતું હોય છે.

બહુ કઠોર નિયમો બીજાને પ્રભાવિત કરવા પળાતા હોય છે, પણ અંદર તો ઢોલની પોલ જ હોય છે.

પતિ-પત્નીમાં જે કલહ થતો હોય છે તેમાં અનેક કારણો હોઈ શકે છે પણ એક પ્રબળ કારણ કામકલહ પણ હોઈ શકે છે. પતિ-પત્નીને એકતા કરાવનારું તત્ત્વ તે કામ છે. તેમાંથી જે આત્મીયતા પ્રગટે છે તે બીજી કોઈ રીતે નથી પ્રગટતી. પતિ-પત્નીના ઐક્યનું નામ જ દામ્પત્ય કહેવાય. એકપક્ષીય કામકજોડું અનર્થ ઊભા કરી શકે છે. હડાપણની ઢાલ નીચે તેને ગમેતેટલા ઢાંકવામાં આવે તોપણ તે અવારનવાર પ્રગટ થઈ જ જતા હોય છે.

તેજપાળના સ્વભાવમાં થયેલા પરિવર્તનને અનોપ સમજી શકતી હતી. બંને પક્ષે હડાપણ હતું તેથી ભડકા બહાર પ્રગટતા ન હતા, પણ ધુમાડો અંદર-અંદર તો ધૂંધવાતો હતો.

પાટણના ઠક્કુર આસા ઝાલ્હણની દીકરી સુહડા વેરે તેજપાળનાં બીજાં લગ્ન થાય તો જ તેજપાળનો સ્વભાવ સુધરે તેવું અનોપ માનતી હતી અને તેથી તે દિશામાં તે પ્રયત્નશીલ હતી.

પણ હવે તેને લાગ્યું કે પોતે ધોળકા છોડીને ચંદ્રાવતી રહેવા જાય તે જ ઉચિત કહેવાય. ઘી અને અગ્નિને લાંબો સમય સાથે ન રખાય. જે લોકો અગ્નિ અને ઘીને લાંબો સમય સાથે રાખીને ઘીને થીજેલું જ રાખવા માગે છે તે જખ મારે છે. કુદરત કુદરતનું કામ કરે જ છે. આવું વિચારીને અનોપે ચંદ્રાવતી જવાનો નિર્ણય કર્યો. બીજી તરફ સુહડા માટે જગ્યા ખાલી કરવી પણ જરૂરી હતી. એક મ્યાનમાં બે તલવાર રાખવી ભારે પડી જાય. સામાન્ય રીતે બે પત્નીઓ કરનારાના ઘરમાં જૂની પત્ની સાસુ જેવી થઈને નવી ઉપર હુકમ ચલાવતી હોય છે. પણ આ હુકમ થોડા જ દિવસો પછી ઠંડા પડી જતા હોય છે. પછી નવીના હુકમો ચાલવા માંડે છે. પતિ હુકમનો એક્કો છે. તે જેના હાથમાં હોય તેનો હુકમ ચાલે. પતિ નવીના હાથમાં ચાલ્યો જાય પછી જૂની છોતરું થઈ જાય. છોતરું થવું કોઈને ન ગમે. મહાભારત ચાલુ થઈ જાય. આખું ઘર અને સંસાર ભડકામાં બદલાઈ જાય. ભડકા અને શાંતિ ભેગાં ન રહે.

તેથી ડાહી અનોપે જગ્યા ખાલી કરીને ચંદ્રાવતી જઈને રહેવાનું નક્કી કર્યું. જગ્યા ખાલી કરવાનો પણ સમય આવતો હોય છે. જો સમય આવ્યે જગ્યા ખાલી કરવામાં ન આવે તો લોકો ટાંટિયા ખેંચીને ખાલી કરાવતા હોય છે. સમય આવ્યે શ્રીકૃષ્ણે આપોઆપ દ્વારકાની જગ્યા ખાલી કરી દીધી હતી. અનોપને જગ્યા ભરતાં પણ આવડી, તેણે તેજપાળની જગ્યા ધૂમધામથી ભરી હતી પણ હવે જગ્યા ખાલી કરતાં ધૂમધામ ન હોય.

ચંદ્રાવતી જવાના બીજા બે હેતુઓ હતા. એક તો લુણિંગની મરણઈચ્છા પૂરી કરવાની હતી. ભવ્ય જિનાલય માટે જમીન રખાઈ ચૂકી હતી. હવે જિનાલય ચણવાની શરૂઆત કરવાની હતી. નાનાં-મોટાં સ્થાપત્યો તો શું નાનો બાથરૂમ પણ જાત દેખરેખમાં ચણાવવો જોઈએ. પોતાની ગેરહાજરીમાં કારીગરો કામમી ખોડ કરી મૂકતા હોય છે.

બીજું ચંદ્રાવતીનું મહાજન નગર છોડીને ભાગવા માગતું હતું. ભયનું વાતાવરણ હતું. ભયના વાતાવરણમાં ભાગી જાય તેને નેતા ન કહેવાય. એવા સમયે અડીખમ ઊભો રહે તેજ નેતા કહેવાય. અનોપને ચંદ્રાવતીના મહાજનની સાથે ઊભા રહેવાનું હતું.

અનોપનો પ્રસ્તાવ વસ્તુપાળને સ્વીકારવો પડ્યો. પણ તેણે એક શરત મૂકી. સંઘ કાઢવાની આપણા સૌની જૂની ઈચ્છા અધૂરી છે, તે પૂરી કરીને પછી જાવ. હવે સંઘ કાઢવાનું વાતાવરણ જામ્યું હતું. અનોપે સ્વીકૃતિમાં હકારાત્મક માથું નમાવ્યું.

સંઘની જોરશોરથી તૈયારી થવા લાગી.

27. સંઘ શત્રુંજય પહોંચ્યો

ધર્મનો એક હેતુ પ્રજાને સંગઠિત કરવાનો પણ છે. સંગઠિત પ્રજા જ શક્તિ ઊભી કરતી હોય છે. શક્તિથી ઇતિહાસ રચાય છે. સંગઠન વિનાની પ્રજા ગમેતેટલી મોટી સંખ્યામાં હોય તોપણ તે વેરવિખેર હોવાથી શક્તિહીન થઈ જતી હોય છે. વેરવિખેર પ્રજા ટોળું કહેવાય. ટોળું અવ્યવસ્થાનું પ્રતીક બની જાય. તે પોતે જ પોતાની ધક્કામુક્કીમાં પોતાનાં માણસોને કચડતું રહે છે. હિન્દુ પ્રજા ટોળું છે. કારણ કે સંગઠિત નથી. ધર્મમાં સંગઠનની વાત જ નથી. વર્ણભેદ, જાતિભેદ, જ્ઞાતિભેદ, પરિવારભેદ, પ્રાંતભેદ, પરગણાંભેદ; બસ ભેદ જ ભેદ. ક્યાંય સંગઠનની વાત નહીં.

બુદ્ધે “સંઘં શરણં ગચ્છામિ”નું ત્રીજું સૂત્ર આપ્યું. જેને બૌદ્ધો રોજ દિવસમાં કેટલીયે વાર દોહરાવે છે.

જૈનોએ ચોવીસ તીર્થંકર પછી પચીસમો સંઘ સ્વીકાર્યો. સાધુ-સાધ્વીઓ, શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ આ ચારે મળીને સંઘ રચાય. તેનો સંઘપતિ હોય તેના માર્ગદર્શન પ્રમાણે જે-તે નિર્ણયો થાય.

ઈસ્લામ તો સૌથી વધુ સંગઠિત ધર્મ કહેવાય છે. પ્રત્યેક જામા મસ્જિદમાં એક ઇમામ હોય, જે નિર્ણયો કરે અને સૌથી મોટી શાહી જામા મસ્જિદમાં શાહી ઇમામ હોય જે સર્વોચ્ચ નેતા કહેવાય.

ખ્રિસ્તીઓમાં સર્વોપરી પોપ હોય. તેમના નેતૃત્વમાં કાર્ડિનલ, આર્ચબિશપ, બિશપ, પાદરી વગેરે કક્ષા પ્રમાણેના ધર્મોધિકારીઓ હોય. એક પૂરી વ્યવસ્થા સ્થાપિત થાય.

આમ હિન્દુ ધર્મ સિવાય બધા ધર્મોમાં સંગઠનનાં સૂત્રો બળવાન રહ્યાં છે.

સંગઠનને બળવાન બનાવવા માટે રચનાત્મક ક્રિયાયોગ હોવો જરૂરી છે. તે છે સંઘપ્રથા. અતિશ્રીમંત જૈન શ્રેષ્ઠીઓ અવારનવાર તીર્થયાત્રાનો સંઘ કાઢતા હોય છે. સંઘ કાઢવો એ મોટું આયોજન કહેવાય. મહિનાઓની તૈયારી પછી બધું આયોજન રચાતું હોય છે. જો આયોજનમાં ખામી હોય તો ફિયાસ્કો થાય. ફિયાસ્કો ફજેતી વિનાનો ન હોય. કોઈને પણ ફજેતી ગમતી નથી. તેથી પૂરેપૂરી યોજનાપૂર્વક જ સંઘ કઢાય.

પહેલાં તો શ્રાવકોના બધા વર્ગોને ઉત્સાહિત કરી સંઘમાં સંમિલિત કરવા. વળી વસ્તુપાળ-તેજપાળની ઇચ્છા તો માત્ર જૈન જ નહીં, જૈનેતરોને પણ સંઘમાં આવવાની છૂટ અપાઈ હતી. તેના કારણે તીર્થોમાં ગિરનાર અને સોમનાથને પણ સ્થાન અપાયું હતું. ધાર્મિક ઉદારતા સૌથી મોટી ઉદારતા કહેવાય અને ધાર્મિક કટ્ટરતા સૌથી મોટી કટ્ટરતા કહેવાય. આ બધાનો સમાવેશ કરવો, કશા વિવાદ વિના બધું હેમખેમ પાર પાડવું એ બહુ જ કપરું કામ કહેવાય. પણ બંને ભાઈઓએ આ કપરું કામ હાથમાં લીધું હતું.

હિન્દુ – જૈનોનાં લગભગ બધાં તીર્થો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યાં છે અને સૌરાષ્ટ્ર ત્યારે પણ લૂંટારા-બહારવટિયાઓનો દેશ; લૂંટાઈ જવાનો પૂરેપૂરો ભય. બધાની રક્ષા કરવા સેના પણ જોઈએ. બંને ભાઈઓએ સેના પણ લીધી.

હજારો સૂરિઓ, સાધ્વીઓ, દિગંબરોનાં વૃંદનાં વૃંદ! આ બધાની અલગ-અલગ બધી વ્યવસ્થા કરવી પડે. કહેવાય છે કે ત્રણ હજાર તો ગાયકોને સાથે લીધા હતા. અઢારસો વાજિંત્રો હતાં, તેત્રીસસો ભાટો અને એક હજાર ચારણો સાથે હતા. આવા સંઘના માધ્યમથી કેટલાય કલાકારોની કલાને પ્રોત્સાહન મળતું હતું. કહેવાય છે કે આ સંઘમાં બે હજારથી વધારે કરોડાધિપતિઓ પોતપોતાની હાથીદાંતની બનાવેલી પાલખીઓમાં બેસીને પધાર્યા હતા. બે હજાર પોઠિયા અન્નાદિ લઈને સાથે ફરતા હતા. આટલો મોટો અને વિશાળ સંઘ આજ પહેલાં કદી કોઈએ જોયો ન હતો. માર્ગમાં આવતાં ગામો સંઘદર્શન માટે ઊમટી પડતાં, લોકોમાં અનેરો ઉત્સાહ ભરાઈ ગયો હતો.

ગડમથલ કરતો કરતો સંઘ શત્રુંજય પર્વતે પહોંચી ગયો.

28. બાની પ્રતિમા

ધાર્મિક સંઘમાં ચાલતાં યાત્રિકોને પાંચ ભાગમાં વહેંચી શકાય: 1. માત્ર સ્વસગવડભોજી, 2. સેવા કરનારા, 3. હસતાં-હસતાં અગવડો સ્વીકારનારા, 4. ઉદારતા બતાવનારા અને 5. માન-મોટાઈ ભૂખ્યા.

1. ધાર્મિક સંઘોમાં એક વર્ગ એવો હોય છે જે માત્ર ને માત્ર પોતાની જ સગવડો માટે તત્પર રહેતો હોય છે. ઉતારામાં સારામાં સારી જગ્યા પચાવી પાડવી, જમવામાં સૌથી પહેલાં પહોંચી જવું, ચા-પાણી નાસ્તાનો ભરપૂર લાભ ઉઠાવવો. ઓઢવા-પાથરવામાં સારું લઈ લેવું. કોઈ પ્રભાવના કરે તો પહેલો લાભ લેવો. આ સ્વસગવડિયા યાત્રિકો હોય છે.

2. બીજો વર્ગ સેવાભાવી લોકોનો હોય છે. દુર્બળ-રોગી-અક્ષમ લોકોને તે ટેકો આપે છે. તેમનો ભાર ઉપાડે છે. ચા-પાણી-નાસ્તો કે જમવાનું હોય ત્યાં સેવામાં લાગી જાય છે. સ્વચ્છતા રાખે છે. ઝાડુ લગાવે છે. સૌની પાછળ બેસે છે, પાછળ જમે છે. બહુ ઉપયોગી થઈને યાત્રા કરે છે.

3. એક એવો વર્ગ પણ હોય છે કે જે અગવડોની કશી ફરિયાદ નથી કરતો. યાત્રામાં અગવડો તો રહેવાની જ, પણ આ વર્ગ કશી જ ફરિયાદ કર્યા વિના શાંતિથી અગવડો સહન કરે છે. જરાય મોઢું બગાડતો નથી.

4. એક વર્ગ એવો પણ હોય છે જે ડગલે ને પગલે ઉદારતા બતાવતો રહે છે. સંઘના નોકર-ચાકરોને બક્ષિસ આપે. રસ્તામાં આવતાં ગરીબ-ગુરબાને મદદ કરે. કોઈ વિધવા કે વૃદ્ધ માણસને સહાયતા કરે. આ વર્ગ આપવા નીકળ્યો હોય છે. તે આપતો જ રહે છે.

5. એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે માન-મોટાઈ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો રહે છે. સભામાં સૌથી આગળ બેસવું. સ્ટેજ ઉપર ચઢી જવું, વગર બોલાવ્યે માઈક પકડી લેવું, પોતે કોઈ મોટો માણસ છે તેવો દેખાવ હંમેશાં કરતા રહેવું. આવા માણસો પણ હોય છે.

સંઘ એટલે સંઘ, એમાં બધા જ પ્રકારના માણસો હોય. આવા સમૂહમાં નિર્લેપ થઈને રહેવું એ પણ તપસ્યા જ કહેવાય.

આ સંઘમાં અનોપનું સ્થાન નિરાળું હતું. તે સ્વભાવથી જ ઉદાર હતી. રસ્તામાં આવતાં ગામડાંઓની ડોશીઓને તે પાંચ-પચીસ રૂપિયા આપી દેતી. નાગાં-ભૂખ્યાં-ચીંથરેહાલ છોકરાંને કપડાં પહેરાવે. ખાવાનું આપે. આપણે ત્યાં ધાર્મિકતાના બે છેડા છે, એક તરફ સોનેમઢ્યા હીરાજડિત ભગવાન છે તો બીજી તરફ ચીંથરેહાલ દરિદ્રો છે. એક તરફ છપ્પનભોગ આરોગતા ભગવાન અને ભક્તો છે તો બીજી તરફ ટુકડો રોટી માટે વલવલતાં અનાથ બાળકો છે. એક તરફ સોનાનાં શિખરવાળાં જ નહીં પૂરેપૂરાં સોને મઢેલાં મંદિરો છે તો બીજી તરફ કંગાળ ઝૂંપડાં પણ નથી. ધર્માચાર્યોને માત્ર એક જ છેડો દેખાય છે અને તે તેના ગૌરવમાં ફુલાતા ફરે છે. તેમને બીજો છેડો દેખાતો જ નથી. સમુદ્રપારથી આવેલા ધર્મો આ બીજા છેડાનો ઉપયોગ કરે છે. લાંબાગાળે એક આગ ઉત્પન્ન થાય છે. સોને મઢનારા મંદિરોની સલામતી રાખી શકતા નથી. આગની આંધીમાં બધું ખાખ થઈ જાય છે. આ છે આપણા ધર્મના બે છેડા. અનોપ ડાહી છે. તેને બીજા છેડાની પણ ચિંતા છે. તેથી તે લોકમાતા બની ગઈ છે. ધર્મમાતા થવું સરળ છે. લોકમાતા થવું અઘરું છે. જે લોકો માત્ર પરલોકની ચિંતા કરીને પરલોકની જ સાધના કર્યા કરે છે તે કદાચ ધર્મમાતા થઈ શકે. પણ જે લોકો આ લોકની ચિંતા કરીને છેક છેવાડાના વંચિત માણસની ચિંતા કરે છે તે લોકમાતા થઈ શકે.

અનોપની પાસે વંચિતોનાં ટોળેટોળાં ઊમટવા લાગ્યાં. તળાવ હોય ત્યાં તરસ્યા જીવો આપોઆપ દોડી આવે. સમુદ્ર હોય પણ ખારોધૂધ હોય તો એકે જીવ ન આવે. ઘણા શ્રીમંતો સમુદ્ર જેવા ખારોધૂધ હોય છે તો કેટલાક સામાન્ય માણસો મીઠી વીરડી જેવા હોય છે.

એટલામાં શોભનદેવ સોમપુરા આવી ગયો. કેટલાંક વર્ષોથી તેનાં હથોડી અને ટાંકણાં અહીં કામે લાગ્યાં હતાં. જે દેશમાં સૈનિકોનાં શસ્ત્રોને કાટ ન ચઢે. જે દેશમાં ખેડૂતોનાં હળ ઊજળાં ચકચકતાં હોય, જે દેશમાં કારીગરોનાં પાનાં-હથોડી નવરાં ન રહે, જે દેશમાં મજૂરોના કોદાળી-પાવડા ખૂણામાં પડ્યા ન રહે તે દેશ નક્કી મહાન જ હોય. દેશને મહાન બનાવનાર રાજા અને મંત્રી હોય છે. રાજા

વીરધવલ અને મંત્રી વસ્તુપાળ રાષ્ટ્રને ઘડી રહ્યા છે. ગુજરાતે ઘણો વિધ્વંસ યુગ જોયો હતો. વિદેશી અને વિધર્મી બાદશાહોએ પારાવાર મંદિરો તોડ્યાં હતાં, બધું ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યું હતું, પણ હવે વિધ્વંસ યુગની જગ્યાએ નિર્માણયુગ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ભવ્યાતિભવ્ય નિર્માણો શરૂ થઈ ચૂક્યાં હતાં.

શોભનદેવે “લલિતા તળાવ” બનાવ્યું. વસ્તુપાળની પત્ની લલિતાદેવીના નામે આ તળાવ બંધાયું હતું. પતિના નિર્માણમાં પત્નીનું પણ સ્થાન હોવું જોઈએ. લલિતા તળાવ જોઈને વસ્તુપાળ પ્રસન્ન થયો “પણ અનુપમા સરોવર ક્યાં છે?” તેણે શોભનને પૂછ્યું.

“આ બાજુ આ દિશામાં અનુપસર છે.”

“અને મારી માતાના નામે ક્યાં તળાવ બાંધ્યું છે?”

“જી એ તો અહીં નહીં, રેવંતગિરિ – ગિરનાર ઉપર.” શોભને જવાબ આપ્યો. વસ્તુપાળ થોડો નારાજ થયો. “બાની તળાવડી નહીં!” પણ કાંઈ બોલ્યો નહીં. બધાં આગળ ચાલ્યાં આદિનાથ પ્રભુનું ભવ્ય જિનાલય આવ્યું. જોતાં જ રહી જાવ એવું. પગથિયાં ચઢીને એક ભવ્ય નારી પ્રતિમા આગળ શોભનદેવ હાથ જોડીને ઊભો રહી ગયો. પાછળ પાછળ વસ્તુપાળનો પૂરો પરિવાર આવ્યો.

વસ્તુપાળે પૂછ્યું: “કેમ ઊભા રહી ગયા?”

“બાને જોવા. આ રહ્યાં બા પોતે!!!”

બધાં ભવ્ય પ્રતિમા જોતાં જ રહી ગયાં. જાણે હમણાં બોલી ઊઠશે તેવી દિવ્ય અને ભવ્ય કુંવરબાઈની પ્રતિમા હતી. પ્રતિમા જોતાં જ વસ્તુપાળની આંખોમાં આંસુ છલકાઈ ગયાં. “બા – બા – આ મારી બા... ધન્ય છે શોભનદેવ!”

અનોપે તરત જ પોતાના ગળામાંથી સુવર્ણ હાર કાઢીને વસ્તુપાળને આપ્યો. ઇશ્વરત કરી સમજાવ્યું કે “ઇનામમાં શોભનદેવને આપી દો”

વસ્તુપાળે બહુમૂલ્ય હીરાજડિત હાર શોભનદેવને પહેરાવી દીધો. શિલ્પકારો મજૂરિયા નથી હોતા, કલાકારો હોય છે અને કલાકારને કદરની ભૂખ તો હોય જ છે. ધનદાતા કરતાં પણ કદરદાતાથી તે વધુ ટપી જતા હોય છે. રંગ છે અનોપને જેણે ખરા સમયે હાર કાઢી આપ્યો. બધા દાગીના માત્ર પહેરવા જ નથી ઘડાતા. પહેરાવવા પણ ઘડાતા હોય છે. પહેરનાર કરતાં પહેરાવનાર ઘણો મહાન થઈ જાય. પહેરનારની કીર્તિ ન હોય, ઈર્ષ્યા હોય; પણ પહેરાવી દેનારની કીર્તિ હોય, જુગજુગની કીર્તિ.

હર્ષાશ્રુથી વસ્તુપાળ લાંબો સમય બાને જોતો જ રહ્યો. અત્યારે તે મહામંત્રી ન હતો. બા આગળ નાનો બાળક હતો. આ બાએ બબ્બે વાર વિધવા થઈને પોતાને માટે કેટકેટલાં દુઃખો ભોગવ્યાં હતાં? તેની જ તપસ્યાથી આજે વસ્તુપાળ-તેજપાળ મહાન બન્યા હતા. જ્યારે ધોળકાથી પાટણ સરસ્વતી કિનારે વિદ્યા ભણવા ચીંથરેહાલ ત્રણ બાળકોને વિધવા બા ઊભી હતી તે દિવસો યાદ આવ્યા. તે જ બાળકોએ જિનાલય બનાવવા આબુમાં સોને મઢીને ભૂમિ ખરીદી હતી. આ બધું બાની તપસ્યા અને આશીર્વાદ હતું.

29. સંઘ પાછો વળ્યો

સામાન્ય રીતે અહિંસાવાદી જૈનો તળાવો નથી બંધાવતા. વણજારા વાવ ખોદાવે અને બંધાવે, કારણ કે તેમને તરસની ખબર હોય, તરસી પોઠોને દુષ્કાળમાં પાણી ક્યાં પાવું? તેથી વાવો બંધાવે. વાણિયાને તરસની ખબર ન હોય. પણ કુંવરબાઈ અને આસરાજનો પરિવાર ચુસ્ત જૈન ન હતો. તેમના ઉપર બ્રાહ્મણોનો પણ પ્રભાવ હતો. સૂરિઓની નારાજગી છતાં તેમના ત્યાં પાંચસો બ્રાહ્મણો રોજ વેદપાઠ કર્યા કરતા હતા. સરસ્વતી કિનારેના ગુરુકુળમાં રહીને બ્રાહ્મણના હાથે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી અને સોમેશ્વર તો આજે પણ સલાહકાર હતા. સંઘમાં માત્ર જૈનો જ યાત્રિકો ન હતા, જૈનેતરો પણ હતા અને તેથી ગિરનાર અને સોમનાથને પણ યાત્રામાં સ્થાન મળ્યું હતું. મહાન યુગદ્રષ્ટા હેમચંદ્રાચાર્યનો સંદેશ હતો કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વાણિયાઓની એકતા થાય તો જ ગુજરાત મહાન થાય. આ ત્રણેને અંદર-અંદર લડાવવાના ન હોય, એક કરવાના હોય. વિશાળ સંપર્કોથી વિશાળતા આવે. જેના સંપર્કો જ ટૂંકા હોય તે ટૂંકા રહી જાય.

લલિતા સરોવર અને અનોપસરનું નિર્માણ આવી વિશાળતાનું જ પરિણામ હતું. આ સરોવરોથી જીવજંતુ-પશુ-પક્ષીઓ રાજીરાજી હતાં અને પર્વતવાસી ગ્રામીણ લોકોનો પાણીનો પ્રશ્ન ઉકેલાયો હતો. પ્રશ્નો ઉકેલે તેને પુણ્ય કહેવાય.

પણ બાની પ્રતિમા આગળ ઊભોઊભો વસ્તુપાળ હજી પણ રડી રહ્યો હતો. તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું. ‘જો આજે મારી બા જીવતી હોત તો?’ ઘોર દરિદ્રકાળ પછી આવેલો વૈભવકાળ સ્વજનદર્શી હોય છે. મારાં માતા-પિતા જુએ કે જો-જો તારો દીકરો ક્યાંથી ક્યાં પહોંચ્યો? ઘોર દરિદ્રતામાં પણ સ્વમાનપૂર્વક બાળકોને જિવાડનાર અને ભણાવનાર બાને આજે ગુજરાતની સર્વોચ્ચ વૈભવપરાકાષ્ઠા જોવા મળી હોત તો!’ સ્ત્રીઓ વૈભવઘેલી હોય છે. પારકો વૈભવ જોઈને બળી જાય, ખાસ કરીને પાડોશીનો વૈભવ; પણ સ્વનો વૈભવ જુએ તો ઘેલી થઈ જાય.

કહેવાય છે કે સિદ્ધરાજ જ્યારે અવંતીવિજય કરીને પાટણ પાછા ફર્યા ત્યારે તેમની સાથે બેસુમાર લક્ષ્મી હતી. તે વખતે તેમના મનમાં થયેલું કે ‘કાશ, મારી માતા મીનળદેવી આ લક્ષ્મીને જોવા જીવતી હોત તો!’ ત્યારે મીનળદેવી દેવ થઈ ચૂક્યાં હતાં. વિજય, વૈભવ અને સફળતા સ્વજનદર્શી હોય છે.

વસ્તુપાળની ભાવવિભોરાવસ્થા ચાલી રહી હતી ત્યાં હરિભદ્રસૂરિજીના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિજી આવી પહોંચ્યા. સારા-માઠા પ્રસંગે સાધુ-સંતોની ઉપસ્થિતિ પ્રેરણાદાયી અને આશ્વાસનરૂપ થઈ જતી હોય છે.

સંઘ પોતાનું લક્ષ્ય પૂરું કરીને હવે નીચે ઊતરવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. દેવમંદિરો અને પ્રતિમાપૂજાને કેટલાક લોકો ભલે નકારતા હોય. કેટલાક તો ભયંકર ઘૃણા પણ ધરાવતા હોય છે, પણ સામગ્રી વિનાની ઉપાસના કરનારાઓ કરતાં વિપુલ સામગ્રીથી સાકાર ઉપાસના કરનારા હજારોને રોજીઓ આપે છે તે ન ભુલાવું જોઈએ. મંદિરના પૂજારીઓ, કચરા-પોતાં કરનારા, ચોકિયાતો, મુનીમ-મહેતા, રસોઈયાઓ વગેરેથી માંડીને હજારો ભિક્ષુકો વગેરેનું પેટ પણ મંદિરો ભરતાં હોય છે.

યાત્રાળુઓને નીચે ઊતરતાં જોઈને નિરાશ થયેલી માલણો પોતપોતાના ફૂલના ટોપલા સાથે એકતરફ ઊભી થઈ ગઈ. તેમની નિરાશાનું કારણ હતું “હવે અમારાં ફૂલ નહીં વેચાય.” આજે આવતાં મોડું થઈ ગયું. પૂજા-અર્ચના થઈ ગઈ. હવે આ ફૂલોનું શું કરવું? ફૂલોને તો કરમાઈ જતાં વાર ન લાગે. કરમાયેલાં ફૂલ કોડીનાં થઈ જાય. જીવનનું પણ એવું જ છે ને! ખીલેલું હોય તો કરોડનું, પણ કરમાઈ ગયેલું હોય તો કોડીનું. ખીલેલી જીવાની કરમાયેલા ઘડપણને સહન કરી શકતી નથી. પોતે જ પોતાની ફિક્કાશ અને કરચલીઓથી કાંપી ઊઠે છે. હાય! વૃદ્ધાવસ્થા કોણે બનાવી?

વસ્તુપાળની નજર ઉદાસ માલણો ઉપર પડી. ઉદાસીનતાને જે ઓળખી શકે તે માનવતાને ઓળખી શકે અને જે માનવતાને ઓળખે

તે જ ધર્મને ઓળખે. માનવતા વિનાનો ધર્મ સોનેમઢ્યો હોય તોપણ ફીફાં ખાંડીને તેલ કાઢવાની પ્રક્રિયા માત્ર છે.

વસ્તુપાળને માલણોએ કહ્યું: “હવે અમારાં ફૂલોનું શું થશે? કોણ લેશે? છોકરાં શું ખાશે?” શ્રીમંતોને ખબર નથી હોતી કે લાખો માણસો રોજનું લાવીને રોજ ખાતા હોય છે. તેમના ઘરમાં કશા ભંડાર નથી હોતા.

વસ્તુપાળે સંઘને રોક્યો “અરે! અરે! ઊભા રહો, ઊભા રહો. આપણે જિનપૂજા તો કરી, પદ્માવતીજીની પૂજા કરી, બધી પૂજા કરી પણ એક મહાન દેવ પૂજા વિનાનો બાકી રહી જાય છે.” લોકોએ પૂછ્યું તે કયો દેવ? વસ્તુપાળનો જવાબ હતો “આ ગિરિરાજ પોતે, આ દેવ છે. તીર્થકરોને પણ આવાસ આપનાર આ ગિરિવર મહાન દેવ છે. બધાને ધારણ કરીને તે અડીખમ ઊભો છે. આવો તેની પૂજા કરીએ.” એમ કહીને વસ્તુપાળે માલણ પાસેથી પુષ્પો લીધાં અને પોતાનું જ રચેલું આબુ સ્તવન ગાઈને પૂજા કરી. તરત જ તેમના દેખાદેખી બધા સંઘે ગિરિપૂજા કરી. માલણોનાં પુષ્પો વેચાઈ ગયાં. કોઈને રોજી આપવી એ પણ પ્રભુસ્તવન જ કહેવાય.

યુદ્ધના ભણકારા

યુદ્ધ વિનાના રાષ્ટ્રની કલ્પના કરવી કઠિન છે. શત્રુઓ વિનાના જીવનની તો કદાચ કલ્પના કરી શકાય, પણ દુશ્મનો વિનાના રાષ્ટ્રની કલ્પના એ વાસ્તવિકતાની ઉપેક્ષા જ કહેવાય. વાસ્તવિકતાની ઉપેક્ષા કરનારા શાસકો રાષ્ટ્રને લાંબો સમય સંભાળી શકતા નથી. ફિલોસોફર કલ્પનાવિહારી હોય તો ચાલે, પણ રાજશાસક તો વાસ્તવવાદી જ જોઈએ. શેખરચલ્લી ગમેતેટલો રૂપાળો હોય તોપણ તેને રાજા ન બનાવાય. બહુ બહુ તો તેને રાજાનો વિદુષક જ બનાવાય.

યવનો દ્વારા પાટણના પતન પછી ભીમદેવ પાટણને સંભાળી શક્યો નહીં. સૂર્ય જેમ સૂર્યમંડળના બધા ગ્રહોતારાઓને સંભાળે છે તેમ રાજા પૂરા રાષ્ટ્રને સંભાળે છે. ગુરુત્વાકર્ષણ વિનાનો સૂર્ય કોઈને સંભાળી ન શકે. જે કોઈને સંભાળી ન શકે તે પોતે જ નષ્ટ થઈ જાય. રાજાનું પણ ગુરુત્વાકર્ષણ હોય છે. તે ન હોય તો બધું વેરવિખેર થઈ જાય. પાટણ વેરવિખેર થઈ ગયું હતું. રાણા લવણસિંહના પુત્ર વીરધવલે તેને માંડમાંડ સંભાળ્યું હતું. મોટો પ્રશ્ન સેનાનો હતો. સેના કાં તો કપાઈ ગઈ હતી કાં પછી ભાગી ગઈ હતી. સેના વિના શાસન ન કરી શકાય. આવી કપરી પરિસ્થિતિમાં તેજપાળે રક્ષાની જવાબદારી સંભાળી હતી અને જેમતેમ કરીને થોડી સેના ઊભી કરી હતી.

એવામાં વસ્તુપાળ અને અનોપને સંઘ કાઢવાની લગન લાગી. બધું રેઢું મૂકીને બધાં સંઘમાં ભળ્યાં. ધોળકા, પાટણ, ચંદ્રાવતી વગેરે બધું રેઢું થઈ ગયું. રેઢા ઘરમાં ચોરી થાય. રેઢું ખેતર ભેળાઈ જાય એમ રેઢું રાષ્ટ્ર પણ લૂંટાઈ જાય. પાડોશીઓ લૂંટ ચલાવવા તૈયાર જ બેઠા હોય. એટલે સંઘ કાઢવો મહાન ધાર્મિક કર્મ કહેવાય, પણ રાષ્ટ્ર માટે તો ઘાતક પણ થઈ શકે છે. સૌથી મોટો ભય તો દિલ્હીના બાદશાહનો હતો. ગુપ્તચરે સમાચાર આપ્યા કે દિલ્હીનો બાદશાહ મોજુદીન મોટી સેના લઈને ગુજરાત લૂંટવા આવી રહ્યો છે. આબુની યાત્રા તો પૂરી થઈ હતી પણ હજી સૌરાષ્ટ્રની યાત્રા બાકી હતી. સંઘ સૌરાષ્ટ્ર તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો. બીજા ગુપ્તચરોએ આવીને ભૃગુકચ્છના સમાચાર આપ્યા. ત્યાંનો રાજા પણ સૂના પાટણનો લાભ લેવા સૈન્ય તૈયાર કરીને ઊભો હતો. ઉપર-નીચે બંને તરફથી પાટણ ઉપર આક્રમણ થવાનું છે તેવા સમાચારો ગુપ્તચરોએ આપ્યા. રાજાને “ચાર ચક્ષુષઃ” કહ્યો છે. અર્થાત્ ગુપ્તચરોની નજરે જોનારો, ગુપ્તચરો વિના રાજ કરી શકાય જ નહીં. કદાચ રાજ કરી શકાય પણ યુદ્ધ તો ન જ કરી શકાય. વસ્તુપાળનું ગુપ્તચરતંત્ર પ્રબળ હતું. તેણે સંઘને છોડીને તત્કાલ પાટણ જતા રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. સૌરાષ્ટ્રની યાત્રા મારા વિના જ સંઘ કરે તેવું તેણે બધાને જણાવી દીધું. પરિસ્થિતિની ભયંકરતા જોઈને બધા શ્રેષ્ઠીઓ તેની સાથે સંમત થયા, પણ અનોપે વિરોધ કર્યો. બહુ નમ્રતાપૂર્વક મર્યાદાથી તેણે કહ્યું:

“ન જવાય તમારાથી સંઘ છોડીને અધવચ્ચે ન જવાય” અનોપે કહ્યું. તેણે ઘણી દલીલો દીધી. મહાઆરંભ કર્યા પછી વચ્ચેથી છોડી ન દેવાય. જે થવું હોય તે થાય પણ તેને પાર પાડ્યે જ છૂટકો કરાય. મહાઆરંભ નિર્વિઘ્ને પાર પડે એટલા માટે તો વિઘ્નહર્તા ગણેશનું પૂજન શરૂઆતમાં જ કરવામાં આવે છે, તોય વિઘ્ન તો આવી જ ગયું. અધૂરા માણસો વિઘ્ન આવ્યા પછી બધા દોષોનો ટોપલો કોઈના ઉપર ઢોળીને પોતે છટકી જતા હોય છે. ધીરપુરુષો આવા સમયે કોઈના ઉપર દોષનો ટોપલો ઢોળતા નથી પણ તરત જ ઉપાયો કરવા લાગી જતા હોય છે.

અંતે અનોપની સલાહ પ્રમાણે વસ્તુપાળે સંઘમાં સાથે રહેવાનું નક્કી કર્યું અને તેજપાળને સેના સાથે ઉત્તરના આક્રમણને ખાળવાની જવાબદારી સોંપી. દક્ષિણનું આક્રમણ પંદર દિવસ મોડું પડાવવાની જવાબદારી ચંદ્રપ્રભા ગણિકાને સોંપવામાં આવી. રાજ્ય ખટપટોમાં અને ખાસ કરીને યુદ્ધખટપટોમાં ગણિકા પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડવો જોઈએ. બધાનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરી જાણે તે જ ઉત્તમ શાસક થઈ શકે. ઘૃણા કરીને અનિષ્ટોને તરછોડનારા દુશ્મનો વધારે છે. જે ભવિષ્યમાં ભારે હાનિ પહોંચાડી શકે છે પણ અનિષ્ટોનો પણ યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરી જાણનારા વગર જોઈતા શત્રુઓથી બચીને પોતાનું કામ સરળ બનાવે છે.

વસ્તુપાળમાં આવી બધી ક્ષમતા હતી.

31. ચંદ્રપ્રભા ભાગી

ગુપ્તચરો વિના રાજ કરી શકાય જ નહીં. ગુજરાત ઉપર ચારે તરફથી આક્રમણ થવાનાં નગારાં વાગી રહ્યાં હતાં ત્યારે મંત્રી વસ્તુપાળ મોટો સંઘ લઈને આબુ પર્વત પર તીર્થયાત્રાએ ગયો હતો. સંઘની રક્ષા માટે મોટી સેના પણ સાથે લીધી હતી. અતિ ધાર્મિક લોકો કેટલીક વાર પ્રાથમિક કર્તવ્યોની ઉપેક્ષા કરી બેસતા હોય છે. તેજપાળ પણ બાકી બચેલું સૈન્ય લઈને દક્ષિણ તરફ ગયેલો. આવી સ્થિતિમાં ધોળકા અને પાટણ સેના વિનાનાં અરક્ષિત પડ્યાં હતાં. કહેવાય છે કે ત્યારે ગુજરાતનું સૌથી મોટું નગર સુરત હતું. તેની વસ્તી સાઠ હજારની હતી. બીજા નંબરે ધોળકા હતું. તેની વસ્તી ત્યારે પાંત્રીસ હજાર હતી. પાટણનું સ્થાન તે પછી હતું. આવી જાહોજલાલીવાળું સૂનું નગર લૂંટવાની લાલચ કોને ન થાય? લૂંટારાઓ તો અપરાધી છે જ, પણ વૈભવને નધણિયાતો રાખનાર પણ અપરાધી કહેવાય. ત્રણ વૈભવો લૂંટારાઓને હમેશાં લલચાવતા રહે છે: 1. ધનવૈભવ, ધન લૂંટારાઓને. 2. રૂપવૈભવ, કામી લૂંટારાને અને 3. સત્તાવૈભવ, સત્તાલોલુપોને. આ ત્રણે વૈભવો ઢાંકીને સુરક્ષિત રાખવા જોઈએ. ઉઘાડા ન મુકાય. કેટલીક વાર આખો મહોલ્લો રામલીલા જોવા ગામચોકમાં પહોંચી જાય. પછી સૂના મહોલ્લાઓ લૂંટી લેવાની મજા લૂંટારાઓને પડી જાય. આવું જ ગુજરાતનું થયું હતું. ગુજરાત સૂનું પડ્યું હતું.

દિલ્હીના બાદશાહે ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરતાં પહેલાં પોતાની એક મહાયતુર ગુપ્તચરી વારાંગના ચંદ્રપ્રભાને ગુજરાત મોકલી હતી. મૂળમાં આ બાઈ ખંભાતની બ્રાહ્મણી હતી. તેનાં રૂપ અને યૌવન ઉપર આખું ખંભાત ફિદાફિદા રહેતું પણ તે પરણ્યાના થોડા જ દિવસોમાં વિધવા થઈ. બધા બ્રાહ્મણોએ મળીને તેને પતિની ચિતા ઉપર સતી કરી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે જીવ બચાવીને ભાગી. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓના ટોળામાં ભળી ગઈ. સંતાઈ જવા માટે આ સારું સ્થાન હતું. સાધુઓએ તેને દીક્ષા આપી સાધ્વી બનાવી દેવાની યોજના ઘડી કાઢી. પણ હરિપ્રિયાને વૈરાગ્ય ક્યાં હતો? તે ફરી ભાગી અને એક આરબના હાથમાં ઝડપાઈ ગઈ. સાંસારિક પ્રશ્નોથી ઘર છોડીને ભાગેલી હિન્દુ છોકરીઓને પગ મૂકવાની કોઈ જગ્યા નથી હોતી. કાં તો તેમને ફરજિયાત સાધ્વી થવું પડે કાં પછી કોઈ કોઠે બેસવું પડે કાં પછી કોઈની બેગમ બનવું પડે. હરિપ્રિયા બેગમ બની ગઈ. હાશ! જીવન તો મળ્યું! પણ આરબને તો પહેલેથી જ ત્રણ પત્નીઓ અને બાળકો હતાં. તેણે હરિપ્રિયાનો કુકર્મમાં ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. અંતે આરબ મરી ગયો. હરિપ્રિયા ફરીથી વિધવા થઈ, પણ હવે તેને છૂટો દોર મળી ગયો હતો. તે ચંદ્રપ્રભા વારાંગના થઈ ગઈ. તેના ઉપર બાદશાહના નોકરોની નજર પડી, તેનાં રૂપ-યૌવનનો ઉપયોગ ગુપ્તચરી તરીકે કરવાનું નક્કી કર્યું. પુરુષ વિનાની એકાકી સ્ત્રી સ્વતંત્ર જીવન જીવી શકતી નથી. લોકો તેને હાથો બનાવીને ધાર્યું કામ કરાવે છે. હરિપ્રિયાને વારાંગના થવું પડ્યું તે પોતાની ઇચ્છાથી નહીં પણ અરક્ષિત પરિસ્થિતિમાં એક પછી એક જીવનના વળાંકો આવવાથી થવું પડ્યું હતું. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જીવન જીવતી હોય છે. પરિસ્થિતિનું નિર્માણ નથી કરી શકતી અથવા પરિસ્થિતિને ચાતરી નથી શકતી. તે કોઈનો હાથો તો બની શકે છે, સ્વયં કુહાડી નથી બની શકતી. અનેકના ઉપયોગમાં આવતી તે દિલ્હીના બાદશાહના હાથમાં આવી. તેણે તેને દેવગિરિના સિંહણદેવને ફસાવવા તેનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. સ્ત્રી ધારે તો ગમેતેને ફસાવી પણ શકે છે અને છોડાવી પણ શકે છે. એક ત્યક્તા શેઠાણીનો સ્વાંગ સજીને રોતીકકળતી તે સિંહણદેવ પાસે પહોંચી ગઈ. રૂપ અને યૌવન સૌના ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડે જ છે. રૂપલુબ્ધકોની તો વાત જ શી કરવી? રૂપત્યાગી ઋષિમુનિઓને પણ ચલિત કરી ખેંચી લેતાં વાર નથી કરતી. ખેંચાઈ જવાનાં અનેક કારણોમાં દયા પણ એક કારણ છે. દયાજનક સ્થિતિમાં રહેવાનો દેખાવ કરીને દયાળુ માણસને તે પોતાની તરફ ખેંચી શકે છે. કેટલીક વાર દયા પણ સમજી વિચારીને કરવી હિતાવહ કહેવાય.

ત્યક્તા શેઠાણી બનીને તે દેવગિરિ તથા ગુજરાતની બધી ગુપ્ત સૈનિક માહિતી દિલ્હી મોકલવા માગતી હતી, પણ વસ્તુપાળના ગુપ્તચરોએ તેને પકડી પાડી. ગુપ્તચરો ફૂટેલા માણસોને પકડી પાડે તે તો ઠીક પણ સામા પક્ષના ગુપ્તચરોને પણ પકડી પાડે તે બહુ મહત્ત્વનું કહેવાય. એક લાખ સૈનિકો જેટલું નુકસાન કરે તેથી વધારે એક ગુપ્તચર કરે.

વસ્તુપાળે આ ગુપ્તચર વિધવા શેઠાણી અર્થાત્ ચંદ્રપ્રભાને એકસિગરામમાં પૂર્ણ માનસન્માન સાથે વિદાય કરી દીધી. પ્રતિપક્ષના પકડાયેલા ગુપ્તચરની પાસેથી રહસ્યો કઢાવવાના ક્રમબદ્ધ ત્રણ ઉપાયો હોય છે. પ્રથમ તેને ખૂબ માનપાન આપી ભોગ-વિલાસમાં તરબોળ કરી વાત ઓકાવવી. જો તેમાં સફળતા ન મળે તો પછી લાલચ આપવી. ધનભૂમિ, જાગીર વગેરે જેમાં લલચાય તે લાલચથી રહસ્ય કઢાવવું. તેમાં પણ સફળતા ન મળે તો અત્યાચાર કરીને રહસ્ય કઢાવવાં. શેઠાણી સાથે પ્રથમ તબક્કો ચાલી રહ્યો હતો. સિગરામ વિદાય થયો પછી થોડી વારે આબુવાસી સાંઢણીસવાર સંદેશો લઈને આવેલો તેને વિદાય કર્યો.

સાંજ પડી ત્યારે યોગાનુયોગ ચંદ્રપ્રભા તથા સાંઢણીસવાર ભાલના એક ગામમાં રાતવાસો કરવા ભેગાં થઈ ગયાં. પોતે પકડાઈ ગઈ છે તેનો ખ્યાલ ચંદ્રપ્રભાને આવી ગયો હતો. હવે કેમ કરીને આમાંથી છૂટવું તેની વેતરણમાં તે પડી હતી. જેનું જીવન જ ષડ્યંત્રોમાં વીતતું હોય તેને બધા કાળમાં બધી વેતરણો કરતાં આવડે.

શેઠાણીએ પોતાના ચોકીદારોને યુક્તિ કરીને દૂર કરી પેલા સાંઢણીવાળા મારવાડી સવાર સાથે સંપર્ક કર્યો. આ વખતે તે પોતે શેઠાણીના વેશમાં નહીં પુરુષ સૈનિકના વેશમાં સજ્જ હતી. સાંઢણીસવારને ફોસલાવી પટાવીને રાત્રે સાંઢણી પલાણી દીધી. બાઈ ભાગી છૂટી. પણ નસીબે યારી ન આપી. ભાલની સપાટ ધરતી ઉપર અનેક માર્ગોનાં લીટાં પડેલાં, તેમાં સાંઢણી અટવાઈ ગઈ. આપણે નિશાનીઓના દોરવાયા પ્રવાસ કરીએ છીએ. જો કશી નિશાનીઓ જ ન હોય તો પ્રવાસ અટકી જાય. રણ અને સમુદ્રમાં કશી નિશાની નથી હોતી, માત્ર દિશાના આધારે જ પ્રવાસ થાય છે. પણ દિશાનિર્ધારણ પણ કોઈ ધ્રુવતારા જેવી નિશાનીથી થાય છે. એ ન હોય તો રઝળી પડાય. સાંઢણીસવાર માર્ગ ભૂલ્યો. હવે શું કરવું? અંતે સાંઢણી ધોળકાની જગ્યાએ પાટણ તરફ અને પછી આબુ તરફ દોડવા લાગી.

વ્યક્તિના પુરુષાર્થની સફળતામાં કુદરત પણ ભાગ ભજવે છે એટલે ગીતાએ “દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ” એમ કહીને દૈવને પાંચમું કારણ બતાવ્યું છે.

જ્યારે એકસાથે એક જ સમયે અનેક ક્ષેત્રોમાં યુદ્ધ કરવાનું થાય અને પોતાની પાસે બધાંને પહોંચી વળે તેટલું સૈન્ય ન હોય તો યુદ્ધક્ષેત્રને કમ આપવો. એકસાથે બધા મોરચા ખોલી દેવા નહીં. ગુજરાત ઉપર એકસાથે બે તરફથી યુદ્ધની સવારી થઈ રહી હતી. દક્ષિણથી સિંઘણદેવ અને ઉત્તરથી બાદશાહનો સૂબો. સૂબાને ગુજરાતનો વૈભવ લૂંટવા કરતાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂંટવામાં વધુ રસ હતો. અનોપ, લલિતા, સોખૂ વગેરે લિસ્ટમાં સૌથી ઉપર હતી. ગુજરાતમાં જૈહર થયું નથી. તેથી ગુજરાતી સ્ત્રીઓ ધગધગતા અગ્નિકુંડમાં યાહોમ કરીને શિયળ બચાવવા કદાચ કાચી પડે. બંને મોરચાએ એકસાથે પહોંચી શકાય તેવું ન હતું તેથી વસ્તુપાળે વ્યૂહ રચ્યો. સેના શૂરાતન બતાવે પણ એકલા શૂરાતનથી વિજય ન મળે. વિજય તો વ્યૂહથી જ મળે. વ્યૂહ સેનાપતિ રચે.

વસ્તુપાળે વ્યૂહ રચ્યો. સોમનાથથી ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) સુધીનો સમુદ્રકાંઠો અનાજ ભરેલી નાવોથી ભરી દીધો. ખરેખર તો અનાજની નીચે હથિયારધારી સૈનિકો છુપાયા હતા. રાજપૂતો સામી છાતીનું યુદ્ધ લડતા પણ આ તો શ્રાવક સેનાપતિ તેજપાળ હતો. મોટી સેના સામે સામી છાતીએ યુદ્ધ કરાવીને સેનાનો નાશ કરવાનો ન હોય. તેજપાળની સેનાએ ઓચિંતાના પ્રગટ થઈને યાદવોની સેના ઉપર હુમલો કરી દીધો. યાદવોની સેનામાં નાસભાગ શરૂ થઈ ગઈ. નાસભાગ કરતી સેનાને રોકવી, પાછી વાળવી અને યુદ્ધ કરાવવું બહુ કઠિન કામ કહેવાય. એક વાર પગ ઊખડી જાય તો પછી ઊખડ્યા જ સમજો. ગુર્જરસેના યાદવોની પાછળ પડી, હાહાકાર થઈ ગયો. ભારે કતલ થઈ. યાદવોએ ધોળી ધજા ઊંચી કરી દીધી. અર્થાત્ સંધિ માટે તૈયારી બતાવી પણ તેજપાળે બહાનું કાઢીને સંધિનો પ્રસ્તાવ ઠુકરાવી દીધો. “અમારા રાણા લવણપ્રસાદસિંહ આવે પછી જ સંધિ ખપે” એવું તેજપાળે બહાનું કાઢ્યું. ખરેખર તો વિજય ધસારો ચાલતો હોય ત્યારે સંધિ ન થાય. જ્યારે લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવાય ત્યારે જ સંધિ થાય. તેજપાળનું સૈન્ય વિજય મેળવી રહ્યું હતું તેમ છતાં તેણે યુદ્ધવિરામ સ્વીકારી લીધો. સિંઘણદેવના સૈન્યને ઘેરીને ગુર્જરીસેના ચારે તરફ ઊભી થઈ ગઈ. તેજપાળે રાણા લવણસિંહ અને મહામંત્રી વસ્તુપાળને સંધિ કરવા બોલાવ્યા. બંને આવ્યા અને સિંઘણદેવના તંબૂમાં શસ્ત્ર વિનાના જઈને સંધિ કરી કે હવેથી યાદવો અને ગુર્જરો પરસ્પરમાં યુદ્ધ નહીં કરે. સિંઘણદેવને તેજપાળની ઉદારતાથી નવાઈ લાગી. હાથમાં આવેલા પરાજિત શત્રુને આ રીતે ક્ષમાદાન આપવું એટલું જ નહીં યુદ્ધ નહીં કરવાની સંધિ કરવી, એ મોટી ઉદારતા જ કહેવાય.

આ સંધિ દ્વારા વસ્તુપાળે બે હેતુઓ સર કર્યા હતા. લાટદેશના સંગ્રામસિંહને અને સિંઘણદેવને એક થતા અટકાવ્યા અને દક્ષિણ મોરચાને શાંત કર્યો કારણ કે ખરું યુદ્ધ તો ઉત્તરી મોરચે બાદશાહના સૂબા સાથે થવાનું હતું.

સિંઘણદેવ સાથે સંધિ કરીને રાણા લવણસિંહ અને વસ્તુપાળ પાછા ફર્યા ત્યારે રાણાએ આગ્રહ કરીને વસ્તુપાળને પાટણનો મહામંત્રી બનાવી દીધો. વસ્તુપાળ આ પદ લેવા તૈયાર ન હતો. કારણ કે લવણસિંહના પૌત્ર વીરમદેવની પ્રજા પજવણી સહી શકે તેમ ન હતી. વીરમદેવ દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ ઉદ્ધત બનતો જતો હતો. તેણે યાત્રાસંઘમાંથી એક સ્ત્રીને ઉપાડી હતી. રાજા અપકીર્તિવાળો ન હોવો જોઈએ. કલંકિત કે અપકીર્તિભર્યા રાજાને પ્રજા મનથી સ્વીકારે નહીં. જે રાજા પ્રજાના મનથી સ્વીકારાયેલો ન હોય તે પ્રભાવહીન થઈ જાય. આવો રાજા પ્રભાવ ઊભો કરવા દંડનો સહારો લે. જેમજેમ તે દંડનો વધારો કરતો જાય તેમતેમ તે વધુ ને વધુ અળખો થતો જાય.

વસ્તુપાળ આવા રાજાને સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો. તેના હાથ નીચે રહીને કામ કરવું અસંભવ હતું. માલિક નોકરની પસંદગી કરે છે તેમ નોકરે પણ માલિકની પસંદગી કરવી જોઈએ. ગમેતેવા હલકા માણસની નોકરી કરવાથી સ્વમાની માણસને ત્રાસ જ થતો હોય છે.

અંતે વીરમદેવને એના સસરાના ત્યાં ઝાલોર મોકલી દેવાનું નક્કી થયું અને તેની જગ્યાએ નાના કુંવર વિસળદેવને ઉત્તરાધિકારી બનાવવાનું નક્કી થયું. સત્તાનાં મહત્ત્વનાં પદો ઉપર માત્ર સીનિયોરિટી જ ન જોવાય, યોગ્યતાને મહત્ત્વ અપાય. અયોગ્ય સીનિયર કરતાં યોગ્ય જુનિયર વધુ સફળ રહે. સત્તાનું પદ એ વ્યક્તિગત વારસો નથી, પણ હજારોનું કલ્યાણ-અકલ્યાણ કરનારું કેન્દ્ર છે. અયોગ્યને ગોઠવીને હજારોનું ભવિષ્ય અંધકારમય બનાવી ન શકાય.

પણ આવા નિર્ણયો પરાક્રમ વિના કરી શકાય નહીં. હડધૂત થયેલો સીનિયર ચૂપચાપ બેસી ન રહે. તે વિદ્રોહ કરે. એવા વિદ્રોહને દબાવવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ.

વસ્તુપાળની શરતે સ્વીકૃત થઈ અને વસ્તુપાળ પાટણનો મહામંત્રી બન્યો.

૩૩. શિથિલાચાર

ધર્મ નીતિથી ચાલતો હોય છે અને સંપ્રદાયો નિયમોથી ચાલતા હોય છે. નીતિ એટલે સદાચાર. લગભગ બધા ધર્મોના સદાચારો એકસરખા જ હોય છે. તેનું પાલન કરવું એ જ નીતિ કહેવાય. પોતપોતાના નિર્ધારિત સદાચારોથી વિરુદ્ધ જીવન જીવવું તે અનીતિ કહેવાય. જો ધર્મનું જ પાલન કરવાનું હોય તો બધામાં એકરૂપતા સહજ આવી જાય.

પણ ધર્મ જ્યારે સંપ્રદાય બને ત્યારે તે નિયમોથી ચાલવા લાગે છે. સંપ્રદાયોના નિયમો મોટા ભાગે બાહ્યાચાર પોષક અને રક્ષક હોય છે. જેમજેમ સંપ્રદાયો કુદરતી વ્યવસ્થાથી દૂર ખસતા જાય તેમતેમ કઠોર નિયમો બનાવવા પડે. ધર્મ કુદરતને મિત્ર માનીને ચાલે છે જ્યારે સંપ્રદાયો કુદરતથી દૂર વેગળા ચાલતા હોય છે. કેટલીક વાર તો સંપ્રદાયો કુદરત વિરોધી જીવન જીવવા ઉપર ભાર મૂકતા હોય છે. આવું જીવન કઠોર નિયમો વિના શક્ય ન બને તેથી કઠોર નિયમો બનાવવામાં આવતા હોય છે. કઠોર નિયમો પૂજાતા થાય એટલે વ્યક્તિનું સહજ જીવન સમાપ્ત થઈ જાય. વ્યક્તિનું સહજ જીવન સમાપ્ત થાય એટલે પાખંડી જીવનનો ઉદય થાય. પશુ-પક્ષીઓ પાખંડી જીવન જીવતાં નથી કારણ કે તેમને સહજ જીવન જીવતાં કોઈ રોકતું નથી. તેમના કામ-કોધાદિ જગજાહેર હોય છે. માણસને ખાસ કરીને પૂજ્ય માણસને કામ-કોધાદિ છુપાવવા પડે છે. કોઈ કુદરતી આવેગોથી મુક્ત નથી હોતું પણ પૂજ્યતાનો આધાર જ આવેગત્યાગ હોય તો તેવો ત્યાગ પાખંડ બની જતો હોય છે. પાખંડ ચાલે પણ નિયમભંગ ન ચાલે. નિયમો તો પાળવા જ પડે. પણ ન પળાય તો! આ વિકરાળ પ્રશ્ન પ્રત્યેક જૂના થયેલા સંપ્રદાયને સતાવતો હોય છે. નવાનવા સંપ્રદાયોમાં જે હોંશ અને ઉત્સાહ હોય છે તે જૂના થયા પછી નથી રહેતાં. ઘડપણ સૌને આવે. પછી આંખ આડા કાન કરવા પડે. ન કરો તો સંપ્રદાય ચાલે નહીં.

એક વાર એવું બન્યું કે ધોળકામાં વસ્તુપાળ રાત્રિના સમયમાં અપાસરામાં પહોંચી ગયા. બને ત્યાં સુધી અનિવાર્ય કાર્ય વિના રાત્રિના સમયે કોઈના ત્યાં જવું નહીં. પશુ-પક્ષીઓ પોતપોતાના માળામાં જ રહે છે. જે રાત્રે પણ ફરતાં રહે છે તેને નિશાચર કહેવાય છે. માણસે બને ત્યાં સુધી નિશાચર ન થવું જોઈએ. પણ વસ્તુપાળને સાધુ-સાધ્વીઓની ભારે ચિંતા થતી હતી તેથી પહોંચી ગયા. તેમને એમ કે બધા ધ્યાનમાં બેઠા હશે. પ્રવૃત્તિ અને આયોજન વિનાનું સાધુ-સાધ્વીઓનું જીવન નવરું વધારે હોય. નવરાશ સાધનામાં હેતુ થઈ શકે ને આશીર્વાદરૂપ થઈ શકે, પણ જો નવરાશનો ઉપયોગ સાધનામાં ન કરી શકાય તો તેવી નવરાશ નખ્ખોદ વાળનારો અભિશાપ પણ થઈ શકે. સાધના કંટાળાજનક સ્થિતિ છે. સૌને ગમતી નથી. તેથી તેમાંથી છટકવાની બારી લોકો શોધતા રહે છે. ફરજિયાત સાધના છીંડાં વિનાની નથી હોતી.

વસ્તુપાળ જ્યારે અપાસરામાં પહોંચ્યા ત્યારે અપાસરો ખાલી હતો. એક વૃદ્ધ ગુરુ સિવાય બધા સાધુઓ વેશ બદલીને એક માણભટ્ટનું આખ્યાન સાંભળવા ચાલ્યા ગયા હતા. ધોળકાના એક ચોકમાં એક માણભટ્ટ આવ્યા હતા અને રોજ માણ ઉપર રસભરી લોકકથાઓ સંગીતની ધૂનમાં સાંભળાવતા હતા. આખું ગામ ઘેલું થયું હતું. જૂની પ્રેમકથાઓ, વીરરસભરી કથાઓ લોકો ભાન ભૂલીને તન્મયતાથી સાંભળતા હતા, સાધુઓ પણ આ શ્રવણસુખનું આકર્ષણ છોડી ન શક્યા તેથી સમય થતાં જ વેશપલટો કરીને બધા ચોકમાં ચાલ્યા જતા અને શ્રોતાઓની ભીડમાં ભળી જતા. તે પણ રસતરબોળ થઈને પછી મોડી રાત્રે અપાસરામાં આવીને ચૂપચાપ સૂઈ જતા.

આ દુનિયા દૂરથી જોવા જેવી છે. બહુ નજીક જવા જેવું નથી. નજીક તો બેકટેરિયા જ બેકટેરિયા છે. ઊલટી થઈ જાય તેવી છે. પણ વસ્તુપાળ આજે નજીક પહોંચી ગયા. વૃદ્ધ ગુરુને પૂછ્યું, “અપાસરો ખાલી કેમ છે? સાધુઓ બધા ક્યાં ગયા?”

બિચારા ગુરુ ગભરાયા. શિષ્યોની સંખ્યા વધારવાના મોહમાં ઘણા ગુરુઓ આડેધડ દીક્ષા આપતા રહે છે. બધા ગુરુઓ પોતપોતાના મોટા ટોળાથી ફુલાતા રહે છે. ભલેને તેમાં કયરો જ કેમ ન ભર્યો હોય! લોકો પણ એવા છે કે કોન્ટેટી પૂજે છે ક્વોલિટી નથી પૂજતા. કોન્ટેટી અને ક્વોલિટી એકસાથે ન રહે. ગુરુએ સત્ય હકીકત કહી દીધી. સાંભળીને વસ્તુપાળને આઘાત લાગ્યો. કુદરત વિરોધી બહુ કઠોર નિયમો કઠોરતાથી જ લાગુ કરી શકાય. જો કઠોર હાથ ન હોય તો નિયમો ઢીલા થઈ જાય. ગુરુના કઠોર હાથ ઢીલા થઈ ગયા હતા.

તેમણે આંખ આડા કાન કરી લીધા હતા. “ભલે ત્યારે જે કરવું હોય તે કરો” જેવી સ્થિતિ હતી. વસ્તુપાળ ચૂપચાપ માણભટ્ટની કથામાં ગયા અને ધારીધારીને જોયું તો ભીડના એક ખૂણામાં સાધુઓ વેશ બદલીને સંતાઈને બેઠેલા હતા. બધા કથામાં રસતરબોળ હતા. લોકો માણભટ્ટને જોતા હતા અને વસ્તુપાળ સાધુઓની તન્મયતા જોતા હતા.

સંગીત અને લલિતકળા રસિકજનો માટે પરમ આકર્ષણ રૂપ તત્ત્વ છે. અરે! તે જીવનનો ખોરાક છે. તેમાં અદ્ભુત પોષણ રસ હોય છે. સંગીત વિનાનું જીવન નીરસ બની જતું હોય છે. મોટા ભાગના ધનપિશાચ શેઠિયાઓ સંગીતના મહાશત્રુ હોય છે. તેમનો એકમાત્ર રસ નોટો ગણવામાં જ હોય છે. આ ધનપિશાચો માટે શરણાઈ અને સાંબેલું એકસરખાં કહેવાય. પણ લોકો તો લોકસંગીત અને લોકકથાઓથી જીવતા હોય છે. આ દરિદ્ર કલારસિકો જ કલાકારોને પિછાનતા – સમજતા હોય છે.

વસ્તુપાળ ચૂપચાપ આવીને ઉપાશ્રયના પગથિયે ઊભા થઈ ગયા. બધા સાધુઓ પાછા ફર્યા પણ ભૂંડી ફજેતી થઈ. શું કરે! જઈને સૂઈ ગયા.

ખરેખર તો સાધુઓએ કોઈ પાપ કર્યું નહોતું. કોઈને દુઃખ દેવાય તો જ પાપ થાય. તેમણે કોઈને દુઃખ દીધું ન હતું, માત્ર નિયમ તોડ્યો હતો. પણ નિયમ જ જો ગૂંગળાવનારો હોય, ગૂંગળાઈને પણ કશું મળતું ન હોય તો તે વહેલો-મોડો તૂટવાનો જ છે.

બીજા દિવસે વસ્તુપાળે માણભટ્ટને અપાસરાના ચોકમાં બોલાવીને અહીં જ સંગીતડાયરો જમાવવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી. ઉચિત આવશ્યકતાઓ સહજ પૂરી થાય તો નિયમભંગ ન થાય.

34. આબુવિજય

ભારતમાં આક્રમણો બે પ્રકારનાં થયાં છે: 1. સ્વદેશી અને 2. વિદેશી. સ્વદેશી આક્રમણો રાજા-મહારાજાઓનાં અંદરોઅંદર થતાં રહ્યાં. હારજીત થતી રહી, ધરતીના નકશા બદલાતા રહ્યા. આ દેશી આક્રમણોમાં રાજકીય વિજય થતો. શાસન બદલાઈ જતું. પ્રજાજીવનમાં ધાર્મિક-સામાજિક ક્ષેત્રમાં બહુ ફેરફાર ન પડતો. રાજકીય ફેરફાર અસહ્ય નથી હોતો, પ્રજાને તો કરજ ભરવાનાં હોય છે, આને ભરો કે પેલાને ભરો. થોડાક અપવાદ સિવાય બધા રાજાઓ એકસરખા રહેતા. વર્ષો પછી કોઈ એકાદ રાજા ઉત્તમ કક્ષાનો આવતો. તેના દ્વારા સુશાસનની સ્થાપના થતી અને પ્રજા સુખી થતી. પણ તેવા સારા રાજાના મૃત્યુ પછી ફરી પાછું બધું અસ્તવ્યસ્ત થઈ જતું. પ્રજા હતી ત્યાં ને ત્યાં થઈ જતી.

વિદેશી આક્રમણોનું રૂપ જુદું રહેતું. તેઓનો માત્ર રાજકીય જયવિજય સુધી જ સંબંધ ન રહેતો. તેઓ રાજવિજયની સાથે ધર્મવિજય મેળવવા પણ આવતા. ધર્મવિજય કરવા માટે ધર્મપરાજય જરૂરી હતો. તેથી ધર્મનાં પ્રતીકોનો કૂરતાથી નાશ કરતા. મંદિરો તોડતા—મૂર્તિઓ તોડતા, બ્રાહ્મણોને વટલાવતા, સ્ત્રીઓનું અપહરણ કરતા, ગુલામો બનાવતા, ભયંકર લૂંટફાટ કરતા. બધું ઉજ્જડ અને વેરાન બનાવી દેતા. વિદેશી આક્રમણોનો પ્રભાવ ધાર્મિક, સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક વગેરે બધાં ક્ષેત્રો ઉપર પડતો. તેમણે સર્જેલી બરબાદી જલદી ભરપાઈ કરી શકાતી નહીં. લોકોની ભાષા બદલાઈ જતી, વેશભૂષા અને આહારવિહાર બદલાઈ જતા. આમ વિદેશી આક્રમણોથી લોકો થરથર ધ્રુજતા. ભારે સ્થળાંતર થઈ જતું. ભાગંભાગ થતી અને હાહાકાર થઈ જતો.

તેજપાળ દક્ષિણ ગુજરાતનો વિજય કરીને પાટણ આવી ગયો હતો. નવી પત્ની સોહડા સાથે રસતરબોળ જીવન જીવતો હતો. જૂની પત્ની અનોપ સાથે જ હતી. પતિને કામસુખ આપી ન શકનારી અનોપે જાતે જ આગ્રહ કરીને તેજપાળને બીજી વાર પરણાવ્યો હતો. આને કામઉદારતા કહેવાય. કામઉદારતા મોટી ઉદારતા કહેવાય, પોતે ખસી જઈને બીજાને જગ્યા કરી આપવી તે નાની વાત ન કહેવાય. પશુ-પક્ષીઓમાં આવી ઉદારતા નથી હોતી. તેઓ મરણિયો જંગ લડતાં-લડતાં કાં તો મરતાં હોય છે કાં પછી ભાગતાં હોય છે. બળિયાના બે ભાગ જેવો ન્યાય ચાલે છે. નવું માણસ નવો રસ લાવે. નવા રસમાં તેજપાળ રસતરબોળ થઈ ગયો હતો.

અનોપને આબુનાં દેરાંની ચિંતા હતી. તે તેમાં તન્મય થઈ ગઈ હતી. જે વ્યક્તિઓને કશામાં રસતરબોળ થવાનું કે તન્મય થવાનું નિમિત્ત નથી મળતું તે નીરસ જીવન જીવતી હોય છે. નીરસતા ડીપ્રેશન ઊભું કરે છે. જેમાં જીવતો માણસ અડધો મરી જતો હોય છે.

દિલ્હીનો બાદશાહ મોજુદીન અને તેનો સિંધનો સુબેદાર મીરશિકાર ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. ચઢાઈ કરતાં પહેલાં પરિસ્થિતિનો સાચો ક્યાસ કાઢવા તેમના ગુપ્તચરો ગુજરાતનાં રાજકીય ક્ષેત્રોમાં ઘૂસી ગયા હતા. ઘરમાં સાપ ઘૂસી જાય તેના કરતાં પણ જો કોઈ ગદાર ઘૂસી જાય તો વધુ નુકસાન કરે. વારાંગના ચંદ્રપ્રભા તેમાંની એક હતી. વિધવા દુઃખી શેઠાણીના વેશમાં તે છેક રાજદરબાર સુધી પહોંચી ગઈ હતી.

રાજા અને સેનાપતિ રાજર્ષિ કે રાજયોગી જેવા હોવા જોઈએ. તેમની સાવધાનીમાં જ દેશ સુરક્ષિત રહે. તે જો ગફલતમાં રહે તો દેશ ડૂબી જાય. સમર્થમાં સમર્થ વ્યક્તિને પણ ગફલતમાં નાખનાર તત્ત્વ કામલોલુપતા છે. સમર્થ વ્યક્તિ કામલોલુપ બને તો દેશ ડૂબે. સમર્થ વ્યક્તિ કામત્યાગી બને તે જરૂરી નથી. માપસરનો કામભોગ ઔષધ થઈ શકે છે. પણ લોલુપતા ભાન ભુલાવનારી છે. સિંધના મીરશિકારને ગુપ્તચરોએ સમાચાર આપ્યા કે સેનાપતિ તેજપાળ રસતરબોળ જીવન જીવે છે. પૃથ્વીરાજ પણ સંયુક્તામાં રસતરબોળ થયો હતો અને સર્વનાશ કરાવ્યો હતો. કર્તવ્ય છોડાવીને કામરસમાં તરબોળ કરી મૂકનાર પત્નીને કદાચ એટલે જ ડુબાડનારી માની હશે.

મીરશિકારે મોટું સૈન્ય ગુજરાતને ધમરોળવા રવાના કરી દીધું. રસ્તામાં આવતાં નાનાં-મોટાં બધાં રજવાડાંઓએ જગ્યા કરી આપી. કેટલાકે તો સ્વાગત પણ કર્યું. હિન્દુ રાજાઓ સંગઠિત ન હતા. પરસ્પરની ફૂટથી શત્રુઓને મદદરૂપ પણ થતા. વિધર્મી સેનાનાં ત્રણ મુખ્ય

આકર્ષણો હતાં: સમૃદ્ધ ગુજરાતને લૂંટવાનું, મંદિરો તોડવાનું અને રૂપાળી સ્ત્રીઓ લૂંટવાનું.

તેજપાળને ખબર પડી કે મીરશિકારની વિશાળ સેના ધસમસતી આવી રહી છે. જરાય ગભરાયા વિના તેણે તરત જ પ્રતિકાર કરવાની તૈયારી કરી. સેના ઘોડા જેવી હોવી જોઈએ. ઘોડો કદી નીચે બેસીને સૂતો નથી. તે ચોવીસે કલાક ખડેપગે રહે છે. થાક ઉતારવા વારાફરતી પગ બદલે છે પણ આડો પડતો નથી. સેના પણ ખડેપગે રહેવી જોઈએ.

તેજપાળે મહીકાંઠાના ભીલ સૈનિકોને તીરકામઠાં લઈને બોલાવ્યા. મહારાણા પ્રતાપે પણ ભીલસેનાનો સહારો લઈને યુદ્ધો કરેલાં. ગુજરાત પાસે વિશાળ ભીલ યોદ્ધાઓ છે. તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો ત્રણ પ્રશ્નો ઉકેલાય. યોદ્ધાઓ લૂંટપાટ કરતા અટકે, આબુ-અરવલ્લીથી છેક ડાંગ સુધીનો પ્રદેશ સુરક્ષિત બને અને પરાક્રમ-ધનને એળે જતું અટકાવાય.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના બધા ખંડિયા રાજાઓએ પોતપોતાની સેના પાટણ મોકલી. તેજપાળે પણ એક વિશાળ સેના સંગઠિત કરી લીધી. યુદ્ધ સહયોગીઓના સહયોગથી લડાતું હોય છે. એકાકી રાજા તટસ્થ નીતિથી યુદ્ધ લડવા જાય તો માર જ ખાય. તટસ્થનીતિ એટલે આત્મઘાતી નીતિ.

બંને તરફની વિશાળ સેના આબુ આગળ પહોંચી ગઈ. હવે તેજપાળે વ્યૂહ રચ્યો. આબુની ખાસ ખીણમાં યવનસેનાએ પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ પાછળથી ગુર્જર સેનાએ મોઢું બંધ કરી દીધું. એવી જ રીતે પર્વતોમાં સંતાયેલી ગુર્જર સેનાએ આગળનો નિકાસ બંધ કરી દીધો. આગળ અને પાછળ બંને તરફથી યવન સેના ભીડમાં આવી ગઈ. પછી તો ગુર્જર સેના તૂટી પડી. ચારે તરફથી મારામારી અને કાપાકાપી થવા લાગી. જોતજોતામાં યવન સેના કપાઈ ગઈ. તેજપાળની વ્યૂહરચના જીતી ગઈ. આબુનાં દેરાં અને ગુજરાતની સ્ત્રીઓ બચી ગઈ.

વિદેશી – વિદર્ભીઓની સામાન્ય લોકોમાં ભારે ધાક હતી. એક તો તે ઊંચા-પહોળા હતા અને કૂર હતા. આ ધાક દૂર કરવા તેજપાળે ગાડેગાડાં ભરીને યવનોનાં મડદાં પાટણ મોકલાવ્યાં. લોકો જુએ કે ગુર્જરસેનાએ આવા યવનોને યમલોક પહોંચાડી દીધા છે. વીરતાનાં વખાણ થવાં જોઈએ. જેથી લોકોને વીર થવાની પ્રેરણા મળે. જેનાં વખાણ થતાં હોય લોકો તેવા થવા તે તરફ વળે. અભિનેતાનાં વખાણ થતાં હોય તો લોકો અભિનેતા થવાની પ્રેરણા મેળવે. અભિનેતા ન થવાય તો નકલ તો કરે જ.

પાટણની સડકો ઉપર જ્યારે ગંધાઈ ગયેલાં યવનશબો નીકળ્યાં તો લોકો થૂ થૂ કરવા લાગ્યા. યોગ્ય જગ્યાએ ઘૃણા પણ કલ્યાણકારી બનતી હોય છે. પાપ પ્રત્યે ઘૃણા થાય તો લોકો પાપથી બચે. દારૂ પ્રત્યે ઘૃણા થાય તો દારૂથી બચે. વ્યભિચાર પ્રત્યે ઘૃણા થાય તો લોકો વ્યભિચારથી બચે.

જેને આપણે દોષો માનીએ છીએ તે પણ યોગ્ય જગ્યાએ યોગ્ય રીતે વપરાય તો ગુણો થઈ જાય છે.

બાદશાહની માતા હજ કરવા ગઈ

લગભગ પ્રત્યેક ધર્મમાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરવાની પુષ્કળ પ્રેરણા હોય છે. પવિત્ર વ્યક્તિનાં જન્મસ્થાનો, મરણસ્થાનો, તથા બીજાં પ્રેરણાદાયી સ્થાનોનાં દર્શને પ્રજા જાય તો તેથી દેશભ્રમણ થાય, જનસંપર્કો વધે અને જ્ઞાન વધે.

ભારતનો પૂરો દેશ તીર્થભૂમિ જ બન્યો છે. અહીં એટલાં બધાં તીર્થો છે કે રોજ એક નવું તીર્થ જોવા મળે. અત્યારે ભારતની વાત નથી કરવી. ઇસ્લામમાં સૌથી મોટું તીર્થ મક્કા છે. મુસલમાનો હજારોની સંખ્યામાં હજ કરવા જાય છે. હજ કરવી એ પાંચ કર્તવ્યોમાંનું એક કર્તવ્ય છે. જો મુસ્લિમો હજની ધાર્મિકતા ન સ્વીકારતા હોત તો કદાચ અરબસ્તાન સાથેનો તેમનો નાતો કપાઈ ગયો હોત. ભારતમાં ઘણા વિદેશીઓ આક્રમણ કરીને અહીં આવ્યા, જેમ કે શકો-હૂણો વગેરે; પણ તેમને વતનમાં કોઈ મક્કા ન હતું તેથી વતન જ ભુલાઈ ગયું. શકો-હૂણો વગેરે ક્યાંથી આવ્યા હતા તેની પણ હવે ખબર નથી. જો મુસલમાનો પણ મક્કા વિનાના થઈને આવ્યા હોત તો તેમની દશા પણ તેવી થાત. મક્કાએ મૂળની રક્ષા કરી.

ત્યારે ભારતના મુસલમાનો ખંભાતના બંદરેથી મક્કા હજ કરવા જતા. ખૈબર-બોલનનો રસ્તો સુરક્ષિત ન હતો.

દિલ્હીના બાદશાહની માતાને હજ કરવા જવાનું થયું. ખંભાત આવ્યા વિના છૂટકો નહીં. ખંભાતના વીરધવલ સાથે સંબંધ સારા નહીં. હવે શું કરવું? બાદશાહે એક મોટા આરબ સોદાગરને સાધ્યો. તેનું મોટું જહાજ કીમતી માલ ભરીને અરબસ્તાન જતું હતું. તેમાં બાદશાહની માતાને ચૂપચાપ કોઈને ખબર ન પડે તેમ હજ કરવા મોકલી દેવી તેવી યોજના ગોઠવાઈ. જહાજ ખંભાતથી રવાના થયું. વસ્તુપાળ ત્યારે ખંભાતમાં જ હતો. તેના ગુપ્તચરોએ બાતમી આપી કે ફલાણા આરબ સોદાગરના જહાજમાં બાદશાહની માતા હજ કરવા રવાના થઈ છે. આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે અંગ્રેજોની માફક આરબ પ્રજા પણ વ્યાપારી હતી અને વ્યાપાર કરવા અંગ્રેજોનીય પહેલાં બહાર નીકળી હતી. ખંભાતથી માંડીને છેક મલબાર સુધી આરબ વ્યાપારીઓ ફેલાયેલા હતા. અંગ્રેજોની માફક આરબોની પાસે પણ ત્રાજવાં અને તલવાર બંને હતાં.

આફ્રિકાનો પૂર્વીકાંઠો આરબોના હાથમાં હતો. ભારતમાં વિશ્વના સૌથી ઊંચા વ્યાપારીઓ હતા. તેમની પાસે ત્રાજવાં તો હતાં પણ તલવાર ન હતી. વર્ણવ્યવસ્થા અને અહિંસાવાદી ધર્મોએ વ્યાપારીઓને તલવારમુક્ત કરી દીધા હતા. તેથી તેઓ દેશમાં પણ બિચારા થઈને વ્યાપાર કરતા હતા. જો ભારતના વ્યાપારીઓ પણ ત્રાજવાંની સાથે તલવારધારી હોત તો વિશ્વ ઉપર રાજ કરતા હોત.

વસ્તુપાળને જેવી ખબર પડી કે ફલાણા આરબ જહાજમાં બાદશાહની માતા હજ કરવા જઈ રહી છે તેવું તરત જ તેણે ચાંચિયા દ્વારા જહાજ લૂંટાવી દીધું. ત્યારે ચાંચિયાગીરી પ્રચલિત હતી અને શાસન કરવું હોય તેણે અનિષ્ટો સાથે પણ મર્યાદિત સંબંધ રાખવો જોઈએ અને તેમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. માનો કે ગુંડાને તમે વશમાં નથી કરી શકતા અને તે દુશ્મન દેશમાં બેઠોબેઠો તમારા દેશને હેરાનપરેશાન કરે છે તો તેનો નાશ કરવા તેના દુશ્મન બીજા ગુંડાને હાથમાં લઈને કાંટો કઢાવવો જોઈએ. જે કામ સરકાર ન કરી શકે તે કામ બીજાની પાસે બીજી રીતે કરાવવું જોઈએ. આ ચાણક્યનીતિ કહેવાય. આવાં કામોમાં સજ્જનો બહુ ઉપયોગી ન થાય.

લૂંટાઈ ગયેલો આરબ વ્યાપારી રોતોકકળતો વસ્તુપાળ પાસે આવ્યો. સાવ અજાણ્યા થઈને વસ્તુપાળે બધી વાત સાંભળી. આરબે રાજમાતાની વાત પણ કહી. જે છુપાવવું હતું તે પ્રગટ થઈ ગયું. વસ્તુપાળ બહુ જ માનસન્માન આદરપૂર્વક રાજમાતાને પોતાની હવેલીમાં લઈ આવ્યો. ખૂબ સેવાયાકરી કરી. રાજમાતા ખુશખુશ થઈ ગઈ. સ્ત્રીઓ ઢળતા માણસો ઉપર જલદી ઢળી પડતી હોય છે. વસ્તુપાળે આરબનો લૂંટાયેલો બધો માલ પાછો મેળવી આપ્યો અને ખૂબ ધૂમધામથી રાજમાતાને એ જ જહાજમાં હજ કરવા વિદાય કરી. સાથે રક્ષકો પણ આપ્યા. આ રીતે ઉપકાર કરીને વસ્તુપાળે બાદશાહ સાથે મૈત્રીનો સેતુ તૈયાર કર્યો. મોટા પ્રબળ શત્રુ સાથે વેર બાંધવા કરતાં મૈત્રી કરવી સારી. રાજમાતા જ્યારે હજ કરીને પાછી આવી ત્યારે તેને હેમખેમ દિલ્હી પહોંચાડી. રાજમાતાએ બધી વાતો કરી

બાદશાહના મનમાંથી શત્રુતા કાઢી નાખી અને મૈત્રીભાવ સ્થાપિત કર્યો. અંતે બાદશાહ અને વસ્તુપાળનો મેળાપ થયો. વસ્તુપાળે બાદશાહ પાસે પાંચ આરસશિલાઓ માગી વાણિયા આરસપ્રેમી હોય. જેટલો આરસ વણિકોએ વાપર્યો છે તેટલો બીજા કોઈએ નહીં વાપર્યો હોય.

બાદશાહે પાંચ શિલાઓ માગવાનું રહસ્ય પૂછ્યું તો વસ્તુપાળે કહ્યું કે આ શિલાઓમાંથી અમે પાંચ જિનબિંબ બનાવીશું. તમારી જ શિલામાંથી બનાવેલાં જિનબિંબોને તમે નહીં તોડો તેની મને ખાતરી છે. આટલું માન તો તમારા સૈનિકો રાખશે જ એટલે મેં પાંચ શિલાઓ માગી છે. ત્યારે મૂર્તિઓ કેટલી અસુરક્ષિત હશે તેની કલ્પના કરી શકાય છે.

36. દુનિયાનો છેડો ઘર

“દુનિયાનો છેડો ઘર છે” તેવી લોકપ્રચલિત કહેવતમાં ઘર શબ્દનો અર્થ બૈરાંછોકરાં છે તેમ કરવાનો છે. ઘર એટલે ઈંટ-પથ્થરનું ઘર નહીં. સાચું ઘર તો બૈરાંછોકરાં જ કહેવાય. બૈરાંછોકરાં વિનાના પુરુષો છેડા વિનાનું જીવન જીવતા હોય છે. અનંત ક્ષિતિજમાં ક્યાંય વિશ્રામ નહીં. પક્ષી ઊડી ઊડીને કેટલું ઊડે! થાકી જાય. છેડો તો જોઈએ જ.

જે લોકો સતત બહાર વિદેશમાં નોકરીધંધો કરતા હોય છે, તે રિટાયર્ડ થઈને પાછા ઘરે આવતા હોય છે અને પાછલું નિવૃત્તિમય જીવન ઘરમાં બાળબચ્ચાં સાથે વિતાવતા હોય છે. તેમને પેન્શન મળે એટલે પેટની ચિંતા ન રહે, આ પેન્શન વ્યવસ્થા પશ્ચિમની છે. પાછલી જિંદગી ઓશિયાળી ન જવી જોઈએ.

વસ્તુપાળ અને અનોપ આબુ પર્વત ઉપર નેમિનાથજીના ચણાઈ રહેલા જિનાલયને જોઈ રહ્યાં છે. સાથે ફરી ફરીને શોભનદેવ સ્થપતિ બધું બતાવી અને સમજાવી રહ્યો છે. સ્થાપત્યને સ્થપતિ વિના પૂરેપૂરું સમજી શકાય નહીં. શોભનદેવ હવે પ્રૌઢ ઉંમરે પહોંચ્યો છે પણ હજી પરણ્યો નથી. આચાર્ય સોમેશ્વરદેવની કન્યા રેવતી અને શોભનનો હસ્તમેળાપ કરાવવા અનોપે પ્રયત્નો કરેલા પણ શોભન માન્યો નહીં. તેનું કહેવું હતું કે કલા એ જ મારી પત્ની છે, બીજી પત્નીને હું સાચવી ન શકું. સાચવી શકાય તો જ લગ્ન કરાય. સાચવી જ ન શકાય તો લગ્નના નામે કોઈના ઉપર અત્યાચાર કર્યો કહેવાય. પત્નીને માત્ર આહાર-વસ્ત્રોથી જ ન સચવાય. પત્નીને સાચવવાનું ખરું તત્ત્વ તો પ્રેમ જ છે. પ્રેમ પામ્યા વિનાની પત્ની વિધવા કરતાં પણ વધુ દુઃખી જીવન જીવતી હોય છે. તે ઉચ્ચ જ્ઞાનદાનની હોય તો ઠીક નહીં તો આડે માર્ગે ફંટાઈ જતી હોય છે. આડે માર્ગે ફંટાઈ ગયેલી પત્ની પતિના જીવનને જીવતું નરક બનાવી દેતી હોય છે. આવો પતિ કવિ કે કલાકાર હોય તો સંવેદનશીલતાને કારણે વહેલો મરી જતો હોય છે. પત્ની આયુષ્યદાત્રી પણ છે અને આયુષ્યહન્ત્રી પણ છે. આવું સમજીને શોભનદેવ પરણ્યા વિનાનું જીવન જીવતો હતો. તે છેડા વિનાના ઘરમાં રહેતો હતો. આમ જુઓ તો સોનીની પત્ની દાગીના મઢી ન હોય અને સલાટની પત્ની હવેલીમાં રહેતી ન હોય. સોની હજારોને દાગીને મઢી આપે અને સલાટ હજારો હવેલીઓ બનાવી આપે, પણ પોતે તો કોરા જ હોય.

જેણે કોઈ અતિશય મહત્ત્વનું લક્ષ્ય મેળવવા જીવન જીવવું હોય તેણે કુંવારા રહેવું હિતાવહ છે. પત્નીને ચાણક્યે લોઢાની બેડી કહી છે તે આ અર્થમાં છે કે તે મહાન લક્ષ્યમાં અંતરાયરૂપ બની જાય.

પણ જો સહાયક બનનારી પત્ની મળી જાય તો બેડો પાર થઈ જાય. તે બેડી નહીં નાવ બની જાય. પણ એવી પત્ની મળવી બહુ એટલે બહુ દુર્લભ. એટલે જ શોભનદેવ ફક્કડ રહ્યો હતો.

નેમિનાથજીનું જિનાલય જોતાંજોતાં બધાં આગળ વધી રહ્યાં છે. ત્યાં વસ્તુપાળની નજર બીજા દર્શકો ઉપર પડી. તેમાંથી કેટલાકને તે ઓળખી ગયો. અરે! આ તો આપણો ગુપ્તચર નિપુણક અને સુવેગ. આ લોકોએ રાષ્ટ્રની બહુ સેવા કરી હતી. જીવ હથેળી ઉપર લઈને તે બાતમી મેળવતા અને પહોંચાડતા. તેમના આધારે બધા નિર્ણયો થતા, હવે બધા નિવૃત્ત થઈને બાળબચ્ચાં સાથે છેવટનું જીવન વિતાવે છે.

વસ્તુપાળે બંને સાથે ઓળખાણ કાઢી જૂની વાતો યાદ કરાવી. બહુ આનંદ થયો. બંનેએ કહ્યું, “હવે અમે નિવૃત્ત છીએ અને વતનના ઘરમાં રહીને ખેતી કરીએ છીએ. આ અમારાં બાળબચ્ચાં છે. દુનિયાનો છેડો ઘર છે. બહુ સુખી છીએ. રોટલાની કમી નથી અને બીજું કંઈ જોઈતું નથી.”

વસ્તુપાળ બંનેની સંતુષ્ટ પ્રસન્નમુદ્રા જોતો જ રહી ગયો. પ્રસન્નતા પામવી એ સમ્યક્જ્ઞાનનું લક્ષણ કહેવાય છે પણ પ્રસન્નતા પ્રશ્નો ઉકેલાવાથી અને જે છે તેમાં તૃપ્ત રહેવાથી મળતી હોય છે. હવાતિયાં મારનારને પ્રસન્નતા ન હોય. પરેશાની જ હોય.

વસ્તુપાળને યાદ રહી ગયું “દુનિયાનો છેડો ઘર છે.”

37. નેમિનાથજીનો ત્યાગ

પ્રાચીનકાળથી અત્યાચાર કરવાનું સૌથી મોટું કેન્દ્ર સ્ત્રીઓ રહી છે. વ્હાલ-પ્રેમ કરવાનું પણ મોટું કેન્દ્ર સ્ત્રીઓ રહી છે. સ્ત્રીઓ માટે જીવન એક સિક્કાની બે બાજુ જેવું છે. કાં તો અઢળક પ્રેમ પામે કાં અત્યાચાર પામે. આમ જુઓ તો સ્ત્રીઓ ઉપર પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓએ જ વધુ અત્યાચારો કર્યા છે કે કરાવ્યા છે. પ્રત્યક્ષ અત્યાચારો કરતાં પરોક્ષ અત્યાચારો વધુ દુઃખદાયી થઈ જતા હોય છે. અસંસ્કારી ઘરોમાં સ્ત્રીઓ ઉપર મારઝૂડ થતી હોય છે. અને મોટાં ખાનદાન ઘરોમાં મારઝૂડ તો નથી થતી પણ પરોક્ષ અત્યાચારો ઘણા થતા હોય છે. જે લોકોની નજરે ઓછા ચઢે છે, કેટલીક વાર ઊંચા આદર્શોવાળા અતિ ધાર્મિક પતિઓ પત્નીઓને ગૂંગળાવી ગૂંગળાવીને મારતા હોય છે. તેવી પત્ની નથી તો જીવી શકતી કે નથી મરી શકતી. લોકો તેનો પક્ષ નથી લેતા, પક્ષ તો પેલા પુરુષનો જ લેતા હોય છે. તેમાં સ્ત્રીઓ તો કૂદી-કૂદીને પુરુષનો પક્ષ લેતી હોય છે. બિચારી ગૂંગળાયેલી સ્ત્રીનું જીવવું કઠિન થઈ જતું હોય છે. શ્રીરામે કદી સીતાજી ઉપર હાથ ઉપાડ્યો ન હતો. પણ સીતાજીને ગૂંગળાઈ-ગૂંગળાઈને જીવવું પડ્યું અને અંતે ધરતીમાં સમાઈ જવું પડ્યું. સીતાજીનો પક્ષ કોણે લીધો!

વસ્તુપાળ - શોભનદેવ અને અનોપ તીર્થંકર નેમિનાથજીનું જિનાલય જોતાંજોતાં જિનાલયમાં ભ્રમણ કરી રહ્યાં છે, એવામાં તેમની નજર નેમિનાથજીના ગૃહત્યાગના પ્રસંગ ઉપર પડી. હિન્દુ-જૈન-બૌદ્ધ મંદિરોમાં કથાયિત્રો દોરેલાં કે કોતરેલાં હોય છે. કારણ કે ત્રણેના ભગવાનોની વિસ્તૃત અને રસભરી કથાઓ હોય છે. ભગવાનની જન્મકથા, લગ્નકથા, ત્યાગકથા, પરાક્રમકથા અને છેવટે મરણકથાઓ હોય છે. આ બધી કથાઓની કથાઓ થતી હોય છે. ભારે જનમેદની આવી સપ્તાહો સાંભળવા ઊમટતી હોય છે.

મસ્જિદોમાં આવાં ચિત્રો નથી હોતાં કારણ કે અલ્લામિયાંની કોઈ કથા જ નથી. જન્મ-મરણ-લગ્ન, ગૃહત્યાગ વગેરે કશું જ નથી. કથા વિનાનો ભગવાન વિવાદોથી પર હોય છે. કેટલી પત્નીઓ હતી કે ન હતી વગેરે કશો વિવાદ જ નહીં. હિન્દુ ધર્મનું પરબ્રહ્મ પણ આવું જ છે. પણ તેની કશી સપ્તાહો નથી થતી. તેનાં કશાં ચિત્રો નથી હોતાં. એટલે કશો વિવાદ પણ નથી હોતો, પણ આવું પરબ્રહ્મ ભુલાઈ ગયું છે.

મૂળ વાતમાં આવીએ. નેમિનાથજી શ્રીકૃષ્ણના સગા થાય. સજીવજીને ભારે ઉમળકાભેર પરણવા માટે જાન લઈને સાસરે આવ્યા હતા. સસરા પણ મોટા રાજા હતા. તેમણે પણ વેવાઈ અને જમાઈના સ્વાગત માટે ભવ્યાતિભવ્ય તૈયારી કરી રાખી હતી. ભારતમાં સૌથી વધારે ઠઠારો લગ્નપ્રસંગે કરાતો હોય છે. શણગારેલા ઘોડે ચઢીને વાજતેગાજતે નેમિનાથજી પોંખાવા માટે સસરાના તોરણે પહોંચ્યા. પોંખવાનો અર્થ સ્વીકૃતિ છે. સાસુ વરને પોંખે છે તેનો અર્થ છે કે જમાઈ સ્વીકૃત છે. કન્યાની સ્વીકૃતિ પહેલાં કન્યાની માની સ્વીકૃતિ હોવી જોઈએ, નહીં તો ફજેતી થાય. પણ એવામાં નેમિનાથજીની નજર આંગણે બાંધેલાં હજારો ઘેટાં-બકરાં વગેરે પશુઓ ઉપર પડી. લોકોને પૂછતાં ખબર પડી કે જાનૈયાઓના આહાર માટે આ પશુઓ લાવેલાં છે. ત્યારે લગભગ બધી પ્રજા ખાસ કરીને ક્ષત્રિયો માંસાહારી હતા તેથી આહાર માટે પશુ-પક્ષીઓનો ઉપયોગ છૂટથી કરવામાં આવતો.

પોતાના નિમિત્તે આટલાં બધાં પશુઓ કપાશે તેવું જાણીને નેમિનાથજીનું હૃદય કકળી ઊઠ્યું. તેમને આઘાત લાગ્યો. તે તરત જ તોરણ દ્વારથી પોંખાયા વિના જ પાછા વળી ગયા. તેમને પાછા વળતા જોઈને ભાવિ પત્ની રાજુલ અને માંડવા પક્ષના લોકોમાં હાહાકાર થઈ ગયો. રાજુલ તો દોડીને પગમાં પડી ગઈ. પાછા વળવા બહુ આજીજી-વિનંતી કરી, પણ નેમિનાથજી ન માન્યા તે ન માન્યા. તે સીધા જ વનમાં ચાલ્યા ગયા. ઘોર તપસ્યા કરી તીર્થંકર ભગવાન થયા.

અનોપે પ્રશ્ન પૂછ્યો પણ ઘેટાં-બકરાં લાવનાર તો કન્યાનો પિતા હતો, તેમાં રાજુલનો શો દોષ? અને તે પણ તે સમયના લોકવ્યવહાર પ્રમાણે ઉત્તમ રસોઈ બનાવવા આવું કર્યું હશે. તેવા આહારનો વિરોધ થાય, તેવું કરતાં રોકી શકાય પણ આ બધાનો દંડ તો રાજુલને મળ્યો. રાજુલ તો પરણ્યા પહેલાં જ વિધવા થઈ. રાજુલના પક્ષમાં કેમ કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં?”

“સીતાજીને વનમાં મોકલ્યાં ત્યારે પણ કોઈ ક્યાં કશું બોલ્યું હતું?” વસ્તુપાળે કહ્યું.

“પછી રાજુલનું શું થયું?”

“શું થાય! અંતે તેણે પણ દીક્ષા લઈ લીધી. તેના માટે જીવન જીવવાના વિકલ્પો ખાસ રહ્યા ન હતા.”

“પણ એ ભગવાન બની કે નહીં!”

“ના, સ્ત્રીઓથી ભગવાન ન થવાય, માત્ર પુરુષો જ થાય. સ્ત્રીઓ તો માત્ર સેવિકા જ થઈ શકે. ભગવાનની પાછળ-પાછળ હજારોનાં ટોળાં થઈને ચાલી શકે. નારીઅવતાર નીચો કહેવાય. ભગવાન તો શું આચાર્ય પણ ન થઈ શકે.”

વસ્તુપાળ અને અનોપનો સંવાદ ગુપ્તચર નિપુણકની ગામડિયણ પત્ની સાંભળતી હતી. તે બોલી ઊઠી, “તેના કરતાં તો અમારા ભગવાન સારા. સાથે ને સાથે જ રહે. શિવ-પાર્વતી, લક્ષ્મી-નારાયણ, રાધાકૃષ્ણ, સીતારામ વગેરે બધા સજોડે રહે. ત્યાગ તો ન કરે. અરે! અંબાજી-દુર્ગા તો એકલાં રહે અને જગજ્જનની થઈને પુજાય.”

વસ્તુપાળ ને અનોપ પેલી ગામડિયણની વાત ધ્યાનથી સાંભળતાં રહ્યાં. અને વિચારતાં થઈ ગયાં.

38. વારસાની ખટપટો

કોઈ પણ ગાદી ખટપટ વિનાની હોય જ નહીં. તેમાં પણ રાજગાદી તો પૂરેપૂરી ખટપટોથી ઘેરાયેલી હોય. જો તે વારસદાર વિનાની હોય તોય ખટપટો હોય અને ઘણા વારસદારો હોય તોય ખટપટો હોય. આ ખટપટોની વૈતરણી ગાયનું પૂછડું પકડીને પાર ન કરી શકાય. તે તો પરાક્રમ અને મુત્સદ્દીગીરી હોય તો જ પાર કરી શકાય.

ધોળકાના રાણા લવણસિંહને મદન નામની રાણી. તે લવણને છોડીને દેવરાજ સાથે ભાગી ગઈ હતી. મદન પોતાની સાથે એક કુંવર પણ લઈ ગયેલી. તેનું નામ વીરધવલ. આગળ જતાં વીરધવલ પાટણની ગાદીએ બેઠો. તેનાં વનસ્થલીની જેતલબા સાથે લગ્ન થયાં. તેના થકી બે પુત્રો થયા. 1. વીરમદેવ અને 2. વિસળદેવ. વીરમદેવ કુપાત્ર નીકળ્યો. એટલે નાના વિસળદેવને ગાદીએ બેસાડવો તેવો નિર્ણય તેજપાળનો, પણ દાદા લવણસિંહનો મોહ મોટા વીરમદેવ ઉપર ખરો. બંને વચ્ચે મતભેદ થયો. બંને પોતપોતાના મત ઉપર મક્કમ.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળના વહીવટથી ધોળકા અને પાટણ સુરક્ષિત રાષ્ટ્ર બન્યાં હતાં. દક્ષિણ-ઉત્તરનાં યુદ્ધોને ખાળ્યાં હતાં. પૂર્વપશ્ચિમમાં પણ દૂર દૂર સુધી ફેલાવી ગુજરાતને નિર્ભય અને સુરક્ષિત બનાવ્યું હતું. કુશળ વહીવટનાં ત્રણ પરિણામ આવે: 1. રાજ્ય સમૃદ્ધ બને. 2. રાજ્ય સુરક્ષિત બને અને 3. રાષ્ટ્ર સંસ્કારી બને. આ ત્રણે તત્ત્વો ગુજરાતમાં દેખાવા લાગ્યાં હતાં. આમ કરતાં-કરતાં દશેક વર્ષ વીતી ગયાં. પણ હવે રાણા વીરધવલની કાયા ખખડી ગઈ હતી. હવે તે કિનારે પહોંચી ગયા હતા. તેમને થયું કે હવે મારે મારી જાતે જ જીવનલીલા સંકેલી લેવી જોઈએ. તે વખતે ઇચ્છામૃત્યુ માટેની અનેક પ્રક્રિયાઓ ચાલતી હતી. વીરધવલ, તેજપાળને લઈને ગંગાકિનારે મતોડા તીર્થક્ષેત્રે પહોંચ્યો. આ ક્ષેત્રનો એવો મહિમા હતો કે ઇચ્છામૃત્યુ ઇચ્છનાર અહીં આવીને માટીની બનાવેલી મોટી મોટી કૂંડીઓમાંથી કોઈ એકમાં પ્રવેશી ગંગાપ્રવેશ કરતો. પછી ધીરેધીરે કૂંડીમાં જળ ભરાતું અને અંતે કૂંડી ગંગાજીમાં સમાઈ જતી. એક પ્રકારની આ આત્મહત્યા જ કહેવાય પણ બીજી રીતે જોઈએ તો રાજાખુશીથી જીવનલીલા સંકેલી લેવાની વૃત્તિ પણ કહેવાય. વ્યક્તિને જ્યારે જીવનમાં રસ જ ન રહે, જીવન અર્થહીન બની જાય, એકએક ક્ષણ ત્રાસદાયી થઈ જાય ત્યારે કેટલાક લોકો આવું પગલું ભરતાં હોય છે. પાંડવોએ હિમાલયમાં આવું જ કર્યું હતું ને!

જીવન એક મહાપ્રશ્ન છે. જેનો કોઈ અંત નથી, ઉકેલ નથી. મરતી વખતે પણ ઇચ્છાઓ તો રહેતી જ હોય છે. કોઈને પ્રબળ તો કોઈને મંદ. લુણિંગની મૃત્યુઇચ્છાથી જ આબુમાં જિનાલય બન્યું હતું ને! રાણા વીરધવલની કૂંડીમાં પાણી ભરાતાં બહુ વાર લાગી. તેજપાળે પ્રશ્ન કર્યો, “કોઈ ઇચ્છા બાકી રહી જાય છે મહારાજ?”

“હા, મારા પછી ખાલી પડેલી ગાદીએ નાના વિસળને બેસાડજો. જો-જો કુપાત્ર વીરમ ન ચઢી બેસે!”

વારસો હોય અને વારસદારની સ્પષ્ટતા ન હોય તો મરનારને શાંતિ ન હોય. અધૂરી ઇચ્છાઓ અશાંતિ ઊભી કરે છે. ઇચ્છાઓને મારી નાખવાથી શાંતિ નથી મળતી. કારણ કે ઇચ્છાઓ મરતી જ નથી. પ્રબળ ઇચ્છાઓ પૂરી કરવાથી અથવા પૂરી થવાનું આશ્વાસન મળવાથી શાંતિ મળે છે.

તેજપાળ, વીરધવલની ચિંતાનું કારણ સમજી શક્યો. તેણે તરત જ કહ્યું, “આપ ચિંતા ન કરો. અમે વિસળદેવને જ ગાદીએ બેસાડીશું. વીરમને નહીં.” તેજપાળનું વચન વિશ્વસનીય હતું. વિશ્વસનીય વચનની સિદ્ધિ મહાકેડિટ કહેવાય. ફોગટિયા માણસો ફોગટિયાં વચનો આપે પણ તે પળાય નહીં. તેની પ્રતિષ્ઠા ન હોય.

રાણા વીરધવલની અંતિમવિધિ પતાવીને તેજપાળ પાટણ આવ્યો. આખી પાટણનગરી ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી રહી હતી. આવો સારો રાજા વર્ષો પછી મળ્યો હતો. લોકો માણસને નહીં તેના ગુણોને રોતા હોય છે. પાટણમાં એક તરફ શોકલહેર ચાલી રહી હતી તો બીજી તરફ અંદર ને અંદર ગાદીએ કોને બેસાડવો તેની રાજરમત ચાલી રહી હતી. જ્યાં અનિશ્ચિત – વારસતંત્ર હોય ત્યાં ઘોરશોકમાં પણ

રાજરમત ચાલતી રહે છે. આવી અવ્યવસ્થા ન થાય એટલા માટે આપણે ત્યાં યુવરાજ પદ ઉપર રાજાના જીવતાં જ નિયુક્તિ થઈ જતી હોય છે. વીરધવલ આવું કરી શકેલો નહીં, કદાચ તેને લાગ્યું હશે કે કુપાત્ર વીરમદેવ મારું મૃત્યુ બગાડે! જે હોય તે પણ આવું થયું ખરું!

જ્યાં વારસાના વૈકલ્પિક વિવાદો હોય ત્યાં પ્રતીક્ષા કર્યા વિના ઝટ દઈને વિધિ પતાવવી હિતકારી થઈ જાય. હુમાયૂના મૃત્યુ વખતે 13 વર્ષનો અકબર દિલ્હીમાં હાજર ન હતો. સર સેનાપતિ અબ્દુલરહીમ તેને લઈને લાહોર ગયા હતા. હુમાયૂના મૃત્યુની જેવી ખબર પડી કે તરત જ અબ્દુલરહીમે માટીનો ઓટલો બનાવી તેના ઉપર અકબરને બેસાડી હિન્દુસ્તાનનો બાદશાહ ઘોષિત કરી દીધો હતો. પછી દિલ્હી આવીને ગાદી સંભાળી હતી.

તેજપાળે પણ આવું જ કર્યું. નાના કુંવર વિસળદેવને બોલાવીને ઉઠમણાના દિવસે જ ગાદીએ બેસાડી દીધો. બધી વિધિઓ પૂરી થઈ. કેટલાક પુરુષો કિંગ નથી હોતા પણ કિંગમેકર હોય છે. કિંગમેકર કિંગ કરતાં પણ વધુ સત્તા ભોગવતા હોય છે.

ચારે તરફ ધૂમધામ મચી ગઈ. હરખના પ્રસંગો ધૂમધામથી લોકો ઊજવતા હોય છે. જેથી લોકજાહેરાત થઈ જાય.

આ ધૂમધામની ખબર વૃદ્ધ રાણા લવણસિંહને પડી. તે વીરમને ગાદીએ બેસાડવા માગતા હતા. તેમણે વીરમને બોલાવીને તૈયાર કરી રાખ્યો હતો પણ ચોઘડિયાની રાહ જોતા હતા. ચોઘડિયું તો તેજપાળે ઝડપી લીધું હતું.

લવણસિંહ મોટા વીરમને ગાદીએ બેસાડવા માગતો હતો. તે કુપાત્ર હતો તેવું જાણવા છતાં પૌત્રમોહથી હવે તે સુધરી ગયો છે તેવું માનીને આગળ વધી રહ્યો હતો પણ તેજપાળે સોગઠી મારી દીધી. બંને વચ્ચે મતભેદ થયા અને રાજપૂતો બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયા. આવી અંધાધૂંધીમાં એક ઘટના ઘટી. તેણે લવણસિંહના વિચારો બદલી નાખ્યા. રાત્રે લવણસિંહ સૂતા હતા ત્યાં વીરમ આવી પહોંચ્યો અને સૂતેલા વૃદ્ધ લવણસિંહને લાત મારી અપમાન કરી ગમેતેવું બોલીને ચાલ્યો ગયો. તેનાથી વિલંબ સહન થતો ન હતો. તે તત્કાળ ગાદીએ બેસવા માગતો હતો. ધીરજ વિનાની ખોટી ઉતાવળ પોતાનું જ અનિષ્ટ કરી મૂકે છે. વીરમના દુર્વ્યવહારથી લવણ દુઃખી થયો અને તેણે તેનો પક્ષ લેવાનું બંધ કરી દીધું.

કર્મકાંડ કર્યા પછી બ્રાહ્મણો જે આશીર્વાદ આપે છે તેમાં એક વાક્ય આવું આવે છે.

“શત્રુબુદ્ધિ વિનાશાય.”

અર્થાત્ શત્રુની બુદ્ધિનો વિનાશ થાય. તેને કુબુદ્ધિ સૂઝે. પછી તો બધું કામ આપોઆપ થઈ જશે.

આ જ સમયે લવણસિંહે બીજી રાજરમત રમી. તે જાણી ગયો કે હવે વીરમની કોઈ શક્યતા નથી. શક્યતા વિસળની છે. તો તેની તરફ પક્ષપલટો કરી લેવો યોગ્ય થશે. રાજકારણમાં પક્ષપલટો જૂનો રોગ છે. લવણે પોતાના માનીતા નાગરમંત્રી નાગડ ભટ્ટને બોલાવ્યો અને સૂર્યોદય પહેલાં ધોળકાથી વિસળદેવને પાટણ લઈ આવવા ગોઠવણ કરી, હવે તે પોતાના હાથે વિસળને ગાદીએ બેસાડવા માગતો હતો.

નાગડ ભટ્ટ મહાખંધો માણસ રાજકારણમાં જ નહીં જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ખંધા માણસો જોવા મળશે. ખંધાઈનો અર્થ થાય છે લુચ્ચાઈભરી બુદ્ધિમત્તા. આવા માણસો હોય તો બુદ્ધિશાળી, પણ તેમનો વિશ્વાસ ન કરાય, વફાદારીનો જ વિશ્વાસ થાય, લુચ્ચાઈનો વિશ્વાસ ન હોય.

ઊડતી સાંઢણીએ નાગડ ધોળકા વિસળ પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે, “હું તમને રાજા બનાવવા માગું છું.” કાચી બુદ્ધિના વિસળે કહી દીધું, “તો હું તમને મંત્રી બનાવીશ.”

કેટલાક લોકો યશચોર હોય છે. વિસળની રાજગાદી શ્રાવક મંત્રીઓ, પ્રજા અને હવે લવણસિંહ મળીને નક્કી કરે છે તેમાં નાગડને કશી લેવાદેવા નથી તોપણ જાણે કે મેં જ તમને ગાદીએ બેસાડ્યા છે. તેવી યશચોરી કરી નાગડ લાભ મેળવી રહ્યો છે.

વહેલી પ્રભાતે વિસળદેવ પાટણ પહોંચ્યો. કોઈને ખબર પણ ન પડે તેમ ચૂપચાપ સહસ્રલિંગ તળાવના કિનારે લવણસિંહે વિસળનો રાજ્યાભિષેક કરી દીધો. આ પ્રસંગે વણિક મંત્રીઓને પણ ન બોલાવ્યા. તેજપાળ ગમ ખાઈ ગયો. આ બધો દોરીસંચાર નાગડનો હતો.

વીરમને ખબર પડી તો તેણે બાર હજાર ઘોડેસવારો સાથે વિદ્રોહ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

નાગડમંત્રીએ એક બીજી રમત રમી. તેણે વિચાર્યું કે જો લવણસિંહ જીવતા રહેશે તો કોઈ ને કોઈ વાર વીરમનો પક્ષ લેશે. મારા માટે પણ આડખીલી ઊભી કરશે. તેથી આ કાંટો પણ કાઢી નાખવા જેવો ખરો. કાચા કાનના વિસળને ઉશ્કેરીને તેણે ગુપ્ત રીતે લવણને ઝેર અપાવી દીધું. લવણનું તત્કાળ મૃત્યુ થઈ ગયું.

વીરધવલ ગયો. લવણસિંહ ગયા. હવે રહી ગયા માત્ર વીરમ અને વિસળ. ડાહ્યા માણસો વચ્ચે પડ્યા. જ્યાં ખટપટિયા માણસો હોય છે ત્યાં ડાહ્યા પણ હોય જ છે. પણ મોટા ભાગે ડાહ્યા માણસો નિષ્ક્રિય રહેતા હોય છે અથવા તેમનું ઊપજતું નથી. તેથી ખટપટિયા ફાવી જતા હોય છે.

અંતે બધાએ મળીને એવું નક્કી કર્યું કે વીરમદેવને પાંચ ગામ જાગીર તરીકે આપવાં, બાકીના ગુજરાત ઉપર વિસળદેવનું શાસન ચાલે.

39. વીરમવધ

યુદ્ધવિજય કરતાં પણ ખટપટવિજય બહુ કપરો હોય છે. જે ખટપટ- વિજય કરી શકે તે જ રાજ કરી શકે. એકલા યુદ્ધવિજયથી રાજ ન થાય. ખટપટો વિનાનું રાજકારણ હોય જ નહીં. સૌથી નિમ્ન પ્રકારની ખટપટ રાજવારસા માટે થતી હોય છે. કૈકેયી અને મંથરાએ વારસા માટે જ રામાયણ રચ્યું હતું ને!

પાટણની રાજગાદી ખાલી પડતાં જ વારસા માટે ખટપટો શરૂ થઈ ગઈ. વીરમ વિદ્રોહ માટે તૈયાર થઈ ગયો તો ડાહ્યા માણસોએ વચ્ચે પડીને પાંચ ગામો લઈને સમાધાન કરાવ્યું. વિદ્રોહ અટકી ગયો.

પણ પાંચ ગામ કયાં કયાં? 1. પાલનપુર, 2. પેટલાદ, 3. વિદ્યાપુર, 4. વર્ધમાનપુર અને 5. ધોળકા. સંધિ થઈ અને સહીસિક્કા પણ થઈ ગયાં. વસ્તુપાળ-તેજપાળે જોયું કે આ પાંચ ગામમાં તો આખું ગુજરાત આવી ગયું. બાકી કાંઈ ન રહ્યું. તેથી ચાલાકી કરવી જોઈએ. ચાલાક સાથે ચાલાકી કરવી અને લુચ્ચા સાથે લુચ્ચાઈ કરવી એ રાજકારણનો ગુણ મનાય છે. જો આવું ન આવડે તો તેવો મંત્રી કાંતો ભોળો હોય કાં પછી ભોટ હોય.

બંને ભાઈઓએ મળીને પાટણથી થોડે જ દૂર નાનાં નાનાં પાંચ ગામો વસાવી દીધાં, નામ રાખ્યાં પાલનપુર, પેટલાદ, વિદ્યાપુર, વર્ધમાનપુર અને ધોળકા.

જ્યારે ગામ સમર્પણ કરવાનું થયું ત્યારે આ નવાં પાંચ ગામ આપવાની જાહેરાત થઈ. વીરમ મંત્રીઓની ચાલાકી સમજી ગયો. તેના પક્ષનો ઊભરો બેસી ગયો હતો એટલે ફરીથી વિદ્રોહ થઈ શકે તેમ ન હતું. બીજી તરફ વિસળની રાજપક્કડ મજબૂત થઈ ગઈ હતી. અંતે વીરમ ભાગીને ઝાલોર સાસરે પહોંચી ગયો. ચાલો, આંતરિક પ્રશ્ન ઉકેલાઈ ગયો.

પણ ઝાલોરના ખંડિયા રાજાએ પાટણ સાથે વેર બાંધવાનું યોગ્ય ન માન્યું. બંને મંત્રીઓએ તેને જલદ ધમકી આપી હતી તેથી વીરમદેવનું માથું કાપીને ખાતરી માટે પાટણ મોકલ્યું.

બધા દ્વેષો કરતાં તેજોદ્વેષનું પરિણામ વધુ ભયંકર આવતું હોય છે. સામાન્ય રીતે સંપૂર્ણ દ્વેષમુક્ત જીવનની સંભાવના કે શક્યતા જ નથી. જે જીવતા છે, તેમને ઓછીવત્તી લાગણીઓ હોય જ છે. સંપૂર્ણ લાગણીમુક્ત થવાય જ નહીં. લાગણીહીનતા એટલે પથ્થરહૃદય. શાસ્ત્ર કે જ્ઞાનીઓ જ્યારે રાગ-દ્વેષ છોડવાનું કહે છે ત્યારે ખોટા રાગ અને ખોટા દ્વેષ છોડવાનું કહે છે. સાચા રાગ અને સાચા દ્વેષ તો હોવા જ જોઈએ.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળે વિસળદેવના રાજ્યને ચારે તરફથી નિષ્કંટક બનાવી દીધું, બધા પ્રશ્નો ઉકેલી નાખ્યા. ગુજરાત શાંત અને સમૃદ્ધ થવા લાગ્યું. વર્ષો વીતી ગયાં. ચારે તરફ બંને મંત્રીઓનો જયજયકાર થવા લાગ્યો. રાજા કરતાં મંત્રીઓની કીર્તિ વધવાથી રાજાને સહન થતું ન હતું. નોકરી-ચાકરી કરનારા માણસોએ કદી પણ કીર્તિમાં માલિકથી ઉપરવટ ન જવું જોઈએ. માલિક સહન કરી શકતો નથી. યશ-કીર્તિ થાય તો તેનું શ્રેય માલિકને જ આપતા રહેવું જોઈએ. અને બીજું ધનવૈભવમાં માલિક કરતાં વધુ દેખાવ કરીને નજરે ન ચઢવું જોઈએ. માલિક કરતાં વધુ કીમતી કપડાં, દાગીના, વાહન, આવાસ વગેરે ભોગવનારા માલિકની અને લોકોની પણ નજરે ચઢતા હોય છે. જે નજરે ચઢે તેને નજર લાગે. જેને નજર લાગે તે સુખશાંતિથી રહી શકે નહીં.

બંને વણિકભાઈઓ હવે વૃદ્ધ થયા હતા. ચારે તરફ તેમનો જયજયકાર થઈ રહ્યો હતો રાજા વિસળદેવથી આ સહન થતું ન હતું. અધૂરામાં પૂરું સમરાક નામનો નીચ પ્રકૃતિનો એક માણસ રાજાને પાસવાન તરીકે મળી ગયો. તે રાજાની કાનભંભેરણી કરતો જ રહે. કાચા કાનનો રાજા જલદીથી ભંભેરણીનો શિકાર થઈ ગયો. જે લોકો કાચા કાનના હોય તેમની સાથે લાંબો સમય સંબંધ ટકી શકે નહીં. અને તે રાજકારણમાં સફળ રહી શકે નહીં. સમરાકે વિસળદેવના કાન ભંભેર્યા કે આ શ્રાવકો પાસે રાજ્યનું અઢળક દ્રવ્ય છે. જુઓ ને કેવાં કેવાં દેહરાં બંધાવ્યાં છે અને કેવો વૈભવ ભોગવે છે, વગેરે વગેરે.

કર્ણવિષથી વિસળદેવ ઝેરી થઈ ગયો.

રાજાએ વસ્તુપાળ અને તેજપાળને બોલાવીને અપમાનિત કર્યા અને બધું દ્રવ્ય માગ્યું. વસ્તુપાળે રાજદ્રવ્ય હોવાનો ઇનકાર કર્યો તો રાજાએ ઘટસર્પની શિક્ષા કરી. ત્યારે આરોપીને નિર્દોષ સાબિત થવા માટે ઘટસર્પની પણ શિક્ષા થતી. એક ઘડામાં મહાભયંકર કોબ્રા નાગને મૂકવામાં આવતો પછી સભા વચ્ચે તેમાં હાથ નાખીને નાગને કાઢી બતાવતો. જો નાગ તેને ન કરડે તો તે નિર્દોષ, પણ જો કરડે તો દોષી સાબિત થાય.

ઘટસર્પ તૈયાર થયો. નગરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. લોકોને રાજાનો વ્યવહાર જરાય ગમતો ન હતો પણ કોઈ કશું બોલી શકતું નહીં. રાજાશાહી જો મર્યાદામાં ન રહે તો જલ્લાદશાહી થઈ શકે છે.

એવામાં ગુરુ સોમેશ્વર દોડતા આવ્યા. તેમણે રાજાનો વિરોધ કર્યો અને ધમકી આપી કે જો આવો દંડ થશે તો પોતે પહેરેલા કપડે પાટણ છોડી દેશે. બ્રાહ્મણ ભલે દરિદ્ર હોય પણ તેજસ્વી હોય. જે તેજસ્વી હોય તે જ ભરીસભામાં અન્યાયનો વિરોધ કરી શકે. નિસ્તેજ માણસો દબાઈ જાય. સોમેશ્વરનો પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઊઠ્યો. “શરમ નથી આવતી? જે લોકોએ ગુજરાતને આટલું વિશાળ સમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત બનાવ્યું છે તેમને કોઈ નીચની કાનભંભેરણીથી દંડ દેવા બેઠા છો? ખરેખર તો તેમને ઇનામ આપવું જોઈએ.” વગેરે વગેરે. સોમેશ્વરની હિંમતથી સભાસદોમાં હિંમત આવી. બધા વસ્તુપાળ – તેજપાળના પક્ષમાં થઈ ગયા. હિંમત અને કાયરતા ચેપી રોગ છે. તરત જ ફેલાઈ જાય. પરિસ્થિતિ કથળતી જોઈને રાજા ઢીલો થયો. જે હિંમત સોમેશ્વર કરી શક્યો તે ભીષ્મ પિતામહ ન કરી શક્યા. ભરીસભામાં દ્રૌપદીની લાજ લૂંટાતી રહી, પોતે નીચું ઘાલીને દર્શક બન્યા પણ દુર્યોધનને એક અક્ષરે બોલી ન શક્યા. સભા વચ્ચે મોટા તિસ્મારખાંને પણ સાચી વાત કહી દેવી એ વાણીની વીરતા કહેવાય. શસ્ત્રવીરતા કરતાં પણ વાણીવીરતા ઘણી ઊંચી કહેવાય.

સભા બરખાસ્ત થઈ ગઈ. બધાં વીખરાઈ ગયાં. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ વિચાર કરતા થઈ ગયા. શું પતન શરૂ થઈ ગયું છે?

કોઈ માને કે ન માને, ઉન્નત જીવનની પણ પડતી આવતી હોય છે. જેની હાક વાગતી હોય તે પાછલી જિંદગીમાં દીન-લાચાર થઈને જીવન જીવતો થઈ જાય. તેથી તો અભિમાન ન કરવાનું સંતો કહેતા હોય છે.

બંને મંત્રીઓની પડતી દશા શરૂ થઈ ગઈ. પડતી દશામાં સોનું-ચાંદી-વૈભવ લૂંટાઈ જાય તેના કરતાં પણ વર્ષો જૂના બંધાયેલા ગાઢ સંબંધો તૂટી જાય તેનું દુઃખ વિશેષ હોય છે. સંબંધ બગડવા જેવું કોઈ દુઃખ નથી. સજ્જનો સંબંધજીવી હોય છે. સંબંધ બગડે અને તે પણ ગેરસમજ અને અન્યાયથી બગડે તો સજ્જનોનું જીવવું દુષ્કર થઈ જતું હોય છે. રાજા સાથે બગડેલા સંબંધોથી બંને ભાઈઓનું જીવવું કઠિન થઈ ગયું. જો ધારે તો બંને વિદ્રોહ કરીને રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી શકે છે પણ રાજવંશદારી તેમ કરતાં અટકાવે છે. રાજા વીરધવલને ગંગામૃત્યુ વખતે વચન આપ્યું હતું કે અમે વિસળને રાજા બનાવીશું અને નિભાવીશું. હવે વચન તોડાય નહીં.

41. વસ્તુપાળની વિદાય

જ્યારે જીવનમાં ભૂંડા દિવસો આવે છે ત્યારે બધી ઘટનાઓ વિરુદ્ધમાં ઘટવા લાગે છે. સારું કરવા જાવ તોપણ ખોટું થઈ જાય. સંબંધો સાચવવા પ્રયત્નો કરો તોપણ સંબંધો બગડવા માંડે. જીવન કપાયેલી પતંગ જેવું અનિયંત્રિત થઈને હવામાં ગોથાં ખાતું થઈ જાય છે. જીવન નિયંત્રણથી ચાલતું હોય છે. નિયંત્રિત જીવન પરિસ્થિતિનો સામનો કરી શકે છે. પણ જો નિયંત્રણ છટકી ગયું તો પરિસ્થિતિના પૂરમાં તે તણાવા લાગે છે. તણાતું જીવન અંતે તો ડૂબતું જીવન જ બની જતું હોય છે. જે તણાય છે તે ડૂબે છે અને જે તરે છે તે પાર ઊતરે છે. સંસારમાં પાર ઊતરનારા કરતાં તણાનારા અને ડૂબનારા વધારે છે. તેમાં પણ હજારોને તારનારું કોઈ મહાજીવન જ્યારે કિનારે આવીને ડૂબવા લાગે ત્યારે લોકચર્યાનો વિષય બને.

એક દિવસ એક અણધારી ઘટના ઘટી. જીવનમાં બધું ધારેલું જ નથી થતું. શ્રીરામે વનમાં જવાનું ક્યાં ધાર્યું હતું? પણ જવું પડ્યું. બહુ કુશળ અને સમર્થ વ્યક્તિઓ પણ પરિસ્થિતિના દાસ થઈ જતા હોય છે.

બન્યું એવું કે અપાસરાના ક્ષુલ્લકે રજોહરણ કરીને રસ્તા ઉપર ફેંકી. બરાબર તે જ સમયે રાજાના મામા જેઠવા ત્યાંથી પસાર થતા હતા. તેમના ઉપર તે રજનો થોડો ભાગ પડ્યો અને જેઠવામામા ધુંઆપુંઆં થઈ ગયા. હલકા માણસની સત્તા અભિમાન વિનાની નથી હોતી અને અભિમાન અનર્થ વિનાનું નથી હોતું.

ખરેખર તો અહીં બે દોષો કહેવાય. જાહેર માર્ગ ઉપર ઉપાશ્રય ન બંધાવાય. સાધુ-સાધ્વીઓનાં મળ-મૂત્ર-ત્યાગથી ભારે ગંદકી થાય. લોકોને ઘૃણા થાય. ધર્મની ટીકા થાય. જાતે જ અનાવશ્યક ટીકા ઊભી કરાવવી તે હડાપણ ન કહેવાય. દૂર કોઈ એકાંત સ્થળે ઉપાશ્રય બાંધ્યો હોય તો લોકોની આશ્ચર્યના ન થાય.

બીજું રસ્તા ઉપર કચરો ફેંકવાની પ્રવૃત્તિ દૂષિત કહેવાય. તે પણ આવતાજતા માણસને જોયા વિના કચરો કે પાણી કે બીજું કંઈ ફેંકવું તે યોગ્ય ન કહેવાય. પણ આવું થાય છે અને તેમાંથી કેટલાય ઝઘડા-ઝંઝટ પણ થયા કરે છે.

ગુરુસે ભરાયેલા જેઠવામામા ઉપાશ્રય ઉપર આવ્યા અને ક્ષુલ્લકને ધીબી નાખ્યો. ગમેતેમ તોય સાધુ-બ્રાહ્મણ ઉપર હાથ ઉપાડવાને મહાપાપ મનાતું હતું. સાધુ એ કોઈ વ્યક્તિ નથી પણ કોઈ ધર્મવિશેષનું પ્રતીક છે. તેનું અપમાન એ પૂરા ધર્મનું અપમાન કહેવાય. સાંપ્રદાયિક હુલ્લડ થતાં વાર ન લાગે. કારણ કે લોકોની સાંપ્રદાયિક લાગણીઓ ક્ષમાશીલ નથી હોતી. બધી ઉગ્રતા કરતાં ધર્મઉગ્રતા વધુ તાપ દેનારી હોય છે.

ઉપાશ્રયનો નોકર દોડતો વસ્તુપાળની પાસે પહોંચ્યો. વસ્તુપાળ જમવા બેઠા હતા. બને ત્યાં સુધી જમવા બેઠેલા કે પૂજામાં બેઠેલા માણસને વિક્ષેપ ન કરવો જોઈએ. ગમેતેવું કામ હોય તોય થોડી ધીરજ ધરવી જોઈએ. પણ કોઈ ભયંકર ઘટના ઘટી ગઈ હોય તો તત્કાલ જાણ કરવી જરૂરી છે.

નોકરના મુખેથી બધી વાત સાંભળીને વસ્તુપાળના રોમેરોમે આગ લાગી ગઈ. તેનું જૈનત્વ જાગી ઊઠ્યું. ધર્મની જાગૃતિ માન કરતાં અપમાનની ઘટનાઓથી વધુ થતું હોય છે. જ્યારેજ્યારે ધર્મને અપમાનિત કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે ત્યારે પ્રજા ઘોર નિદ્રામાંથી પણ જાગી ઊઠી છે.

વસ્તુપાળે જમવાનું પડતું મૂકીને બૂમ પાડી, “અરે કોઈ છે?”

દશ સિપાહીઓ દોડી આવ્યા. “જેઠવામામાનો હાથ કોણ કાપી લાવશે? બોલો?” બધા ચૂપ થઈ ગયા. રાજાના મામાનો હાથ કોણ કાપે અને કદાચ કોઈ કાપે તો તેની દશા શી થાય?

અંતે એક સિપાહી તૈયાર થયો. ગોળી છૂટે તેમ તે છૂટ્યો. વસ્તુપાળ થાંભલીના ટેકે ઊભો રહ્યો. થોડી જ વારમાં પેલો કપાયેલો હાથ લઈને આવી પહોંચ્યો. જેઠવામામા ડાબોડી હતા તથા ડાબા હાથે સાધુ ઉપર પ્રહાર કરેલો. પેલો સિપાહી ડાબો હાથ કાપી લાવ્યો. તેને વાંસડે બાંધીને વસ્તુપાળની હવેલી આગળ લટકાવી દીધો. જેથી આવતા-જતા લોકો જુએ અને કદી કોઈ સાધુ ઉપર હાથ ન ઉપાડે. અમુક સજાઓ માત્ર સજા જ નહોતી, બોધપાઠ પણ હોય છે. બોધપાઠ આપવો હોય તો જાહેરમાં સજા આપવી જોઈએ. જેથી બીજા અપરાધીઓ બોધપાઠ ગ્રહણ કરે.

વાત રાજા વિસળદેવ સુધી પહોંચી. પોતાના મામાનો હાથ કપાવી નાખ્યો તેવી ખબર જાણીને ગરમ થવાની જગ્યાએ તે ઠંડો થઈ ગયો. “મામાએ ભારે કરી, ગુરુ ઉપર હાથ ઉપાડ્યો?”

હવે શું કરવું? હમણાં જેઠવાઓનું ઝનૂની ટોળું વસ્તુપાળની હવેલી ઉપર હલ્લો લઈ જશે અને વસ્તુપાળને મારી પાડશે. વિસળદેવને સોમેશ્વરદેવ યાદ આવ્યા. સોમેશ્વર દોડતા આવ્યા. તેમણે રાજાને ધીરજ ધરી શાંત રહેવા વિનંતી કરી. સીધા વસ્તુપાળની હવેલીએ ગયા. કહ્યું, “આવું તે કરાય? નાનીશી બાબત ઉપર અહિંસાવાદી થઈને આવી હિંસા કરી બેઠા?” વાદી થવું અને વ્યવહારી થવું એ બેમાં ફરક છે. જે વાદ વ્યાવહારિક નથી હોતો તે શ્રુતરમણીય તો હોય છે પણ ખરા સમયે ગાયબ થઈ જાય છે.

સોમેશ્વરદેવે વચ્ચે પડીને સમાધાન કરાવ્યું. જેઠવાના ટોળાને શાંત કર્યું અને વસ્તુપાળને પણ શાંત કર્યો. પરસ્પરમાં મિચ્છા મિ દુક્કડં કર્યું અને વાત પૂરી થઈ ગઈ. સમાધાનમાં મધ્યસ્થી માણસ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવતો હોય છે. એક મોટો વિખવાદ ટળી ગયો.

વિક્રમસંવત 1298માં વસ્તુપાળ વિસળદેવ પાસે ગયા અને હાથ જોડીને રજા માગી. મંત્રીપદેથી તો ક્યારનાય છૂટા થઈ ગયા હતા પણ હવે પાટણથી વિદાય થવું હતું. આગમન ન આવડે તો ચાલે પણ વિદાય તો આવડવી જ જોઈએ.

વિદાય આવડે તો પહેલાંનું બધું બગડેલું સુધરી જાય.

વસ્તુપાળ બોલ્યા, “અમારા ઉપર રાજ્યના સત્તાવીસ લાખ દ્રમ્મ લેણા નીકળે છે. તે હું આપી દેવાની વ્યવસ્થા કરું છું.”

ખાનદાન વ્યક્તિએ દેવું ચૂકવીને પછી મરવું જોઈએ. વિસળદેવે દેવું માફ કર્યું, “અરે! તમારા ઘણા ઉપકારો છે, આ બધું રાજ્ય તમારું જ રચેલું છે. મને મારા પિતા વીરધવલ તમારે ખોળે જ મૂકીને ગયા છે. મને છોડીને તમારાથી જવાય નહીં.”

વિસળદેવના મૃદુવ્યવહારથી વસ્તુપાળ ધન્યધન્ય થઈ ગયો. પણ અગમની સૂઝી હોવાથી વિદાય લઈને તે વિદાય થઈ ગયો.

પાટણથી ચાલતાં-ચાલતાં અંકેવાલિયા ગામે પહોંચ્યા. હજી શત્રુંજય પર્વત દૂર હતો. વસ્તુપાળે યાત્રા રોકી દીધી અને સાથેના સાધુમહારાજ પાસે સંથારાનું વ્રત માગ્યું. સંથારો એટલે મૃત્યુપર્યંત અન્નજળનો ત્યાગ. ઇચ્છામૃત્યુ અથવા ધાર્મિક આપઘાત.

વસ્તુપાળે અંકેવાલિયામાં દેહત્યાગ કરી દીધો. નાના ભાઈ તેજપાળે અગ્નિદાહ આપ્યો અને ભસ્મ શત્રુંજય મોકલી દીધી. વસ્તુપાળની સ્મૃતિમાં ‘સ્વર્ગારોહણ’ નામનું સમાધિમંદિર ચણાવ્યું. ગુજરાતના એક મહાન રાજનેતા ધર્મનેતા, સાક્ષર અને કવિનો વિલય પંચતત્ત્વોમાં ભળી ગયો.

42. મહાવિદાય

પત્નીની સફળતાનું માપ તેના મૃત્યુ પછી પતિ કેટલું રોવે છે તેના ઉપરથી કાઢી શકાય. ગુણિયલ અને સમર્પિત પત્ની જીવનભર પતિને હસાવતી રહે છે. કદાચ રોવું પડે તો પોતે રડી લે છે પણ પતિને તો હસાવતી રહે છે. પત્નીની ખરી કસોટી દરિદ્રતામાં અને વિપત્તિમાં થતી હોય છે. આ બે વૈતરણીઓ જે પતિએ જોઈ જ નથી તેને પત્નીનું સાચું સ્વરૂપ સમજાયું જ નથી. લગભગ બધા પતિઓ આ બે વૈતરણીઓમાંથી થોડાઘણા તો પાર થતા જ હોય છે. કારણ કે વૈતરણી વિનાનું જીવન દુર્લભ કહેવાય.

વૈતરણી ચાર પ્રકારની હોય છે: 1. પોતે ઊભી કરેલી વૈતરણી 2. પત્નીએ ઊભી કરેલી વૈતરણી, 3. સ્વજન અને પરિવારે ઊભી કરેલી વૈતરણી અને 4. દુશ્મનોએ ઊભી કરેલી વૈતરણી.

1. વ્યક્તિ મહાન હોય પણ સ્વભાવનો ખોડીલો હોય અથવા કર્મનો ખોડીલો હોય તો તે પોતે જ પોતાના માટે વૈતરણી ઊભી કરતો હોય છે.
2. પત્ની અધમ હોય તો પતિના માટે વૈતરણી રચી કાઢે. કૈકેયીએ દશરથ માટે વૈતરણી રચી અને દશરથને જીવતો ડુબાડી દીધો.
3. કેટલીક વાર સ્વજનો અને પરિવાર સામાજિક હેતુઓ માટે વૈતરણી રચતાં હોય છે અને પુત્ર-પુત્રવધૂને ડુબાડી દેતાં હોય છે.
4. દુશ્મનો તો વૈતરણી વિનાના ભાગ્યે જ હોય. દુશ્મનોની સૌથી મોટી વૈતરણી કલંક લગાડવાની રચના હોય છે. મહાનતાને જો અધમતાની શત્રુતા મળે તો તે કલંક વિનાની ન હોય અને કલંક મૃત્યુ કરતાં પણ વધુ દુઃખદાયી થઈ જતું હોય છે.

વસ્તુપાળને મૃત્યુ પામ્યાને દશ વર્ષ વીતી ગયાં. તેની સાથે બંને પત્નીઓ પણ વિદાય થઈ ગઈ હતી.

હવે તેજપાળ એકલો જ રહી ગયો હતો. અનોપ અડીખમ ઊભી હતી, પણ ભાઈ વિનાનો તેજપાળ ભુજા વિનાનો થઈ ગયો હતો. આવો ડાહ્યો વડીલ ભાઈ મળવો દુર્લભ હતો. તેજપાળ મહાન હતો. પ્રત્યેક મહાનતાને એક ટેકો તો જોઈએ જ, વૃદ્ધાવસ્થામાં તો ખાસ જોઈએ. ટેકા વિનાની મહાનતા જલદી ઘરડી થઈ જતી હોય છે. અરે! વહેલી મરી જતી હોય છે, તેમ પણ કહી શકાય. શ્રીરામે વનવાસનાં વર્ષો રડ્યા વિના કાઢ્યાં કારણ કે સાથે સીતાજીનો ટેકો હતો પણ અયોધ્યા આવ્યા પછી સીતાજીને વનવાસ મોકલ્યા પછીનાં વર્ષો રડીરડીને કાઢ્યાં હતાં. મરતી વખતે તે સુખી ન હતા. કારણ કે ટેકા વિનાના થઈ ગયા હતા.

તેજપાળ માટે સૌથી મોટો ટેકો તેની પત્ની અનોપ હતી. અનોપ રૂપાળી ન હતી પણ ગુણિયલ હતી. ગુણિયલ પત્ની જ પતિને સંબલ પૂરું પાડે. પરણતાં પહેલાં એક વાર તેજપાળે તેને નાપાસ કરી દીધી હતી, પણ પછી તો તે જીવનભર છાયાની માફક હૂંફ આપતી રહી. ખરેખર તો પતિની હૂંફથી પત્ની જીવતી હોય છે, પણ કેટલાક અપવાદોમાં પત્નીની હૂંફથી પતિ જીવતો હોય છે. તેજપાળ જેવો મહાન સેનાપતિ પણ અનોપની હૂંફથી જીવતો હતો. અનોપને રાજકારણ, સમાજકારણ અને ધર્મકારણ એમ બધાનું જ્ઞાન હતું. તે બધાં ક્ષેત્રોમાં સક્રિય જીવન જીવતી હતી. પતિની સૌથી મોટી સલાહકાર હતી અને અનિષ્ટનિવારક પણ હતી. તે દુર્લભ પત્ની હતી. તેનાથી તેજપાળ ધન્ય ધન્ય હતો.

એક વાર પતિ-પત્ની બંને બેઠાંબેઠાં આનંદ-પ્રમોદ કરી રહ્યાં હતાં. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ જેને મન મૂકીને આનંદ-પ્રમોદ કરવાનું મળે તે લાંબું જીવન જીવે. લાગણી જ જીવનનું સૌથી મોટું ટોનિક છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં તેની સૌથી વધુ જરૂર હોય છે.

ઓચિંતાનો અનોપને હૃદયનો એટક આવ્યો. તે તેજપાળના ખોળામાં તરફડવા લાગી. શું થયું? શું થયું? એવું તેજપાળ પૂછે છે ત્યાં અનોપે દેહ છોડી દીધો. જનમજનમનો સાથી જીવાત્મા નીકળી ગયો. નિશ્ચેષ્ટ શરીર રહી ગયું. તેજપાળ જોતો જ રહી ગયો. તેની મક્કમતા અને મહાનતાનો બાંધ તૂટી ગયો. તે પોકે ને પોકે રડવા લાગ્યો. આવું રુદન તેણે કદી કર્યું ન હતું. પત્નીના મૃત શરીરને તે વળગી પડ્યો. “મારી અનોપ મારી અનોપ” કહીને પોકારતો રહ્યો. આવું પ્રેમ-મમત્વ વીતરાગના નિષ્કુર ત્યાગ કરતાં મહાન કહેવાય.

રામ સીતાજી પાછળ રડ્યા હતા. તેજપાળ પણ મન મૂકીને રડ્યો. જે ન રડ્યા તે મોટા ભાગે કર્કશામુક્ત થયા હતા. પણ દેખાવ જ્ઞાનીનો કરતા હશે!

એવામાં મુનિ વિજયસેનસૂરિજી આવી પહોંચ્યા. ગુરુ હરિભદ્રસૂરિજી અને શિષ્ય વિજયસેનસૂરિજી કુંવરબાઈના પરિવારના જીવન સાથે હમેશાં અડીખમ થઈને ઊભા રહ્યા હતા. તેમની સાધુતા લાગણીહીન ન હતી.

કહેવાય છે કે વિક્રમ સંવત 1305માં તેજપાળે પણ દેહ છોડી દીધો. સારું થયું. તડપીતડપીને વિયોગી જીવન જીવવું તેના કરતાં મરી જવું સારું. વસ્તુપાળનો પુત્ર જયંતસિંહ અને તેજપાળનો પુત્ર લૂણસી રહી ગયા, પણ પછી તેમનો ખાસ ઇતિહાસ નથી મળતો.



આ ગુજરાતી ઈ-બુક ઈ-શબ્દ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી યુનિકોડ ફોન્ટમાં દુનિયામાં જે ઈ-બુક માટે સર્વમાન્ય છે એવા ePub 2.01 Standardમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક પ્રકાશકો, લેખકોના સૌથી વધારે પુસ્તકો ઈ-બુક ફોર્મેટમાં... www.e-shabda.com

ઈ-શબ્દ ઉપલબ્ધ કરાવે છે એક સાથે, એક સ્થળે અનેક પ્રકાશકોની, અનેક લેખકોની ગુજરાતી ઈ-બુક્સ... ભારતની કોઈ પણ પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં પણ કદાચ નહીં હોય એટલી સંખ્યામાં...

સાથે સાથે આજનો ઈ-શબ્દ પર વાંચો રોજે રોજનું નવું ગુજરાતી વાચન ખ્યાતનામ ગુજરાતી લેખકોની કલમે... સાથે અમૂલ્ય ફોટોગ્રાફ્સ, ઑડિયો ક્લિપ્સ, વિડીયો પણ... See more at: <http://www.e-shabda.com/blog/>